ئابدۇرەئوپ پولات

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى

(شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ
40 يىللىقىغا)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئوسمان

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

www.uyghurkitap.com

ئانا تىلنىڭ بىلىكى،
قەلب چىراغ پىلىكى،
ئەجدادلارنىڭ تىلىكى،
ۋۇجۇدىمىز يىلىكى.

— ئاپتور

نەشرىياتتىن

ئابدۇرەئۇپ پولات 1950 - يىلى قەشقەر شەھىرى يۇمىلاقشەھەر كۆلبېشى مەھەللىسىدە ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1963 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى، 1966 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1975 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرۈپ، شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىققا قالدۇرۇلغان. 1978 - يىلىدىن 1982 - يىلىغىچە بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئىنستىتۇتىدا ئەرەب تىلى ئۆگەنگەن، 1984 - يىلىدىن 1986 - يىلىغىچە ئىراقنىڭ باغداد، كەربالا، كۇفە، نەجەف قاتارلىق شەھەرلەردە ئەرەب تىلى بويىچە پراكتىكا قىلغان. 1986 - يىلىدىن 1988 - يىلىغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا پارس تىلى ئۆگەنگەن. ئابدۇرەئۇپ پولات ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىي تىللار كافېدراسىنىڭ مۇدىرى، دوتسېنت. ھازىرغىچە ئۇنىڭ «ئەڭگۈشتەر» (1984 - يىلى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «چاغاتاي تىلى» (پروفېسسور خەمىت تۆمۈر بىلەن ھەمشېرىك، 1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئەلىشىر ناۋائىي، ئىككى تىل توغرىلىق مۇھاكىمە» (خەمىت تۆمۈر بىلەن ھەمشېرىك، 1988 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «كور خېرىدار» (1989 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

«چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلار» (1993 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان) قاتارلىق ئىلمىي ۋە ئەدەبىي كىتابلىرى ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتى؛ تۈرلۈك ژۇرناللاردا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە بولۇپ ئاتمىش پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىندى. «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتابى 1989 - يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئۈچىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر خاس ئەسەر بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى.

نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى» (سۆزلەمشۇناسلىقى) ناملىق بۇ كىتاب مۇشۇ ساھەدىكى تەتقىقات بويىچە تۇنجى خاس ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتور بۇ كىتابتا، ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈك سوستاۋىدىكى سۆزلەرنىڭ شەكلەن تۈرلىرى (تۈزۈلۈشكە قاراپ ئايرىلغان سۆز تۈرلىرى) دىن تارتىپ، مەنەن تۈرلىرى (سۆز مەنىسىگە قاراپ ئايرىلغان تۈرلەر) گىچە، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن تارتىپ چەت ئەل تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئۆزلەشمە سۆزلەرگىچە بولغان ھەممە تەرەپلەر ئۈستىدە توختىلىپ، راۋان ۋە پاساھەتلىك تىل بىلەن نىسبەتەن تەپسىلىي بايان بەرگەن. ئەڭ مۇھىمى، ئاپتور كۆپ تەرەپلىملىك ئىزدىنىش ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنىڭ سېماسىئولوگىيە، ئېتىمولوگىيە، لېكسىكوگرافىيە، ستىلىستىكا ۋە ئادەم ئىسىملىرى ئىلمى قاتارلىق پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي رەۋىشتە شەرھلەپ، بۇ جەھەتتە مۇندىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگلىرى تېخى يورۇتمىغان بەزى مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىجادىي ۋە ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ كىتابنىڭ قىممىتىمۇ دەل مۇشۇ يەردە.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
بىرىنچى باب سۆز 4
§1. سۆزنىڭ تەبىرى 4
§2. مورفېما 5
§3. سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە
بۆلۈنۈشى 9
1. تۈپ سۆز 9
2. ياسالما سۆز 10
3. بىرىكمە سۆز 11
4. جۈپلەنمە سۆز 12
5. تەكرارلانما سۆز 15
6. قىسقارتىلما سۆز 17
7. قاتما سۆز 20
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى 23
§1. ئاساسىي سۆزلۈك 23
§2. ئومۇمىي سۆزلۈك 28
1. كونا سۆزلەر 28
2. يېڭى سۆزلەر 30
3. كەسپىي سۆزلەر 31
4. ئادەت سۆزلىرى 38

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

5. ھېبس - تۈيغۇلۇق سۆزلەر 41
6. ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر 49
7. دىئالېكتقا خاس سۆزلەر 53
§3. لۇغەت تەركىبى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى ... 57
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سىمانتىكىلىق تۈرلىرى 60
§1. ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر 60
1. ئاھاڭداش سۆزلەر 60
2. شەكىلداش سۆزلەر 67
3. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى 70
4. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ رولى 73
§2. مەنىداش سۆزلەر 76
1. مەنىداش سۆزلەرنىڭ تەبىرى ۋە دائىرىسى ... 76
2. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى 77
3. مەنىداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى 80
§3. بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر......... 84
1. بىر مەنىلىك سۆزلەر 84
2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر 85
§4. زىت سۆزلەر 88
1. زىت سۆزلەر ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە... 88
2. زىت سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى 91
3. زىت سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولى... 94
تۆتىنچى باب ئۇيغۇر تىلىدىكى سىمانتىكىلىق ھادىسىلەر... 98
§1. بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆز-

لەرگە ئايلىنىشى 98

§2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى 103

§3. سۆزلەر ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى 106

§4. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى 107

§5. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى 113

§6. مەنىداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى 115

§7. سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە 119

بەشىنچى باب ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر 124

§1. تۇراقلىق بىرىكمىلەر 125

§2. ئىدىئوملار 127

§3. ماقال ـ تەمسىللەر 142

§4. ھېكمەتلىك سۆزلەر 155

ئالتىنچى باب. ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىر-گەن سۆزلەر 161

§1. ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر 165

§2. ئۇيغۇرچىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر 171

§3. پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 179

§4. رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر 190

يەتتىنچى باب لۇغەتچىلىك ۋە لېكسىكولوگىيە 198

§1. ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 198

§2. لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى 210

§3. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە لۇغەت تۈزۈش
ئۇسۇلى 215
سەككىزىنچى باب ئېتىمولوگىيە ۋە لېكسىكا
تەتقىقاتى 223
§1. ئېتىمولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە 223
§2. ئېتىمولوگىيىنىڭ لېكسىكولوگىيە تەتقىقا-
تىدىكى رولى 228
§3. ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتىنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ
بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرى 245
توققۇزىنچى باب كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ۋە
لېكسىكولوگىيە 250
§1. كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ھەققىدە چۈشەنچە ... 250
§2. كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكو-
لوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى 256
§3. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە بايان 264
1. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى
ئىسىملىرى 265
2. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى
ئىسىملىرى 271
بىرىنچى. بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى
ئىسىملىرى 273
ئىككىنچى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى
ئىسىملىرى 280
3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ
مەنە دائىرىسى 287
4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ
قۇرۇلما تەركىبى 293
5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەر كىشى ئىسىملىرى

ۋە ئايال كىشى ئىسىملىرى 296
6. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان خاس ئالاھىدىلىكلەر 299
7. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس، لەقەم ۋە فامىلە قوللىنىش مەسىلىسى 308
8. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە نۆۋەتتىكى يۈزلىنىش 316
ئونىنچى باب ستىلىستىكا ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى 323
§1. ستىلىستىكا ھەققىدە چۈشەنچە........................ 323
§2. لېكسىكولوگىيە بىلەن ستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى 329
§3. لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىكى رېئال ئەھۋاللارنى يورۇتۇش 336
خاتىمە 347
پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار 349

مۇقەددىمە

«لېكسىكا» دېگەن ئاتالغۇ گرېكچە «Lexis» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ تىلشۇناسلىق ئىلمىدە، مۇئەييەن بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى «سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، خەنزۇچىدا «词汇» دەپ ئېلىنىدىغان بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا «گراماتىكىلىق مەنە» دېگەن ئىبارىگە جورا قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان «لېكسىكىلىق مەنە» دېگەن ئىبارىدە «سۆز، ئايرىم سۆز» دېگەن ئۇقۇمدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئومۇمەن «سۆزلۈك، لۇغەت تەركىبى» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. («خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت»، بىرىنچى توم 282 - بەت، 1989 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى)

ھەرقانداق بىر تىل تىل تاۋۇشى (فونېتىكا)، سۆزلۈك (لېكسىكا) ۋە گراماتىكا (تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى) دىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئۈچ ئامىل بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، بىر تىلنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

لېكسىكا (سۆزلۈك) تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا، ئىمارەت سېلىش مۇمكىن بولمىغاندەك، سۆزلۈك بولمىسا، تىلنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

لېكسىكىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم لېكسىكا ئىلمى ياكى لېكسىكولوگىيە (词汇学) دەپ ئاتىلىدۇ. لېكسىكولوگىيە بىر تىلنىڭ لېكسىكىسىنى ئۆز سىستېمىسى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىيدۇ (مەسىلەن، تۈپ سۆزلەر، ياسالما سۆزلەر، بىرىكمە سۆزلەر...)، لۇغەت تەركىبىنى ئومۇمىي قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئىزاھلايدۇ (مەسىلەن، ئاساسىي سۆزلۈك، ئومۇمىي سۆزلۈك، كونا ۋە يېڭى سۆزلەر ...)، سۆزلەردىكى سىمانتىكىلىق ئامىللار ۋە ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرىدۇ (مەسىلەن، مەنىداش سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى...)، لېكسىكا سوستاۋىغا ئېتىمولوگىيىلىك تەھلىل يۈرگۈزىدۇ (مەسىلەن، چەت ئەل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ...) ۋەھا-كازالار.

لېكسىكولوگىيە ئادەتتە ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە (ياكى فورمال لېكسىكولوگىيە) ۋە ئايرىم لېكسىكولوگىيە (ياكى كونكرېت لېكسىكولوگىيە) دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە سۆز ۋە سۆزلۈككە ئائىت ئومۇمىيەتلىك نەزەرىيىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئۇ ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. كونكرېت لېكسىكولوگىيە بولسا، بىر كونكرېت تىلدىكى سۆز ۋە سۆزلۈكلەرنى تەتقىق قىلىدۇ ۋە ئاشۇ كونكرېت تىلنىڭ نامى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى لېكسىكولوگىيىسى، ئىنگلىز تىلى لېكسىكولوگىيىسى، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى.... دېگەنگە ئوخشاش. ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە بىلەن كونكرېت تىل لېكسىكولوگىيىسى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشلىق بولىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيە كونكرېت تىل لېكسىكولوگىيىسى ئاساسىدا تىكلەنگەن بولىدۇ، كونكرېت لېكسىكولوگىيە بولسا، نەزەرىيە جەھەتتە ئومۇمىي لېكسىكولوگىيىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ.

كونكرېت لېكسىكولوگىيە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تارىخىي لېكسىكولوگىيە ۋە تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە دېگەن ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. تارىخىي لېكسىكولوگىيە مۇئەييەن بىر تىلدىكى سۆزلۈكنىڭ تارىختىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدۇ. تەسۋىرىي لېكسىكولوگىيە بولسا، بىر تىلنىڭ كونكرېت بىر باسقۇچتىكى سۆزلۈك ئەھۋالىنى (كۆپىنچە رېئال ئەھۋالىنى) تۇتقا قىلغان ھالدا تەتقىقات يۈرگۈزىدۇ. بىراق، ئادەتتە كونكرېت لېكسىكولوگىيىنىڭ بۇ ئىككى تارمىقىنى بىر-بىرىدىن كەسكىن ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ.

لېكسىكولوگىيە تىلشۇناسلىققا تەئەللۇق بىر پەن. بىراق مەزكۇر لېكسىكولوگىيىنىڭ ئۆزىمۇ بىرقانچە تارماق پەنلەردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بۇ تارماق پەنلەر ئادەتتە لېكسىكولوگىيە تىپىدىكى پەنلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاساسلىق لېكسىكولوگىيە تىپىدىكى پەنلەر سېمانتىكا (词义学)، ستىلىستىكا، ئېتىمولوگىيە، ئىسىمشۇناسلىق (人名学)، لۇغەتشۇناسلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ كىتابتا، ئومۇمىي لېكسىكولوگىيىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى چۈشەندۈرۈش، شۇ ئارقىلىق لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا سۈرۈش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بىرىنچى باب

سۆز

§1. سۆزنىڭ تەبىرى

تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللەنگەن، ئايرىم تۇرغاندا، مۇستەقىل بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئانا»، «تاغ»، «جەڭچى»، «ئىشلەپچىقىرىش»، «تۆمۈريول»، «كۆزەينەك»، «دەپتەر - قەلەم»، «خەير - ئېھسان» قاتارلىق سۆزلەرنى ئالساق، بۇلار تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇش، يەنى تەلەپپۇزدا بىر گەۋدە قىلىپ ئېيتىش ئالدىنقى شەرتى بىلەنلا مۇستەقىل بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر «ئىشلەپچىقىرىش»نى «ئىشلەپ»، «چىقىرىش» دەپ تەلەپپۇز قىلساق، «كۆزەينەك»نى «كۆز»، «ئەينەك» دەپ ئېيتساق، بۇلار بىر سۆز بولماي، ھەرقايسىسى ئىككىدىن سۆز بولۇپ قالىدۇ؛ «ئانا» نى «ئا»، «نا» دەپ تەلەپپۇز قىلساق، «تاغ» نى «تا»، «غ» دەپ ئېيتساق، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىر سۆز بولماي قالىدۇ، ئەلۋەتتە.

سۆز بىر تىل ئۈچۈن ئېيتقاندا، پۈتكۈل لېكسىكىنىڭ (سۆزلۈكنىڭ) بىرلىكى بولۇپلا قالماستىن، ئومۇمىي تىل

گەۋدىسىنىڭ ئاساسي بىرلىكى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بىر سۆزدە شۇ سۆز تەئەللۇق بولغان تىلنىڭ تىپىك ماھىيىتى، ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەنگەن بولىدۇ.

سۆز مۇئەييەن ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت شۇ تىللىق خەلقنىڭ ئېڭىدا ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇقۇم ئاساسىدا تاۋۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەن بولىدۇ. شۇڭا، بىر سۆزدە ئۇقۇم بىلەن تاۋۇش ئايرىلماس بىر گەۋدە ھېسابلىنىدۇ.

سۆز تىلنىڭ ئىستېمال ماتېرىيالى، لېكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى. بىر تىلدا سۆزلەرنى ياخشى، جايىدا، ئۈنۈملۈك ئىستېمال قىلىش مەقسىتىدە يېتىشتە، لېكسىكولوگىيە بويىچە تەتقىقاتنى كۈچەيتىش مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

§2. مورفېما

تىلشۇناسلىقتىكى «مورفېما» (词素) تىلدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك ھېسابلىنىدىغان سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى مەنىلىك بۆلەكلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، تۈپ سۆزلەردىن باشقا ھەرقانداق بىر سۆزنى پارچىلاپ، مەنىلىك بۆلەكلەرگە (بۇ يەردىكى «مەنە» لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئاجراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن بىر سۆزنى «ئوقۇ-» (لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك)، «-غۇ-» (گراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك)، «-چى-» (گراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك)، «-لار» (گراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۆلەك) دەپ تۆت بۆلەككە ئاجرىتىش مۇمكىن، بىراق، مەزكۇر تۆت بۆلەكنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا، يەنىمۇ پارچىلاپ مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدۇ. دېمەك، تىلدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك سانىلىدىغان سۆزنى تەشكىل قىلغۇچى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەڭ كىچىك، باشقا مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىـ
غان مەنە بۆلىكى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، مورفېمىلارنى «مۇستەقىل مورفېما» (بەزى تىلچىلار بۇنى «باش مورفېما» دەپمۇ ئاتايدۇ)، «قوشۇمچە مورفېما» (بەزىلەر بۇنى «ئەگەشمە مورفېما» دەپ ئاتايدۇ) ۋە «ياردەمچى مورفېما» دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

مۇستەقىل تۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرەلەيدىغان مورفېما مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق تۈپ سۆزلەر ۋە سۆز يىلتىزلىرى مۇستەقىل مورفېمىغا كىرىدۇ.

ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل مورفېمىلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇئەييەن گراماتىكىلىق مەنە ئۇقتۇرىدىغان مورفېما قوشۇمچە مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئوقۇغۇچىلار» دېگەن سۆزدىكى «-غۇ»، «- چى»، «-لار» ئايرىم - ئايرىم هالدا قوشۇمچە مورفېما بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «ياردەمچى سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدىغان يۈكلىمە، تىركەلمە ۋە باغلىغۇچىلارمۇ سۆز كاتېگورىيىسىگە كىرگەچكە، ئۇلارنى «مورفېما» بابىدىن چىقىرىۋېتىشكە بولمايـ
دۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەرنى «ياردەمچى مورفېما» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ياردەمچى مورفېمىلارنى مۇستەقىل مورفېمىلارغا قوشۇۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى مۇستەقىل مورفېمىلار مۇستەقىل هالدا، ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلەيدۇ. ياردەمچى مورفېمىلار بولسا، مۇستەقىل تۇرغاندا ئۇنداق ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىيەلمەيدۇ.

ياردەمچى مورفېمىلارنى قوشۇمچە مورفېمىلارغا قوشۇۋېـ

تىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، قوشۇمچە مورفېمىلار مۇستەقىل مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ يېڭى سۆز ھاسىل قىلالايدۇ ياكى گراماتىكىلىق مەنە ئاڭلىتالايدۇ. مەسىلەن، «ـچى» دېگەن قوشۇمچە مورفېما «ئىش» دېگەن مۇستەقىل مورفېما بىلەن بىرىكسە «ئىشچى» دېگەن يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. «نىڭ» قوشۇمچە مورفېمىسى «ئىش» بىلەن بىرىكسە «ئىشنىڭ» دېگەن گراماتىك شەكىل ھاسىل بولىدۇ. ئەمما، «بىلەن» دېگەن ياردەمچى مورفېما بىلەن «ئىش» دېگەن مۇستەقىل مورفېما بىرىكسە، «ئىش بىلەن» دېگەن قۇرۇلما ھاسىل بولىدۇ. بۇ قۇرۇلمىدا يېڭى، ئېنىق لېكسىكىلىق مەنە ئۇقۇلمايدۇ. گەرچە مەزكۇر قۇرۇلما گراماتىك شەكىل ھېسابلانسىمۇ، ئۇ ئادەتتىكى باشقا گراماتىك شەكىللەرگە ئوخشىمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچە مورفېمىلار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ، سۆز ياسىغۇچى مورفېما ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە سۆزنى ياسايدىغان مورفېما سۆز ياسىغۇچى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىش + چى = ئىشچى   ئاچ + قۇچ = ئاچقۇچ
تۆمۈر + چى = تۆمۈرچى   ياپ + قۇچ = ياپقۇچ
دەرەخ + لىق = دەرەخلىق   باس + ما = باسما (زاۋۇتى)
گۈزەل + لىك = گۈزەللىك   چاچ + ما = چاچما (شېئىر)

قاتارلىق مىساللاردىكى «ـچى»، «ـقۇچ»، «ـلىق»، «ـما» مورفېمىلىرى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا كىرىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتـمەستىن، ئۇنىڭغا مۇئەييەن گراماتىكىلىق مەنە قوشىدىغان مورفېما سۆز تۈرلىگۈچى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماشىنا ئۈرۈمچىدىن كەلدى، ئاۋۇ ماشىنا ھازىر

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۈرۈمچىگە ماڭىمدۇ، دېسەك، بۇ مىسالدىكى «ئۈرۈمچى» دېگەن سۆزگە قوشۇلغان «ــدىن»، «ــگە» مورفېمىلىرى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارغا كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، قوشۇمچە مورفېمىلار سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلىدۇ. بىراق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەب ــ پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بەزەن ئالدى قوشۇمچىلار ھېلىمۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلىدىغان سۆز ياسىغۇچى مورفېما قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بى + پايان = بىپايان　　　بى + گۇناھ = بىگۇناھ

نا + ماقۇل = ناماقۇل　　　نا + ئۇستا = نائۇستا

بەت + قىلىق = بەتقىلىق　　　بەت + بەخت = بەتبەخت

بە + دۆلەت = بەدۆلەت　　　بە + قۇۋۋەت = بەقۇۋۋەت

بۇ مىساللاردىكى «بىــ، ناــ، بەتــ، بەــ» مورفېمىلىرىنىڭ ھەممىسى سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفېمىلارنى تۆۋەندىكىدەك سىخېما ئارقىلىق كۆرسىتىش مۇمكىن:

- مورفېما
  - مۇستەقىل مورفېما: ئىش، تاغ، ئالــ، كۆرــ، ساندۇق، ياستۇق، قەغەز...
  - قوشۇمچە مورفېما
    - ياسىغۇچى مورفېما: چى، ــلىق/ لىك، نا، داش، خانا، بىــ
    - تۈرلىگۈچى مورفېما: نىڭ، ڭ، لار / لەر، دىن/تىن، غا/قا...
  - ياردەمچى مورفېما: ۋە، بىلەن، ھەم، ھەمدە، ئۈچۈن، توغرىلىق، ھەققىدە، مۇ، چۇ، لا، زە، دە...

ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل مورفېما ئادەتتە «تۈپ سۆز ياكى سۆز تۈپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوشۇمچە مورفېما ئادەتتە،

«قوشۇمچە» دەپلا ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك، ياسىغۇچى مورفېما ۋە تۈرلىگۈچى مورفېما دېگەنلەرمۇ ئادەتتە «سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە» ۋە «سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە» دېيىلىدۇ. ياردەمچى مورفېمىلار بولسا، «ياردەمچى سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ.

§3. سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

لېكسىكولوگىيىدە، سۆزلەرنى تۈرگە ئايرىشنىڭ بىرقانچە خىل ئۇسۇلى بار. ئاساسلىقى سۆزلەرنىڭ خاسلا مەنىسىگە قاراپ تۈرگە ئايرىش (مەسىلەن، بىر مەنىلىك سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر)، سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىنىش ئالاھىدىلىكى ۋە رولىغا قاراپ تۈرگە ئايرىش (مەسىلەن، ئىسىم، سۈپەت، پېئىل دېگەنلەرگە ئوخشاش)، شۇنداقلا سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ياكى قۇرۇلۇشىغا قاراپ تۈرگە ئايرىش دېگەنلەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز، تەكرارلانما سۆز، قىسقارتىلما سۆز ۋە قاتما سۆز دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. تۈپ سۆز

بىرلا مۇستەقىل مورفېمىدىن تۈزۈلگەن سۆز تۈپ سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئاش، نان، يەر، سۇ، تاغ، ئانا، ۋەتەن، تۇپراق، ئىش، ئەمگەك، يېشىل، ماڭ، تۇر، ساندۇق، تېلېفون، تۆت، يىگىرمە، ئۇ، كىم، بەك، ئىنتايىن... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، قەدىمىي تىللاردىن كەلگەن ۋە چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بىرمۇنچە كۆپ مورفېمىلىق سۆزلەرمۇ ئادەت بويىچە ئۇيغۇرچىدىكى تۈپ سۆزلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن، ئىنتېرناتسىئونال (international — ئەسلىدە تۆت مورفېمىلىق سۆز)، پايتەخت(يەنى پاي + تەخت، ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل مورفېمىلىق سۆز)، مويكا (موي + گاھ — ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل مورفېمىلىق ياسالما سۆز)، پەگاھ (پاي + گاھ — ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل مورفېمىلىق سۆز)، مويسىپىت (ئەسلىدە «موي + سەفىد» بولۇپ، ئاقساقال مەنىسىدىكى ئىككى مورفېمىلىق سۆز) ۋە باشقىلار.

2. ياسالما سۆز

تۈپ سۆزلەرگە (مۇستەقىل مورفېمىلارغا) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار (سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلار) نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر ياسالما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئىشچى (ئىش + چى)، قاچقۇن (قاچ + قۇن)، ئەدەبىي (ئەدەب + ىي)، گۈللۈك (گۈل + لۈك)، تۇزلۇق (تۇز + لۇق)، يازما (ياز + ما)، ئاقار (ئاق + ار) ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدا بىر تۈپ سۆزگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياكى كەينى - كەينىدىن تۈرلۈك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ، تۈرلۈك ياسالما سۆزلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاچ ← ئاچقۇچ ← ئاچقۇچلۇق ← ئاچقۇچسىز
← ئاچقۇچى ← ئاچقۇچىلىق
← ئاچار ← ئاچارچىلىق
← ئېچىق (ئەسلىدە، ئاچ + ىق = ئاچىق) ← ئېچىقلىق
← ئوچۇق (ئەسلىدە، ئاچ + ۇق = ئاچۇق) ← ئوچۇقچىلىق

باش ← باشچى ← باشچىلىق
← باشلىق ← باشلىقلىق
← باشقۇر ← باشقۇرغۇچى ← باشقۇرغۇچىلىق
← باشلام ← باشلامچى ← باشلامچىلىق
← باشاق ← باشاقلىق ← باشاقسىز

مۇشۇ خىلدىكى بىر تۈپ سۆز ئاساسىدا ياسالغان بىر تۈپ سۆز «يىلتىزداش سۆزلەر» ياكى «تومۇرداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارغا ئاساس بولغۇچى تۈپ سۆز بولسا، «سۆز يىلتىزى» ياكى «سۆز تومۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

3. بىرىكمە سۆز

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنىڭ بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش ياكى ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن لېكسىكىلىق بىرلىك بىرىكمە سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك بىرىكمە سۆز كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

1) ئىسىم سۆز بىلەن ئىسىم سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سۆز. مەسىلەن:

ئاشتاختا، ئاشقازان، ئاشمانتا، ئاشكۆكى، نانقېپى، تاشپاقا، تاشپاختا، تاشپۇرچاق، تاشئەينەك، تاشئالما،...

2) سۈپەت بىلەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان تەڭسىز بىرىكمە سۆزلەر. مەسىلەن:

قىزىلگۈل، سېرىقتال، كۆكتاش، كۆكمارال، كۆكچاي، كۆكتىكەن، كۆكباش، سېرىقچېچەك، سېرىقئېشەك، سېرىقسۇ، قىزىلكۆز، (ياۋا) قامچىگۈل، كۆزەينەكلىك يىلان ۋە باشقىلار.

3) پېئىل بىلەن باشقا سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقار ـ، زەنسال ـ، رىئايە قىل ـ، تاڭ قال ـ، تاس

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قال ـ تاماس قال ـ، تاك ئاشۇر ـ، بويسۇن ـ ...

4) سان بىلەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىكمە سۆزلەر. مەسىلەن:

قىرىقئاياغ (بىر خىل قۇرت)، قىرىقبوغۇم (بىر خىل ئۆسۈملۈك)، قىرىققۇلاق (بىر خىل ئۆسۈملۈك)، سەكسەنخالتا (دورىپۇرۇش)، سەكسەنساپاق (بىر خىل گۈل)، سەكسەنپۇت (بىر خىل قۇرت)، توققۇز كۆز، توققۇز تۇنلۇق...

4. جۈپلەنمە سۆز

ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە جۈپلىنىشىدىن ياكى بىر سۆز بىلەن ئادەتتە مۇستەقىل سۆز ھېسابلانمايدىغان بىر تەركىبنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك جۈپلەنمە سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈپلەنمە سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) ئومۇمىي ئۇقۇم جەھەتتىن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى سۆزنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. مۇنداق جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جۈپلەنگۈچى ئىككى سۆزنىڭ يەككە مەنىلىرىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دەپتەر ـ كىتاب («ئوقۇش ماتېرىياللىرى»، «ئوقۇش قوراللىرى» دېگەن مەنىنىمۇ ئۇقتۇرىدۇ)

بۈگۈن ـ ئەتە («يېقىنقى بىرنەچچە كۈن ئىچىدە» دېگەن مەنىگىمۇ ئىگە)

پارتىيە ـ گۇرۇھ(«بارلىق تەشكىلات»دېگەن ئۇقۇمغىمۇئىگە)

2) بىر سۆزنىڭ ھازىر ئايرىم قوللىنىلمايدىغان (بىراق،
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل سۆز قىلىپ ئىشلىتىلگەن)
بىر بۆلەك بىلەن جۈپلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ-
لەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدى-
كى ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بۆلەك ئۆزى جۈپلەنگەن سۆزنىڭ
مەنىسىنى كۈچەيتىش ۋە مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى
ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مايماق - سايماق، بالا - چاقا، ئۇششاق - چۈششەك،
ئەگرى - بۈگرى، توي - تۆكۈن، چالا - بۇلا، داقا - دۇم-
باق، غەم - غۇسسە، تاتلىق - تۇرۇم، ئاچ - زىبىرىن،...

3) بىر سۆزگە ئادەتتە سۆز ھېسابلانمايدىغان مۇئەييەن
بىر قاپىيەداش بۆلەكنىڭ جۈپلىنىشى ئارقىلىق ياسالغان
جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ تەركى-
بىدىكى بىر قىسىم قاپىيەداش بۆلەكلەر ئۆزى جۈپلەنگەن
سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئوينايدۇ،
مەسىلەن:

بالا - ۋاقا، سەن - پەل، مېۋە - چېۋە، دەككە - دۈك-
كە، كۈدە - كۆرپە، قېرى - چۈرى، ئەلەك - سەلەك، ئالدى-
راپ - سالدىراپ، ئېرەن - سېرەن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىراق، بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ ئىچىدىكى
قاپىيەداش بۆلەكلەرنىڭ «پ» ياكى «م» تاۋۇشى بىلەن
باشلانغانلىرى سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزگە غەيرىي رەسمىيلىك
ياكى ياقتۇرماسلىق تۈسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئوينايدۇ.
مەسىلەن:

ئات - پات، كالا - مالا، نان - پان، چاي - پاي،
چاتاق - پاتاق، چېلەك - پېلەك، پارتا - مارتا، ئۆي -
پۆي، ئۆي - مۆي، قوغۇن - پوغۇن، مۈشۈك - پۈشۈك، ...

4) ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. مەسىلەن:

پىسىق ـ پاسات، ئوڭتەي ـ توڭتەي، ئالمان ـ تالمان، ئەلمى ـ تەلمى، كالدىر ـ كۈلدۈر، گۆڭۈر ـ مۆڭۈر، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل...

5) مەنىداش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەردە، سۆزلەر جۈپلەنگەندىن كېيىن، ئادەتتە يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنە ھاسىل بولمايدۇ، پەقەت ئۇقۇم تەكىتلىنىدۇ، مەنە نىسبەتەن كۈچەيتىلىدۇ، خالاس. مەسىلەن:

ئاسمان ـ پەلەك، ئىلىم ـ پەن، ئارزۇ ـ ئارمان، يەر ـ زېمىن، قاغا ـ قۇزغۇن، ئاش ـ تاماق، يەم ـ خەشەك، دوست ـ يار، كۈچ ـ قۇۋۋەت، ھېس ـ تۇيغۇ، تالاش ـ تارتىش،...

6) قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىل جۈپلەنمە سۆزلەر ئۇقۇم جەھەتتە، مەزكۇر جۈپلەنگۈچى ئىككى سۆزنىڭ ئايرىم مەنىسىدىن باشقا، ئومۇملاشقان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنىمۇ ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇششاق ـ چوڭ («بارلىق، ھەممە» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ)

بار ـ يوق (يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش)

ئاز ـ تولا («قىسمەن»، «كىچىككىنە» دېگەن ئۇقۇمغىمۇ ئىگە.)

ئاشكارا ـ يوشۇرۇن («ھەر خىل، تۈرلۈك» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.)

ئالدى ـ كەينى («ھەممە تەرەپ» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ)

7) سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ جۈپلىنىشىدىن

هاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆزلەر. بۇ خىلدىكى جۈپلەنمە سۆزلەردە، سۆزلىگۈچى ئېيتىۋاتقان سانلىق مەلۇماتنىڭ مۇجمەللىكى ياكى ئېنىقسىزلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قىرىق ـ ئەللىك (ئادەم)، ئون ـ يىگىرمە (ماشىنا)، تۆت ـ بەش (ئەسىر)، بىر ـ ئىككى (كۈن) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بەزى جۈپلەنمە سۆزلەر قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە، «ـئۇ» تاۋۇشى بىلەن باغلىنىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

دەردۇئەلەم، ئەيشۇئىشرەت، باغۇبوستان، تاغۇتاش، ئىنسۇجىن، خارۇزار.

جۈپلەنمە سۆزلەر هامان ئاشۇنداق جۈپى بىلەن ئىشلىتىلگەندىلا ئاندىن كۆزلەنگەن لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان بولغاچقا، ئادەتتە «جۈپ سۆزلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

5. تەكرارلانما سۆز

بىر سۆزنىڭ تۈپ سۆز هالىتىدە ياكى تۈرلۈك گراماتىكىلىق شەكلىدە تەكرارلاپ ئىشلىتىلىشىدىن هاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىك تەكرارلانما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

تەكرارلانما سۆزلەر بىلەن جۈپلەنمە سۆزلەرنى بىر كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئوخشاشمايدۇ. بۇلاردىكى تۈپكى پەرق شۇكى، جۈپلەنمە سۆزلەردە، بىر سۆز يەنە بىر بۆلەككە جۈپلىنىدۇ. تەكرارلانما سۆزلەردە بولسا، بىرلا سۆز تۈپ سۆز هالىتى بىلەن ياكى شۇ بىر سۆزنىڭ مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكلى بىلەن تەكرارلىنىدۇ (ئىككى قېتىم تەلەپپۇز قىلىنىدۇ).

تەكرارلانما سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ «تۈپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر» ۋە «قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەر»

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

دەپ ئۇنىڭغا چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. تۈپ سۆزلۈك تەكرارلانما سۆزلەر. مەسىلەن: پات ـ پات، يول ـ يول، چوڭ ـ چوڭ، تېز ـ تېز، پارچە ـ پارچە، پارە ـ پارە، گاھ ـ گاھ، گاھى ـ گاھى، قوتان ـ قوتان (قوي)، ساندۇق ـ ساندۇق (ئالتۇن)، دۆۋە ـ دۆۋە (پاختا)، ئېگىز ـ ئېگىز (بىنالار)، قارا ـ قارا، ساقلا ـ ساقلا، قاچ ـ قاچ، ئۇر ـ ئۇر، باس ـ باس،...

2. قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەر

مۇنداق تەكرارلانما سۆزدە، بىر سۆز بىر قېتىم ياكى ئىككىلا قېتىمدا ئۆزىگە مۇئەييەن بىر قوشۇمچىنى قوشقان ھالدا تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئارقا ـ ئارقىدىن، ئارقىمۇ ـ ئارقا، كەينى ـ كەينىدىن، ئاي ـ ئايلاپ، يىل ـ يىللاپ، قوتان ـ قوتانلاپ،...

قوشۇمچىلىق تەكرارلانما سۆزلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئۇششاق تۈرلەرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. ئالايلۇق:

«تۈپ سۆز + مۇ + تۈپ سۆز» لۈك تەكرارلانما سۆز ياكى «مۇ» لۇق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:

شەھەرمۇشەھەر، كوچىمۇكوچا، يەكمۇيەك، سۆزمۇسۆز، يۈزمۇيۈز، بەتمۇبەت، يېزىمۇيېزا، قاتمۇقات،...

«تۈپ سۆز + دىن/تىن + تۈپ سۆز» لۈك تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:

كەمدىن كەم، كۆپتىن كۆپ، بىكاردىن بىكار، يېڭىدىن يېڭى، ئوچۇقتىن ئوچۇق،...

«تۈپ سۆز + تۈپ سۆز + دىن» لىك تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:

ئاز ـ ئازدىن، ئارا ـ ئارىدىن، تەرەپ ـ تەرەپتىن،...

«تۈپ سۆز + تۈپ سۆز + ـ ئى + دىن» لىك تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:

ئىچ ـ ئىچمەدىن، چاڭ ـ چېكمەدىن، قات ـ قېتمەدىن
«تۈپ سۆز + دىن + تۈپ سۆز + گە/غا» لىق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
كۆندىن ـ كۆنگە، شاختىن ـ شاخقا، يىلدىن ـ يىلغا، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا، غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە...
«تۈپ سۆز + تۈپ سۆز + لاپ» لىق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
ئاي ـ ئايلاپ، يىل ـ يىللاپ، ئەسىر ـ ئەسىرلەپ، كېچە ـ كېچىلەپ، تاغار ـ تاغارلاپ، ساندۇق ـ ساندۇقلاپ...
«تۈپ سۆز + لاپ + تۈپ سۆز + لاپ» لىق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
ئايلاپ ـ ئايلاپ، كۆنلەپ ـ كۆنلەپ، زىخلاپ ـ زىخلاپ (كاۋاپ)، قوتانلاپ ـ قوتانلاپ (قوي)، ماشىنىلاپ ـ ماشىنىلاپ (ئادەم).
«تۈپ سۆز + ئا/ئە + تۈپ سۆز + ئا/ئە» لىك تەكرارلانما سۆز ياكى «ئا» رەۋىشداشلىق تەكرارلانما سۆز. مەسىلەن:
بارا ـ بارا، تاما ـ تاما، كۆيلە ـ كۆيلە، يازا ـ يازا، كۆتە ـ كۆتە، ئولتۇرا ـ ئولتۇرا، مۆكدىشا ـ مۆكدىشا...
ئۇنىڭدىن باشقا، «چېكىم ـ چېكىم، قوچاق ـ قوچاق، بۆلەك ـ بۆلەك، ساپاق ـ ساپاق، سىزىق ـ سىزىق، تۈرۈم ـ تۈرۈم» گە ئوخشاش تەكرارلانما سۆزلەرنىمۇ ئۆز قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن.

6. قىسقارتىلما سۆز

شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن شارائىتتا ئىخچام بولۇشىنى كۆزلەپ، شەرتلىك ھالدا بىر تاۋۇشنى (يېزىقتا ھەرپىنى) ياكى بىر

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

بوغۇمنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆز قىسقارتىلما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەزكۇر «قىسقارتىلما سۆز» ئەمەلىيەتتە «سۆز» ئەمەس، بەلكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ شەرتلىك ھالدىكى قىسقارتىلما شەكلى بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە «قىسقارتىلما» ياكى «قىسقارتىلما شەكىل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قانداق سۆزلەرنى قانداق جايدا قىسقارتىش مۇئەييەن شەرت تەلەپ قىلىدۇ. ئادەتتە، بوغۇم سانى كۆپ سۆزلەر ۋە سۆز سانى كۆپ بولغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ دائىم ئىشلىتىلىدىغان، شۇ تىللىق خەلقلەر ئۈچۈن تولىمۇ تونۇشلۇق بولغانلىرى قىسقارتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قىسقارتىلما شەكلىنى ئىشلىتىش ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە، «نېمە ئۈچۈن»، «نە ئېتەي»، «نە ئەيلەي»، «ئەگەر»، «لېكىن» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ كۆپ ھاللاردا، خۇسۇسەن شېئىرىي ئەسەرلەردە «نېچۈن»، «نېتەي»، «نەيلەي»، «گەر»، «لېك» شەكلىدە قىسقارتىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى، كىشىلەر دائىم ئىشلىتىدىغان «ئەلەيھىسسەلاتۇ ۋەسسەلام» سۆز بىرىكمىسىنىڭ بولسا «ئەم» (يەنى عم) گە قىسقارتىلغانلىقىنى كۆرىمىز. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى يېزىقتىلا ئەمەس، بەلكى ئېغىزدىمۇ (جانلىق تىلدىمۇ) قىسقارتىلىپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا، «ئېلىك ئالماق» دېگەن بىر سۆز بار. بۇ سۆز تولۇق ئېيتىلغاندا، «سالامنى ئېلىك ئالماق» دېيىلىدۇ. ئەمدى، مەزكۇر «ئېلىك ئالماق» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ئەلەيك ئالماق» (عليك الماق) شەكلىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇ «ئەسسەلامۇ ئەلەيكۇم» دېگەن ئادەمگە جاۋابەن «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام

دېمەك» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كەلگەن. دېمەك، «ئەلەيك ئالماق» دېگەن سۆز «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام دېمەك» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ قىسقارتىلما شەكلى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلما شەكلىنى ئىشلىتىش كۆپرەك يىرىك ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجە قىسمىدا، لۇغەتلەردە ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن:

ئەسلى سۆز	قىسقارتىلما شەكلى
بىناكارلىق	بىن
پسىخولوگىيە	پسىخول
ھەربىي ئىشلار	ھەرب
ئورمانچىلىق	ئورم
ماشىنىسازلىق	ماشىن
چارلاش - قىدىرىش	چار
تىل - ھاقارەت	تىل ها
دىئالېكت	دىئال

سۆز بىرىكمىلىرىنى قىسقارتىش نىسبەتەن كەڭ دائىرىگە ئىگە بولۇپ، گېزىت - ژۇرنال، تۇرلۇك ھۆججەت ۋە كىتاب تېكىستلىرىدىمۇ ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن:

ئەسلى سۆز بىرىكمىسى	قىسقارتىلما شەكلى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى	ش ئۇ ئا ر
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى	ب د ت
جامائەت خەۋپسىزلىكى	ج خ
پارتىيە كومىتېتى	پارتكوم

هازىر دۇنيادىكى چوڭ تىللارنىڭ ھەممىسىدە سۆزلەرنى قىسقارتىپ ئىشلىتىش ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ قالدى، ئۇلاردا قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ نەچچە ئون مىڭ سۆزلۈك لۇغەتلىرى

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بار، خەنزۇ تىلىدىمۇ شۇنداق.

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سۆزلەرنى قىسقارتىپ ئىشلىتىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار، كەڭ تىل خادىملىرى بۇ جەھەتتە پايدىلىق خىزمەتلەرنى قىلماقتا، ئالايلۇق، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» دە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ھەققىدە مەخسۇس بەت ئېچىپ، نىزام ۋە كۆرسەتمىلەر بېرىلدى.

خەلقىمىز سۆزلەرنى قىسقارتىپ ئىشلىتىشنى ياقلايدۇ، ھەتتا، ئۇلار كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۆزلىرى قىسقارتىپ ئىشلىتىپ، ئەدەبىي تىلغا قوبۇل قىلدۇرماقتا. مەسىلەن، «قالدۇرۇق يەر» دېگەن سۆزنى دېھقانلار ياسىغان بولۇپ، ئۇ ھازىر «ئۆزگە قالدۇرۇلغان يەر» دېگەن بىرىكمە سۆزنىڭ ئورنىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىستېمال قىلىنماقتا.

7. قاتما سۆز

ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگە خاس تىل ئادىتى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بەلگىلىك گرامماتىك شەكىلدە تۇراقلىشىپ (يەنى قېتىپ) قالغان، مۇنداق سۆزلەرنى قاتما سۆزلەر دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قاتما سۆزلەر مۇئەييەن مۇستەقىل سۆزلەر (يەنى مۇستەقىل مورفېما) بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ياكى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان بولىدۇ.

قاتما سۆزلەرنىڭ مۇھىملىرىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ:

1) ئورۇن كېلىشلىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

باشتا، دەسلەپتە، ھەقىقەدە، قارىغاندا، ھە دېگەندە،

توغرىسىدا، ئۇڭدا، مابەينىدە، ئاندا، جايىدا...

2) چىقىش كېلىشلىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

يېڭىدىن، ئارقىدىن، يېڭىباشتىن، بىردىن، ئاندىن، بۇندىن....

3) خەۋەر شەكىللىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

قوغلاندى، ئاسراندى، چاچراندى، تاشلاندى، يېتىۋالدى، بېقىندى، ساقىندى، ئۈزۈندى، قىرىندى، چېپىندى، ئالدى - ساتتى، قاقتى - سوقتى، قېقىندى - سوقۇندى، باردى - كەلدى، ئۆلدى - بەردى، سېتىۋالدى، تىلىۋالدى...

4) ئىگىلىك (يەنى، تەۋەلىك) قوشۇمچىلىق قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

هاجىم، ئاخۇنۇم، موللام، ئۇستام، خۇدايىم، غۇنچەم، پاتەم، ئامىنەم، خالىدەم، قادىرەم، ئىگەم، بېگىم،...

5) ئورۇن - بەلگە كېلىشلىك قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

نۆۋەتتىكى، باشتىكى، دەسلەپتىكى، يېقىندىكى، ئۇزاقتىكى،...

6) بىرىككەن قاتما سۆزلەر. مەسىلەن:

دېگەنبىلەن، ئىشقىلىپ، ئىشىنىڭكارى،...

قاتما سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدە ئاشۇ خىل شەكىل بىلەن ئىشلىتىشىنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق جانلىق تىلىدىكى سۆزلەرنى قىسقارتىپ قوللىنىش ئادىتى ۋە بۇ ئادەتنىڭ تەدرىجىي هالدا يېزىق تىلىغا تەسىر قىلىشىمۇ قاتما سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك رول ئوينىغان، ئەلۋەتتە. ئالايلۇق، «ھەقىقىدە»، «توغرىسىدا» سۆزلىرىنىڭ تۈپ سۆزىدىن كېيىنلا III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىغا ئىگە بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۆزى مەزكۇر

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

سۆزلەرنىڭ كەم دېگەندىمۇ «ئۇنىڭ ھەققىدە»، «ئۇنىڭ توغرىسىدا» دېگەن سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلما شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ قاتىما سۆزلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىدە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى

لېكسىكولوگىيىدە، ھەرقانداق بىر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى يەنى سۆزلۈكى (词汇) ئاساسىي سۆزلۈك (基本词汇) ۋە ئومۇمىي سۆزلۈك (一般词汇) دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي سۆزلۈك ئۆز ئىچىدىن يەنە كونا سۆزلەر، يېڭى سۆزلەر، كەسپىي سۆزلەر، دىئالېكت سۆزلىرى، ئەدەبىي سۆزلەر، چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دېگەندەك بىرقانچە تارماققا بۆلۈنىدۇ.

§1. ئاساسىي سۆزلۈك

پۈتكۈل تىل تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى، ھاياتىي كۈچى ئەڭ زور، سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئاممىبابلىقى ئۈستۈن، تۇراقچانلىقى يۇكسەك بولغان سۆزلەر شۇ تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكى بولىدۇ. ئاساسىي سۆزلۈك تىلنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ۋە ئاساسلىق ماتېرىيالى بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ تىلنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇنداق.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئىنسانلار دۇنيادا تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا توپلىشىپ، مۇئەييەن تۇرمۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن ھالدا ياشايدىغان بولغاچقا، ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىدىن شەكىللەنگەن تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكى ئەلۋەتتە ئاشۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ئائىت سۆزلەر، ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە بولغان بىلىشىگە دائىر سۆزلەر، تىرىكچىلىك ئۈچۈن ئەڭ ئېھتىياجلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ھەققىدىكى سۆزلەر ۋە ئەقەللىي ئالاقە ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن:

△ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە مەۋجۇداتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: كۈن، ئاي، يۇلتۇز، كۆك، يەر، سۇ، تاغ، ئوت، يامغۇر، تاڭ ئاتماق، كەچ بولماق، كۈن چىقماق، ئاي پاتماق، يەر تەۋرىمەك، سۇ ئاقماق، شامال ئەسمەك، قار ياغماق،...

△ كۈندىلىك تىرىكچىلىك پائالىيىتىنى مەزمۇن قىلغان سۆزلەر: يېمەك، دېمەك، كەلمەك، ئولتۇرماق، قوپماق، ئالماق، قويماق، ئىشلىمەك، يۈرمەك، تۇرماق، ئۇخلىماق (ئۇيۇقلاماق)،...

△ ئادەم بەدىنى ھەققىدىكى ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: باش، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ياڭاق، تىل، چىش، ئېغىز، قول، ئاياغ، يۈرەك، تومۇر، چاچ، ساقال، تېرە، سۆڭەك، يىلىك، قان، ياش، قېرىن، باغىر، جىگەر،...

△ ئۆزئارا ئەقەللىي مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: بوۋا، موما، ئاتا، ئانا، بالا، ئوغۇل، قىز، ئاغا، ئىنى، قېرىنداش، ئەر، خوتۇن،...

△ شەيئىلەرنىڭ تۈپكى سۈپەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر: ياخشى، يامان، كۆرۈملۈك، كۆرۈمسىز،

ئىسسىق، سوغۇق، ئاچچىق، تاتلىق، قاتتىق، يۇمشاق، ئېگىز، تۆۋەن، كۆپ، ئاز، چوڭ، كىچىك، كەڭ، تار،...

△ تىرىكچىلىك لازىمەتلىكلىرى مەزمۇنىدىكى سۆزلەر: تۇرالغۇ، قونالغۇ، ئۆي، نان، ئاش، كىيىم، يېپىنچا، سېلىنچا، قازان، پىچاق، پالتا، قايچا، ئەت (گۆش)، ئوق، يا، ... ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكىدە زادى قانچىلىك سۆزلەم بارلىقى ستاتىستىكا قىلىنىپ باققىنى يوق، بىراق، ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەر تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئومۇمىي سۆزلۈكتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

1) تۇراقلىق بولۇش جەھەتتە:

ئاساسىي سۆزلۈك كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ۋە ئاساسلىق ھايات پائالىيەتلىرىنى مەزمۇن قىلىپ شەكىللەنگەن بولغاچقا، ئۇلار زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ كەتمىگەن ھالدا، ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ قوللىنىلىدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى، دەۋرلەرنىڭ ئالمىشىشى ئاساسىي سۆزلۈككە فونېتىكا جەھەتتىن ئاز - تولا تەسىر كۆرسەتسىمۇ، ئۇقۇم جەھەتتىن ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. ئالايلۇق، VII ئەسىردە ئىشلىتىلگەن تۈرك - رونىك يېزىقى قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىدا خاتىرىلەنگەن يازما يادىكارلىقلاردا «كۈن، ئاي، تاغ، يەر، سۇ، قار، قىش، ياز،...» قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر، «باش، كۆز، تىل، ئاداق (ئاياغ)، بود (بوي)، قۇلقال (قۇلاق)، ئىلىك (قول)...» قاتارلىق ئادەم بەدىنى ئەزالىرىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر، «بىر، ئىكى، ئۈچ، تۆرت، بېش، ئالتى، يېتى، سېكىز، توقۇز...» قاتارلىق سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر، شۇنداقلا «ئات، قون (قوي)، تاقىغۇ (توخۇ)، تەبە ياكى تېۋە (تۆگە)، قۇلۇن، تاۋۇشقان، مەرال (مارال)، بۇغا،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قىرغاۋۇل...» قاتارلىق ئات ـ ئۇلاغ ۋە ئۆي ھايۋانلىرى ناملىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ۋە «كۆر ـ، يۈر ـ، بەر ـ، كەل ـ، ياكى كىل ـ، قىل ـ، ئۇيۇقلا ـ (ئۇقلا)» قاتارلىق دائىم ئىشلىتىلىدىغان پېئىل سۆزلەرنىڭ ئىزچىل قوللىنىلغانلىقى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئۇپراسماس ھاياتىي كۈچى بىلەن كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

2) ئاممىباپلىق جەھەتتە:

ئاساسىي سۆزلۈك ئۆزىنىڭ ئاممىباپلىقى جەھەتتىكى روشەن ئالاھىدىلىكى بىلەن ئومۇمىي سۆزلۈكتىن ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئاساسىي سۆزلۈك تۇراقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن تەبىئىي ھالدا، كەڭ ئاممىباپلىققا ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، ئاساسلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئەفەللىي تىرىكچىلىك ۋاسىتىلىرى، تۈرلۈك تۇرمۇش ئادەتلىرى ۋە زۆرۈر ئالاقە ـ مۇناسىۋەت ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئەينەن يەتكۈزۈپ ئۆگىتىلگەچ، ئەۋلادلار ئۇنى ئومۇمىيۈزلۈك بىلىدۇ. ئۇ سىنىپىي پەرق، جىنسىي پەرق، ماكان ـ زاماننىڭ ئوخشاشماسلىقى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئېگىز ـ پەسلىكى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئومۇمەن ئۇچرىمايدۇ. ئۇنى ھەممە ئادەم بىلگەچ، جەمئىيەتنىڭ ھەممە ئەزاسى چۈشەنگەچ، تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى بولىدۇ.

3) ھاياتىي كۈچى ۋە سۆز ياساش ئىقتىدارى جەھەتتە:

ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ تۇراقلىق، ئاممىباپ بولۇش ئالاھىدىلىكى ئۇنى زور ھاياتىي كۈچ ۋە يۈكسەك سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان.

تىل ــ ئالاقىلىشىشنىڭ قورالى، ئۇ ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. ھالبۇكى

جەمئىيەت تەرەققىياتى تەبىئىي ھالدا تىلدا مۇناسىپ يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلىدىغان يېڭى سۆزلەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرىدۇ. مانا شۇ چاغدا تىلنىڭ ئاساسلىق ماتېرىيالى بولغان ئاساسىي سۆزلۈك ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز ھاياتىي كۈچىنى ۋە يۇقىرى سۆز ياساش ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

باش: يەل بېشى، ئاي بېشى، ئىتىز بېشى، ئىچىق بېشى، يىگىتبېشى، ... باش ئاغرىقى، باش ئەتىياز، باش بارماق، باش باھار، باش پىياز، باش تومۇز، باش جىنايەتچى، باش قوشماق، باش ئەگمەك، باش تارتماق، باش قۇر، باش كېسەر، باش كىيىم، باش ماقالە، باش مەھەللە، باش ئۇرماق، باش ۋەكىل، باش تۇخۇ... بېشىنى باغلىماق، بېشىنى ئوڭشىماق، بېشىنى ساقايتماق، بېشى چوك، بېشى ئوچۇق، بېشى قايغان، بېشى چۈشۈپ كەتمەك، يۇمشاقباش، تاقىرباش، پايىنەكباش، قاپاقباش، باشمۇباش، باشباشتاق، باشتىن ـ ئاياغ، باشلا ـ، يېڭىباشتىن... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى خۇددى مەزكۇر «باش» سۆزىگە ئوخشاش دەرىجىدە سۆز ياساپ كېتىشى ناتايىن، بەزىلىرى بۇ جەھەتتە ھەتتا ئومۇمىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەرگىمۇ يېتىشەلمەسلىكى مۇمكىن. بىراق ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، ئومۇمىي خەلق چۈشىنىدىغان بولۇشى ئۇنى تەبىئىي ھالدا ئېنىق، ئۇقۇملۇق، ئوبرازلىق، ئىخچام بولغان يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغان. خەلقىمىز تارىختىن بۇيان، ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ كەلگەن، بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى ئەستايىدىل

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەتقىق قىلىنىشقا موھتاج. ئەگەر ئاساسىي سۆزلۈكنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەينى بىلەن ياخشى تونۇلسا، تەرجىمە ۋە سۆز ياساش ئەمەلىيىتىدە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزغا تېگىشلىك ھەسسە قوشالايدۇ.

§2. ئومۇمىي سۆزلۈك

سۆزلۈك سوستاۋىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈككە كىرەلمەيدىغان سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان قىسمى ئومۇمىي سۆزلۈك ياكى ئادەتتىكى سۆزلۈك دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمىي سۆزلۈككە تەئەللۇق سۆزلەر نىسبەتەن تۇراقسىز، ئامىمىبابلىقى بىرئاز تۆۋەن، سۆز ياساش ئىقتىدارى ئاجىزراق بولىدۇ.

تەرەققىي قىلغان تىللاردا، ئومۇمىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانى ئاساسىي سۆزلۈكتىكى سۆزلەرنىڭ سانىدىن ھامان كۆپ بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىل تەرەققىي قىلغانسېرى ئۇنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى نىسپىي ھالدا تارىيىدۇ، ئومۇمىي سۆزلۈك قىسمى بولسا، ئۈزلۈكسىز كېڭىيىدۇ.

تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلى ئومۇمىي سۆزلۈكىنىڭ گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەردىن «چەت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر» دىن باشقىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە بايان بېرىپ ئۆتىمىز.

1. كونا سۆزلەر

ھەرقانداق بىر جانلىق تىلدا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىر تەرەپتىن يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلىدىغان يېڭى سۆزلەر ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرسا،

يەنە بىر تەرەپتىن بەزى سۆزلەر تەدرىجىي كونىرايدۇ ۋە يوقىلىدۇ. دېمەك، ئومۇمىي سۆزلۈك تەركىبىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەر ئۇزاق ئىستېمال جەريانىدا يېڭى سۆزلەرگە ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ، كونا سۆزلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر كونا سۆزلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

1) ئومۇمىي تىل سوستاۋىدا ۋە جانلىق تىلدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، بىراق، ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلدا ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدىغان قەدىمىي سۆزلەر. مەسىلەن:

بەيىنەلمىلەل (يەنى خەلقئارا)، زۇلپىكەش (يەنى چاچچى، چاچ سالغۇچى)، ھەمسال (تەڭتۇش، بويداش)، ھولۇپا (يېڭگۈلۈك)...

كارگەر (ئىشچى)، تەۋ (كۆچ)...
مۇت (بىكارلىق) ۋەج (بايلىق)
رىزە (ئۇششاق) داكان (خوراز)

2) ئۆزى ئىپادە قىلىدىغان شەيئى ئاللىقاچان يوقالغانلىقى سەۋەبلىك ئىستېمالدىن قېپقالغان تارىخىي سۆزلەر. مەسىلەن:

خاتىپ، مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئونبېشى، پەلەققە تارتىماق، ۋەخپە قىلماق، ۋەخپىلىك، پەيشەنبىلىك، ھەرەم ئاغىسى، چىراغچى، كوزىگەر، يىللىقچى، نىمكار، پومېشچىك، گۆرەكەش.

3) دولقۇن خاراكتېرلىك مەلۇم سىياسىي ھەرىكەت ئاياغلاشقانلىقى سەۋەبلىك ئىستېمالدىن قالغان كونا سىياسىي سۆزلەر. مەسىلەن:

كوممۇنالىشىش، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، لاپقۇتلىشىش، روھىي دۇنيانىڭ چوڭقۇر يېرىگە تاقاش، بۇرژۇئازىيە ھوقۇقدارى، تۇتقىنى تۇتۇپ، دۆلەتنى تۈزەش، مەدەنىي ئاقارتىش، سىپسىق تۇققۇزىنچى، ...

www.uyghurkitap.com

4) كونا تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ۋە تۈرلۈك كونا ئۇسلۇبلارنىڭ يېڭى ئادەت ۋە يېڭى ئۇسلۇبلارغا ئورۇن بېرىشى نەتىجىسىدە ئەمەلىي ئىستېمالدىن قالغان سۆزلەر. مەسىلەن:

ئىسقات بەرمەك، خەتمىدىن ئۆتمەك، تون ياپماق، قول بەرمەك، تاختىغا چىقماق، ھەپتىيەككە چىقماق، ۋەششەمچى توۋلىماق، رامىزان ئېيتماق،...

كونا سۆزلەر ھەرگىزمۇ ئۆلگەن سۆزلەر ئەمەس، شۇڭلاشقا، ئۇلار تارىخىي ئەسەرلەردە، كونا زاماننىڭ كونىلىق قىياپىتىنى ئەينەن تەسۋىرلەشتە، مۇناسىپ چىنلىق ۋە ئۆزىگە خاس دەۋر پۇرىقى بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان تەڭدىشى يوق قىممەتلىك لېكسىكا بايلىقى ھېسابلىنىدۇ.

كونا سۆزلەرنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئۆگىنىش، ئۇلارنى تىل ئەمەلىيىتىدە ئوبيېكتقا قاراپ مۇۋاپىق قوللىنىش ئومۇمىي تىلىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاشتا مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. يېڭى سۆزلەر

لېكسىكولوگىيىدە دېيىلىۋاتقان «يېڭى سۆزلەر» يۈكسىلىۋاتقان مەدەنىي ھايات، سىياسىي ھايات ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان ماتېرىياللار (يەنى سۆزلەملەر ياكى قوشۇمچىلار) ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش» دېگەن سۆزنى ئالساق، تىلىمىزدا ئەسلىدىن «يەر ئىسلاھاتى»، «ئىسلاھاتچى»، «ئىسلاھاتچىلىق» قاتارلىق «ئىسلاھات» لىق سۆزلەر بار ئىدى. مەزكۇر «ئىسلاھات» سۆزىگە، تىلىمىزدا «ئېچىقنى ئېچىۋېتىش»، «ئېغىزنى ئېچىۋېتىش»، «قۇلۇپنى ئېچىۋېتىش» دېگەندەك

شەكىللەردە ئىشلىتىلىدىغان «ئېچىۋېتىش» سۆزى تەڭداش مۇناسىۋەتتە قوشۇلۇپ، نۆۋەتتىكى چوڭ سىياسەت «改革开放»غا بەدەل يېڭى سۆز قىلىپ شەكىللەندۈرۈلدى. يەنە مەسىلەن، «غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرۈش» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇمۇ تىلىمىزدا ئەسلىدىن بار سۆزلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ سۆز ھازىر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «过清贫生活» (يەنى يوقسۇللار تۇرمۇشىنى كەچۈرۈش) دېگەن مەنىسىنى ئۆزگەرتىپ، خەنزۇچىدىكى «过紧日子» دېگەن ئاتالغۇغا بەدەل يېڭى سۆز بولۇپ قالدى. تىلىمىزدىكى ئۈنئالغۇ، كىرئالغۇ، سىنئالغۇ، ئۇچارتەخسە، ئالەم كېمىسى، ئاققۇن، مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، نامراتلارنى يۆلەش،... قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى سۆزلەرگە كىرىدۇ.

يېڭى سۆزلەر سىياسىي ساھەدىلا ئەمەس، بەلكى پەن - تېخنىكا، ئەدەبىيات - سەنئەت، مەدەنىيەت - كۆڭۈل ئېچىش، سودا، تەرجىمە، تەتقىقات قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردە شۇنداقلا جەمئىيەت ۋە تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرىدا ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. يېڭى سۆزلەر بەجايىكى ئومۇمىي تىل گەۋدىسىگە بېرىلگەن يېڭى قان بولۇپ، ئۇ تىلنى يېڭىدىن - يېڭى جانلاندۇرۇش ۋە بېيىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

يېڭى سۆزلەرنى ۋاقتى - ۋاقتىدا توپلاش، رەتلەش ۋە ئۇلارنى توغرا ئىزاھلاپ ئاممىۋى سۆز ۋە ئومۇمىي خەلق سۆزىگە ئايلاندۇرۇش لېكسىكولوگىيىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى.

3. كەسپىي سۆزلەر

كەسپىي سۆزلەر دېگىنىمىز تۈرلۈك كەسىپ ۋە تۈرلۈك ساھەدىكىلەرنىڭ ئۆز كەسپلىرى دائىرىسىدە قوللىنىدىغان سۆز ئاتالغۇلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردىكى كەسىپ كەڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ھەر خىل مەخسۇس پەن، خاس تېخنىكا ۋە ھۈنەر ـ سەنئەتلەر، شۇنداقلا مۇئەييەن ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە بولغان مەشغۇلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، دوختۇرلۇق، ئوقۇتقۇچىلىق، ماشىنىسازلىق، تۆمۈرچىلىك، ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى كەسپىي سۆزلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى»، «قول ھۈنەر ئاتالغۇلىرى» ۋە «دىنىي ئاتالغۇلار» دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى

تۈرلۈك ئىلىم ـ پەن ۋە ھەر خىل زامانىۋى تېخنىكا ساھەسىگە خاس ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

△ ماتېماتىكىغا ئائىت سۆزلەر: تۆت ئەمەل، يىلتىزدىن چىقىرىش، كەسىر، رادىكال، مەنپىي سان، مىنۇس، پىلۇس، تەتۈر سان،...

△ ئەدەبىياتقا ئائىت سۆزلەر: بەدىئىي ئالاھىدىلىك، پېرسوناژ، باش قەھرىمان، لىرىك چېكىنىش، بەدىئىي توقۇلما، شېئىرىي تىل، قوشاق، يېزىش ئىستىلى، يېشىم، I شەخس تىلى، نەسىر،...

△ ئاسمانشۇناسلىققا ئائىت سۆزلەر: سامانيولى، مارس، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز، ھۆكەر، سەييارىلەر ھەرىكىتى، مېركۇرىي، يورۇقلۇق يىلى، ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، كۈننىڭ تۇتۇلۇشى، چىللە، ھۇت،...

△ پەلسەپە ئاتالغۇلىرى: ماددا بىرلەمچى، ئاڭ ئىككىلەمچى، ھېسسىي بىلىش، ئىدراكىي بىلىش، زىددىيەتنىڭ بىرلىكى، دۇنيانى بىلىش،...

△ تىبابەت ئاتالغۇلىرى: تومۇر تۇتۇش، دىئاگنوز

ۋويۇش، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق ئىسسىق، يۈرەك ھەرىكىتى، قان بېسىمى، سەپرا، ئۆپكە ياللۇغى، يۈرەك سانجىقى، ئۆت سۈيۈقلۇقى،...

△ بىئولوگىيە ئاتالغۇلىرى: باكتېرىيە ئۆستۈرۈش، تەبىئىي تاللىنىش، ھۈجەيرە، تۆرەلمە، فوتوسىنتېز، ھاياتلىقنىڭ پەيدا بولۇشى،...

△ فىزىكا ئاتالغۇلىرى: توك بېسىمى، يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى، ئېلېكتر ئېقىمى، فىزىكىلىق ھادىسە، ئامپېرمېتىر، ماگنىت مەيدانى،...

△ خىمىيە ئاتالغۇلىرى: ئوكسىدلاش، رېئاكسىيەلەشتۈرۈش، تەگلىمە، چۆكمە ھاسىل قىلىش، ماددا ئالمىشىش، كاتالىزاتور، ئوكسىگېن، ئازوت، كاربون، كاربون تۆت ئوكسىدى،...

△ دېھقانچىلىق ئاتالغۇلىرى: دان سۈيى، گەجگە سۈيى، كانچىلاش، قوش، بوقۇسا، ساپان، سېپىلكا، ئۇرۇق سېلىش، خامان تېپىش، خامان سورۇش، چەشلەش، كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، كۆممىقوناق، كىرىشتۈرۈپ تېرىش، سۆرەم سېلىش، شۇدىگەرلەش، چۆنەك ئېلىش، توپىلاش، ئوغۇتلاش، توپا يۆلەش،...

△ تەرجىمانلىققا دائىر سۆزلەر: مەنەن تەرجىمە، ئەينەن تەرجىمە، قوغلاشما تەرجىمە، يانداشما تەرجىمە، ئېغىز تەرجىمىسى، قەلەم تەرجىمىسى، سۆز قىسقارتىش، سۆز قوشۇش،...

△ تىلشۇناسلىققا ئائىت سۆزلەر: گراماتىكا، فونېتىكا، لېكسىكولوگىيە، سۆزلۈك، سۆزلەم، بوغۇم ئايرىش، سۆز كۆچۈرۈش، گراماتىكىلىق مەنە، لېكسىكىلىق مەنە، مورفېما،...

△ ئوقۇتقۇچىلىققا دائىر سۆزلەر: يوقلىما قىلىش، مەۋسۇملۇق سىناق، يىللىق ئىمتىھان، ئوچۇق دەرس، سىنىپ كۆچۈش،...

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

△ سودا ـ تىجارەتكە دائىر سۆزلەر: تۈپ ئېلىپ، پارچە سېتىش، زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى، پايدا ئېلىش، زىيىنىغا سېتىش، ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش، تىجارەت بېجى، مىلىچمال، يايمىچىلىق،...

2) قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى

ئۇيغۇرلاردا قول ھۈنەر ـ سانائىتى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان، پىچاقچىلىق، كەشتىچىلىك، گىلەمچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرلىرى ھېلىھەم داڭلىق. قول ھۈنەر ماھارىتىنى ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش ھېلىمۇ مۇئەييەن دائىرىدە ساقلانماقتا. بىرقانچە ئەۋلادتىن بۇيان مەلۇم بىر خىل ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان ئادەملەرنى ھەر يەردە ئۇچرىتىش مۇمكىن. مۇشۇ سەۋەبتىن، قول ھۈنەرۋەنچىلىككە ئائىت سۆزلەر كەسپىي ئاتالغۇلار ئىچىدە خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۆگىنىش ۋە سېلىشتۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرىنى ئۆز تۈرلىرى بويىچە ئايرىم كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. ئالايلۇق:

△ دوپپىچىلىققا ئائىت سۆزلەر: تەپچۈش، پىلتە بېرىش، كۆكلەش، قوندۇرۇش، چۆچۈرە بادام، بادامدوپپا، چىمەن دوپپا، گىلەم دوپپا، چېكەن دوپپا، جىيەك تۇتۇش، لوقچۇش...

△ تۇماقچىلىققا دائىر سۆزلەر: سەرپۇش تۇماق، سالۋا تۇماق، ئاق تۇماق، كۆرپە قۇلاقچا، بابۇر قۇلاقچا، تۈلكە تۇماق....

△ موزدۇزلۇق ئاتالغۇلىرى: رۇبچاك، باشلىق، ئاپقۇت، سىرەج، موم، شاۋرۇن، كوۋا، كۇسا (يەنى كۇرسى)، بىگىز، بۇرەندە، دەرەپشە، ئەرەنچە ئۆتۈك، زەيپانە ئۆتۈك، بالا ئۆتۈك، ھاۋا بېرىش، كارۋان ئۆتۈكى، مەسە، سەندەل، شىبلىت، قونچلۇق بەتىنكە، نوسەك،

بېخىچىلىق، پومۇل، ئورۇزنەك، پاشنا، پاشنا سوزۇش...

△ تامچىلىقتا دائىر سۆزلەر: چوپگەز، ئەندۇۋا، ۋادو، مەرەپ، مورا، بالا بېشى، ناۋا، تەكچە، ۋاساجۇپ، ۋاسادەمىيان، خىش قويۇش، تام قوپۇرۇش، ئەنجان تېمى، هاۋادان، ئۆي يېپىش، ئۆي ئېچىش، قارا سۇۋاق، سىلىق سۇۋاق،...

△ تۆمۈرچىلىككە ئائىت سۆزلەر: كۆرەك بېسىش، تاۋلاش، سۇغىرىش، سەندەل، بازغان، بولقا، كۈرەك، ئەسۋاب قاقتۇرۇش، ئۇلتىش، بولقىلاش، بازغانلاش،...

△ ياغاچچىلىقتا دائىر سۆزلەر: قارا چېكىش، رەندىلەش، ياغاچ چېپىش، چوت، كەكە، هەرە، قول هەرىسى، جادا هەرە، چاچاپ قىلىش، هەرىدەش، ياغاچ چىقىرىش، شىنا قېقىش، پۇزەك، هەرە تارتىش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنچىلىك ئاتالغۇلىرى ۋە قول هۈنەرۋەن ـ كاسىپلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئوبرازچانلىقى، ئىخچاملىقى ۋە چۈشىنىشلىكلىكى بىلەن ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا هەتتا ئەدەبىي تىلىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئەسىرلەر مابەينىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىنى بېيىتىش ۋە جانلاندۇرۇش رولىنى ئويناپ كەلگەن. مەسىلەن، «كاسىپ ئۆزىگە چىقىنالماپتۇ»، «قوينى قاساپ سويسۇن»، «موزدۇز يالىڭاياغ، باپكار ئىشتانسىز» ۋە «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلىدۇ» قاتارلىق تەمسىللەر قول هۈنەرۋەنلەر تىلىدىن ئومۇمىي جانلىق تىلغا، جانلىق تىلدىن ئەدەبىي تىلغا ئۆتۈپ ئومۇملاشقان.

3) دىنىي ئاتالغۇلار

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك سوستاۋىدا، خاس

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دىنىي زاتلار ۋە ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، خۇسۇسەن ياشلار ئاممىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئانچە چۈشىنىشلىك بولمىغان بىر بۆلەك سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر ئاۋام خەلق ئاممىسى ئارىسىدا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. چۈنكى، ئانچە - مۇنچە مەسچىتكە كىرىدىغان، جۈمە نامىزىغا ياكى ھېيت نامىزىغا ئىشتىراك قىلىدىغانلىكى ئادەمنىڭ قۇلىقىغا ئىمامنىڭ ئەمرىمەرۇپى، ۋائىزنىڭ ۋەزى، خاتىپنىڭ خۇتبىسى (يەنى نۇتۇقچىنىڭ نۇتقى) ئارقىلىق ئورغۇنلىغان دىنىي ئاتالغۇلار چۈشىدۇ. ئەمدى، ئېتىقاد توپەيلى كىشىلەر بۇ خىل سۆز - ئاتالغۇلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بويىچە دۇنيانىڭ بارلىققا كېلىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بايان قىلىنىدىغان قەدىمىي چۆچەكلەر، قىسسىلەردە، تەبىئىي ھالدا خاس ئىسلام دىنىغا تەئەللۇق سۆز - ئاتالغۇلار ناھايىتى ئورغۇن. بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى ئاۋام خەلق خاس سورۇنلاردا ئېغىزدىن چۈشۈرمەي ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

دىنىي ئاتالغۇلارنى ئۆز نۆۋىتىدە بىرقانچە تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ.

△ ئىسلامىيەت ئەقىدىسى بويىچە ئالەم ۋە ئادەم چۈشەندۈرۈلىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن: باقىي ئالەم، جەننەتى، دوزىخى، ناسارا، ئابىھايات، ئابىكەۋسەر، پىلسىرات، بەندە، بەندىچىلىك، تەۋھىد، قىيامەت، مەھشەر، مەھشەرگاھ، ئەجەل، ئەلمىساق، مۆمىن، ئابىد، سالىھ، كۇپپار، پاسىق، مۇشرىك، جەھەننەم، باتىل، ئەھلى كىتاب،...

△ ئىبادەت ۋە زىيارەتكە دائىر سۆزلەر. مەسىلەن: ئىمان ئېيتماق، سەجدە قىلماق، مەسچىت، رۇكۇغا بېرىش، قۇلاق قېقىش، غۇسۇل قىلىش، ئىستىنجا قىلىش،

بويىنى سۇغا سېلىش، تەرەت ئېلىش، ھەج قىلىش، ھاجى، بەيتۇللا، بەيتۇلھەرەم، ھەرەم، ھەرەم ئېيى، زاراتگاھ، زاراتگاھلىق، ھەج پەرزى، ھەج ئەركانى، سەئىي قىلىش، ھەج ئەھكامى، مەسجىدى ھەرەم، مەسجىدى ئەقسا، خانىقا، ھەجەرۇل ئەسۋەد كەبە، كەبەتۇللا،...

△ ئۆرپ ـ ئادەتكە تەئەللۇق سۆزلەر. مەسىلەن: زاكات بەرمەك، ئۆشرە بەرمەك، روزا تۇتماق، پەتە ئوقۇماق، تۈنەمەك، تۇپراق (ياكى توپا) بېشىغا بارماق، خەتمىقۇرئان قىلماق، سەدىقە بەرمەك، نەزىر قىلماق، مەۋلۇت ئوقۇماق...

△ دىنىي سۈپەت سۆزلىرى. مەسىلەن: ئاللاتائالا، رەسۇلىللا، شاھى مەردان، قۇرئانى كەرىم، ھەدىسى شەرىپ، ئەھلۇللا، شەيخۇلئىسلام، ئايەتۇللا، كەرىم، رەھىم، ئەزىم، قەھھار، غەففار، سەتتار، چارىيار، چىلتەن، رەھمەتۇللا ئەلەيھى، قەددەسەسىررەھۇ، رىزىياللائانھۇ، ئەلەيھىسسەلام، ئەلەيھىررەھىم، جارۇللا، يارەببىم، يائاللا، ئاللاھۇ ئەكبەر،...

ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي ئاتالغۇلار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتىدە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن (يەنى چۆچەك، مەل، ئەپسانە، دىنىي رىۋايەت قاتارلىقلار ئارقىلىق) يازما ئەدەبىياتقا ئۆتۈش، يازما ئەدەبىياتتىن ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلغا تەسىر قىلىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشتەك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئومۇمىي خەلق ئىچىدە، خاس ئەدەبىي تىل ئاتالغۇلىرى بىلەن پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى چۈشىنىدىغانلاردىن دىنىي ئاتالغۇلارنى چۈشىنىدىغانلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈكىگە تەئەللۇق بولغان دىنىي ئاتالغۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئۇلارنى ئىزاھلاش ئۇيغۇر لېكسىكولوگىيىسى ئۈچۈن سەل قارىغىلى بولمايدىغان خىزمەت ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدا، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى خېلى يۇقىرى بولغان بىر بۆلەك تەكەللۇپ سۆزلىرى بار (مەسىلەن، ئىنشائاللا، ماشائاللا، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، دېگەنلەرگە ئوخشاش) بۇ سۆزلەرنىڭ شەكىللىنىشى، رولى ۋە مەنىسى قاتارلىقلار پەقەت تىلىمىزدىكى دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ تەتقىقاتى ئارقىلىقلا ھەل بولىدۇ. بۇ ھەقتە «تەكەللۇپ سۆزلەر» دېگەن بۆلەكتە توختىلىمىز.

4. ئادەت سۆزلىرى

لېكسىكولوگىيىدە ئىپتىلىدىغان ئادەت سۆزلىرى ياكى ئادەت ژارگونى (习惯语) جەمئىيەتتىكى ئايرىم ئىجتىمائىي گۇرۇھ ياكى مۇئەييەن ئادەت ۋە مەنپەئەت تۈپەيلى تەبىئىي ھالدا ئۇيۇشقان كىشىلەر توپىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش، ئۆزلىرىنىڭ ئادىتىنى ھىمايە قىلىش مەقسىتىدە ئىلىپ بارىدىغان، ئالاھىدە ھەرىكەت ۋە پائالىيەتلىرىدە قوللىنىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئادەت ژارگونى ئۆزىنىڭ كونكرېت خاراكتېرىگە قاراپ مۇنداق ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1) قاراڭغۇ گەپ. (黑话) «قاراڭغۇ گەپ» ئادەتتە «قارا گەپ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇنداق سۆزلەرنى جەمئىيەتتىكى ئايرىم ئىجتىمائىي گۇرۇھتىكى كىشىلەر ئۆزلىرى ئىلىپ بېرىۋاتقان مۇئەييەن بىر پائالىيەتنى باشقىلارنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاراڭغۇ گەپنىڭ مەزمۇنى ئاشۇ ئىشلەتكۈچىلەردىن باشقا ئادەمگە پۈتۈنلەي قاراڭغۇ بولىدۇ. ئالايلۇق، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» جەريانىدا، ئاشلىق ۋە رەخت توقۇلمىلار نورمىلىق ھالدا بېلەتلىك تەمىنلىنەتتى. شۇ چاغدا مەلۇم شەھەردىكى

ئاشلىق بېلىتى بىلەن رەخت بېلىتىنى ئېلىپ - سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قاراڭغۇ بازارچىلار ئۆز پائالىيىتىنى ساقچىلارنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن «رەخت بېلىتى» دېگەننىڭ ئورنىغا «راخمانجان»، «ئاشلىق بېلىتى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئامانجان» دېگەن ئىسىم سۆزنى قوللانغان. ئۇلار شېرىكلىشىپ بىر شەھەردىن يەنە بىر شەھەرگە ئاشلىق ۋە رەخت بېلەتلىرىنى يۆتكەپ ھايانكەشلىك قىلغاندا، خۇسۇسەن ئۆزئارا تېلېفوندا سۆزلىشىش، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، بۇ خىل قاراڭغۇ گەپلىرى كۆپ ئەسقاتقان.

مەسىلەن:

ئۈرۈمچىدە راخمانجاننىڭ ئەھۋالى قانداقراقكەن؟ (يەنى ئۈرۈمچىدە رەخت بېلىتىنىڭ بىر مېتىرى قانچە پۇل ئىكەن؟) ئامانجاننى ئۇچرىتالىدىڭلارمۇ؟ (يەنى ئاشلىق بېلىتى ئالالىدىڭلارمۇ؟) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دېمەك، يۇقىرىقى مىسالدىكى «راخمانجان» بىلەن «ئامانجان» ئاشۇ تىل مۇھىتىدا ئادەت ژارگونىغا تەئەللۇق قاراڭغۇ گەپ ھېسابلىنىدۇ. تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەسكى، جەمئىيەتتىكى بۇ خىل قاراڭغۇ گەپلەر تولىمۇ ئۆزگىرىشچان ۋە ئۆمرى كۆتە بولىدۇ. شۇنداقلا مۇنداق سۆزلەرنىڭ بىر تىلنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىغا قىلچە تەسىرى بولمايدۇ دېيىشىمۇ بولىدۇ.

2) ئەستەرلىك گەپ. (隐语) ئادەتتە ئەستەرلىك گەپ ئۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ نىسبەتەن كەڭلىكى، ئوبرازچانلىقى ۋە قىزىقارلىقى بىلەن قاراڭغۇ گەپلەردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىچەرمەنلەر ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان «قېقىشىۋالماق» (يەنى ئىككى رومكىدىن قېقىشىۋالماق)، «ئۆرە ئاتا قىلماق» (يەنى ھاراق پوكىيىگە يۆلىنىپ تۇرۇپلا ئىچمەك) سۆزلىرى؛ چاقچاق سورۇنلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

«پاس چىقارماق»، «كەلتۈرۈپ قويماق»، «سانجىۋالماق» دېگەن سۆزلەر؛ شۇنداقلا نەشرىياتچىلىقتا تەھرىرلەر ئارىسىدا قوللىنىلىدىغان «پاساق» ياكى «كاۋاك چالمىسى» (يەنى بەت ئاخىرىدىكى بىكار قالغان يەرگە باب كېلىدىغان ئەقلىيە سۆزلىرى قاتارلىق مىكرو ماقالىلار) دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەت ژارگونىغا تەئەللۇق ئەستەرلىك گەپلەرگە كىرىدۇ.

ئەستەرلىك گەپلەر ئوبرازچان، قىزىق، ئەلمى بولغانلىقى ئۈچۈن تارقىلىشى تېز، ئومۇملىشىشى ئاسان بولۇش خۇسۇسىيەتىگىمۇ ئىگە.

3) سىنىپىي ئادەت ژارگونى. (阶级习惯语) سىنىپىي ئادەت ژارگونى ئادەتتە «سىنىپىي دىئالېكت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇئەييەن سىنىپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەنە بىلەن ئىشلىتىدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پەن نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تىل بىر خىل ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك سىنىپ ۋە ھەر خىل تەبىقىلەر ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ. بىراق بەزى سىنىپ، ئايرىم تەبىقىلەر ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئىتى ئۈچۈن ھامان بەزى سۆزلەرنى ياساپ ياكى ئۇلارغا ئالاھىدە مەنە يۈكلەپ ئىشلىتىپ، بارا - بارا ئۇلارنى ئۆز سىنىپىي دائىرىسىدە ئىشلىتىلىدىغان سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرىغا ئايلاندۇرۇۋالىدۇ. ئالايلۇق، ئېنىق ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1949 - يىلىدىن بۇرۇن مەملىكىتىمىزدىكى پومېشچىك ۋە بۇرژۇئازىيە سىنىپى كوممۇنىستلارنى ۋە كوممۇنىزمغا ھېسداشلىق قىلغۇچىلارنى «قىزىلپاچاقلار» دەپ ئاتىسا، پرولېتارلارنى «يالاڭتۆشلەر»، «ئاچ گادايلار»، «قەلەندەرلەر» دەپ ئاتاشقان. خاس ئۇيغۇر تىلىدىمۇ يۇقىرى تەبىقە ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئەكسىيەتچىلەر لۇغىتىدىلا ئىشلىتىلى-

دىغان سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرى بولغان. مەسىلەن، كونسېرۋاتىپلىققا، دىنىي خوراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، زامانغا يارىشا يېڭىلىقنى، ئىسلاھاتنى تەرغىپ قىلغۇچىلار «جىدىت» (يەنى چاغاتايچە «يېڭى» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دەپ ئاتالغان بولسا، كونا ئادەتلىرىنى تاشلاپ يېڭى ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەنلەر «دەھرى» (يەنى چاغاتايچە «زامانىۋى» دېگەن مەنىدىكى سۆز) دەپ ئاتالغان. دېمەك، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن «قىزىلپاچاق»، «يالاڭتۆش»، «جىدىت»، «دەھرى» دېگەن سۆزلەر بۇرژۇئازىيە سىنىپىغا تەئەللۇق سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرىغا كىرىدۇ.

سىنىپىي ئادەت ژارگونلىرى شۇ سىنىپنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىغا قاراپ، نىسپىي ھالدا ئومۇملىشىپ خاس سىياسىي ئاتالغۇ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «قىزىل ھاكىمىيەت»، «قىزىل قەلب»، «قىزىللىشىش»، «سېرىق ناخشا»، «يالىڭاياغ دوختۇر»، «سېرىقنى تازىلاش» (扫黄) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

لېكسىكولوگىيىدە كەسپىي سۆزلەر (行业语) بىلەن ئادەت سۆزلىرى قوشۇلۇپ، «ئىجتىمائىي دىئالېكت» (社会方言) دەپ ئاتىلىدۇ.

5. ھېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەر

تىلشۇناسلىقتا، ئاڭلاتىدىغان ئۇقۇمى مۇئەييەن ھېس - تۇيغۇ، كەيپىيات ياكى پوزىتسىيە بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان سۆزلەرنى «ھېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەر» (表情词汇) دەپ ئاتايدۇ. ①

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھېس - تۇيغۇلۇق سۆزلەرنى «مۇھەببەت

① جاڭ يۇڭيەن: «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان».

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سۆزلىرى»، «نەپرەت سۆزلىرى» ۋە «تەكەللۇپ سۆزلىرى» دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1) مۇھەببەت سۆزلىرى. بۇ تۈركۈمدىكى سۆزلەردە، سۆزلىگۈچىنىڭ بىرەر نەرسە، بىرەر ۋەقە ياكى ھادىسىگە يەنى سۆزدە ئىپادە قىلىنغۇسى ئوبيېكتقا بولغان ئامراقلىقى، ھېسداشلىقى، مۇھەببىتى، قايىللىقى، پەخىرلىنىش ھېسسىياتى ياكى قوللاش تۇيغۇسى ئېنىق ئاڭلىتىلىدۇ. مەسىلەن، باتۇر، قەيسەر، قەھرىمان، گۈزەل، ئېسىل، كۆركەم، ئۇماق، مەرد، يۈكسەك، ئەزىز، مېھرىبان، دوست، بۇرادەر، ئاغىنە، جەسۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ خىل سۆزلەر نۇتۇقلىرىمىزدا ھامان كۆتۈرەڭگۈ روھ ۋە ھاياجان بىلەن ئېيتىلىدىغان بولغاچقا، بەزىلەر بۇنى «ھەشەمەتلىك سۆزلەر» دەپمۇ ئاتايدۇ. ① بىراق، بىزنىڭچە، بىر تىلدىكى سۆزلەرنى «ھەشەمەتلىك» ۋە «ھەشەمەتسىز» دەپ ئايرىش مەنتىقىغە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئاشۇ تەنتەنە، ھاياجان بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىكى تۈپ مەسىلە ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى ھەشەمەت، كۆركەملىك مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئىپادە قىلىدىغان ئۇقۇمدىكى يارقىن پوزىتسىيە ۋە سۆيۈنۈش تۇيغۇسىدىن ئىبارەت. ئالايلۇق، بىز بىراۋنى «باتۇر» دەپ سۈپەتلىگىنىمىزدە، بىزدە شۇ كىشىگە نىسبەتەن قايىللىق تۇيغۇسى بولغاندىلا شۇنداق ئاتايمىز. ۋەھالەنكى، بىز «باتۇر» دەپ ئاتىغان كىشىنى بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىز ئۇنداق ئاتىمايدۇ، ئەلۋەتتە. بىز ئۆز ئارمىيىمىزنى «دۈشمەنگە قارشى قەيسىرانە جەڭ قىلدى» دەپ تەسۋىرلىسەك، دۈشمەنلىرىمىز ئۇلارنى «بىزگە جاھىلانىلىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى» دەپ ئىپادە قىلىشى مۇمكىن. دېمەك، مەزكۇر «قەيـ

① «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)، لېكسىكا قىسمى.

سىرانە» ۋە «جاھىلانە» سۆزلىرىدىكى ئاساسلىق نەرسە سۆز-
دىكى «ھەشەمەت» مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئۆز ئىچىگە
ئالغان «ھېسسىيات» مەسىلىسىدۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدا مىسال قىلىپ
كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزگە ئوخشاش تۈپ سۆزلەردىن باشقا،
تۆۋەندىكىدەك ياسالما سۆزلەرمۇ مۇھەببەت سۆزلىرى كاتېگو-
رىيىسىگە كىرىدۇ.

ئا) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن « - ئان»، « - ئانە»
قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان، مەدھىيىلەش،
قايىللىق تۇيغۇسىدىكى ياسالما سۆزلەر: پىداكارانە، قەھرىما-
نانە، داھىيانە، باتۇرانە، مەردانە، جەسۇرانە، جانان، يارەن
قاتارلىقلار.

ئە) ئۇلۇغلاش، پەخىرلىنىش، سەمىمىي ئەركىلەش تۇي-
غۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان، «جان» ياكى «خان» قوشۇمچىسى-
نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر: ئانىجان، بالىخان،
دادىخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

«ئانىجان تۇغقان ئېلىم جۇڭگو، ئۇنىڭ پەرزەندىمەن،
رىشتىگە جىسمىم بىلەن، ئىشقىم بىلەن پەيۋەندىمەن.»
(تېيىپجان ئېلىيوۋ: «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل» دىن)

ب) سۆيۈنۈش بىلەن تەرىپلەش تۇيغۇسى ئىپادىلىنىدى-
غان «چان» قوشۇمچىسىلىق ياسالما سۆزلەر: ئەمگەكچان،
تىرىشچان، ئىشچان، كۆرەشچان، ئىجادچان دېگەنلەرگە
ئوخشاش.

پ) چاغاتايچىدىن كەلگەن «پەرۋەر» قوشۇمچىسىنىڭ
قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر: ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر،
ئىنسانپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، ئىلىمپەرۋەر

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ۋە باشقىلار.

ت) ئومۇمەن مەدھىيىلەش، سۆيۈنۈش تۇيغۇسى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئىدىئوملار ۋە بىرىكمە سۆزلەر: ئاق كۆڭۈل، خۇش پېئىل، ئوت يۈرەك، خۇش پىچىم، خۇش تەبىئەت، خۇش مۇئامىلە، كۆڭلى توق، قولى ئوچۇق، قورسىقى كەڭ، دىلى يۇمشاق، تىلى چۈچۈك، پاك دىل دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، بىرىنچى شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن ھالدا دائىم ئىستېمال قىلىنىدىغان، ئەركىلەش، ئامراقلىق تۇيغۇسى ئىپادىلىنىدىغان سۆزلەرمۇ مۇھەببەت سۆزلىرى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، قوزام، جىگىرىم، جېنىم، ئامرىقىم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) نەپرەت سۆزلىرى. بۇ تۈركۈمدىكى سۆزلەردە، سۆزلىگۈچىنىڭ ئوبيېكتقا بولغان نەپرىتى، يامان كۆرۈش ھېسسىياتى، چۈشۈرۈش نىيىتى ۋە تەنە قىلىش تۇيغۇسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئوسال، شۇم، ئەسكى، دۆت، ئىپلاس، ئەبلەخ، ھورۇن، جاھىل، زالىم، قۇۋ، بۇزۇق، سەت، مەينەت، دۈشمەن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى نەپرەت سۆزلىرىنىڭ خېلى كۆپچىلىكى ياسالما سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ئا) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن «خور» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر: مۇنداق سۆزلەر ئادەتتە، مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى يېگۈچى، ئىچكۈچى ياكى ھەددىدىن ئارتۇق يېگۈچى، ئىچكۈچى ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى سۈپەت سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئادەمخور (جەمئىيەت)، تەمەخور (ئادەم)، قانخور، پارى-

خور، جازانىخور، بالاخور، يۈندىخور،...

ئە) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇسال، ئەسكى» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن «بەد» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن ئالدى قوشۇلغۇچى «بەت» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان سۆزلەر. مۇنداق سۆزلەر ئادەتتە مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىم سۆزلەر ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە، «ناچار، سەت» دېگەن ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ۋە سۈپەت سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بەتبەخت، بەتنىيەت، بەتقىلىق، بەتخۇي، بەتمۇئامىلە، بەتتەم، بەتنام، بەتبەشىرە، بەتبۇي، بەتخەج، بەترەڭ، بەتگۇمان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئالدى قوشۇلغۇچى «نا» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر. مۇنداق سۆزلەر ئادەتتە، مۇئەييەن ئىسىم سۆزلەرگە مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ۋە ئاشۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان ياسالما سۈپەت سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ناكار، نائىنساپ، ناباب، ناپاك، ناكار، ناكەس، نامەرد، نائەھلى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پ) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئالدى قوشۇلغۇچى «بى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر. بۇ خىل سۆزلەر مۇئەييەن ئىسىملارغا مەزكۇر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان، ئادەتتە نەپرەت تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان سۈپەت سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بىئەدەپ، بىھايا، بىمەززە، بىمەنە، بىرەھىم، بىنومۇس، بىۋاپا، بىھۆرمەت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ت) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن «پەرەس» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەر. بۇ خىل

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

سۆزلەردە، مەزكۇر قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىم سۆز ئىپادىلىگەن شەيئىنى ھەددىدىن زىيادە قوغلىشىش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇش خۇسۇسىيىتى بىلدۈرۈلۈپ، ئادەتتە، ئەيىبلەش، ياقتۇرماسلىق تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلپەرەس، پۇلپەرەس، خوتۇنپەرەس، كىيىمپەرەس، ئابرويپەرەس، شۆھرەتپەرەس،...

ج) ئۇيغۇرچىدىكى «- سىز» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان، ئادەتتە نەپرەت تۈيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن:

يۈزسىز، ۋىجدانسىز، يۈرەكسىز، مەيدانسىز، چىدامسىز، غەيرەتسىز، روھسىز دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمەن ياقتۇرماسلىق، مەنسىتمەسلىك، ئەيىبلەش ياكى نەپرەتلىنىش تۈيغۇسىدا ئېيتىلىدىغان بارلىق ئىدىئوم ۋە بىرىكمە سۆزلەرمۇ نەپرەت سۆزلىرى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تاش يۈرەك، ئىچى تار، كۆڭلى پەس، ئىچى يامان، كۆڭلى قارا، نىيىتى بۇزۇق، ھارامزادە، ھارامتاماق، ھاڭۋاقتى، يېتىمۋالدى، قارا نىيەت، قارا كۆڭۈل دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) تەكەللۇپ سۆزلىرى. ئادەتتە، سۆز ئوبيېكتىغا نىسبەتەن مۇئەييەن ئەدەپ بىلدۈرۈش تۇيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان سىلىق-سىپايە سۆزلەرنى تەكەللۇپ سۆزلەردەپ ئاتاشقا بولىدۇ (بۇ خىلدىكى سۆزلەرنى بەزىلەر «ئەدەپ سۆزلىرى» دەپ ئاتىسا، يەنە بەزىلەر «ھايا سۆزلىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ). مەسىلەن:

ھەشقاللا، بارىكاللا، ئىنشائاللا، ماشائاللا، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئەلھەمدۇلىللا، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كەچۈرۈڭ، رەھمەت، ئەرزىمەيدۇ، ھېچقىسى يوق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تەكەللۇپ سۆزلىرى شۇ تىللىق خەلقنىڭ ئەنئەنىسۋى

ئەخلاق قارىشى ۋە مىللىي ئادەتلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئېنىق ھالدىكى ماختاش، ئەزىزلەش، قايىللىق ۋە پەخىرلىنىش تۇيغۇسى بىلەن ئېيتىلىدىغان مۇھەببەت سۆزلىرىدىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

تەكەللۇپ سۆزلىرى سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە يېقىملىق، ئىلمىلىك بېغىشلايدۇ. شۇڭا، ئادەتتە، ياش پەرق، جىنس ئايرىمىسى، ئۆزئارا تونۇشلۇق دەرىجىسى قاتارلىق ئوبيېكتىپ ئامىللار كەلتۈرىدىغان ئوڭايسىزلىق مۇناسىپ تەكەللۇپ سۆزلىرى ئارقىلىق يېڭىلىنىپ سۆز ئالاقە راۋانلاشتۇرۇلىدۇ، سۆھبەت كۆزلىگەن ئۈنۈمگە ئېرىشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، مۇنۇ دىئالوگنى ئالايلۇق:

دوختۇر: بۈگۈن چوڭ تەرەت قىلدىڭىزمۇ؟

بىمار: ياق.

دوختۇر: كىچىك تەرىتىڭىزنىڭ رەڭگى قانداق؟

بىمار: يەنىلا قىزغۇچ.

دوختۇر: يەل كەلدىمۇ؟

بىمار: كەلدى.

دېمەك، بۇ يەردە دوختۇر «چىچماق»، «ئوسۇرماق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا تەكەللۇپ سۆزلىرىنى ئىشلىتىپ، ئوتتۇرىدىكى ئوڭايسىزلىقنى يەڭگەن، سۆھبەتنى بىمارنىڭ كۆڭلىگە يارىشا يېقىملىق قىلغان.

بىر مىللەتنىڭ تىلىدا تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشى، تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپ سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر تىلىدا تەكەللۇپ سۆزلىرى ئاز ئەمەس. بىراق، تەكەللۇپ سۆزلىرىنىڭ ئومۇمىي خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىش دەرىجىسى ھەممىدە بىردەك يۇقىرى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دېگىلى بولمايدۇ. خۇسۇسەن ياشلار ۋە بالىلار ئىچىدە تەكەل-
لۇپ سۆزلىرىنى تولۇق بىلمەيدىغانلار ئاز ئەمەس. شۇڭا،
ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلىرىنى تۈر - تۈرى بويىچە
ئايرىپ، مەخسۇس تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىستېمال دەرى-
جىسىنى ئۆستۈرۈش تىل مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزدا مۇھىم ۋە
ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلەرنىڭ ئىچىدە تۈپ
سۆزلەرمۇ، ياسالما سۆزلەر ۋە بىرىكمە سۆزلەرمۇ، ئىدىئومىلارمۇ،
ھەتتا پۈتۈن - پۈتۈن تۇراقلىق جۈملىلەرمۇ بار. پۈتۈن جۈم-
لىلىك تەكەللۇپ سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، خەۋەر جۈملىلەرمۇ،
سوراق جۈملىلەرمۇ، ئۈندەش جۈملىلەرمۇ بار.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلىرى دىئالېكت رايون-
لىرىنىڭ ئوخشاشمىسلىقىغا قاراپ، سان، سالماق، ئىشلىتىلىش
ئورنى ۋە دائىرىسى، سۆزلەرنىڭ ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرى
قاتارلىق جەھەتلەردە روشەن پەرقلەرگىمۇ ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تەكەللۇپ سۆزلىرىنى ئىشلىتىش
دائىرىسى ۋە سورۇن ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈۋەندىكىدەك بىر-
قانچە تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئا) ئۇچرىشىش - كۆرۈشۈش تەكەللۇپ سۆزلىرى: تىنچ-
لىقمۇ، ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، تازا تۇرامسىز،
كەم دىدارغۇ، كۆرۈنمەيسىزغۇ، ئۆي ئىچى تىنچلىقمۇ، ياخشى
تۇرۇپسىز، ئالدىراشمۇ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئە) خوشلىشىش تەكەللۇپ سۆزلىرى: خەير - خوش، خەير
ئەمسە، ئاق يول بولسۇن، خۇدايىمغا ئامانەت، كېلىپ تۇرۇڭ،
ئارىلىشىپ ئۆتەيلى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ب) مېھماندارچىلىق تەكەللۇپ سۆزلىرى: ئۆيگە كىرىڭ،
يۇقىرى ئۆتۈڭ، داستىخانغا بېقىڭ، بېقىپ ئولتۇرۇڭ، كايى-
ماق، جۇۋىماق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پ) ئاغرىق ـ سىلاق، ئۆلۈم ـ يېتىم تەكەللۇپ سۆزلىرى: مىجەزى يوق بولۇپ قالماق، بىتاپ بولۇپ قالماق، يېتىپ قالماق، ۋاپات بولماق، قازا تاپماق، تۈگەپ كەتمەك، كېتىپ قالماق، تۇرۇپ كېتىڭ، سەۋر قىلىڭ، ئەلھۆكمىللا، ياتقان جايى جەننەتتە بولغاي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ت) شەخسىي تازىلىق تەكەللۇپ سۆزلىرى: بويىنى سۇغا سالماق، ئىستىنجا قىلماق، چوڭ تەرەت قىلماق، كىچىك تەرەت قىلماق، زەھەر قىلماق، تەرەت سۇندۇرماق، زەھرى قىستاپ كەتمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، توي ـ تۆكۈن، نەزىر ـ چىراغ، سوۋغا ـ سالام بېرىش ۋە قوبۇل قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تەكەللۇپ سۆزلىرى بار.

تەكەللۇپ سۆزلىرى ئۇيغۇر تىلى خەزىنىسىدىكى بىباھا دۇردانىلەردىن سانىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى توپلاش، ھەرقايسىلىرىنىڭ قانداق چاغدا، قانداق سورۇندا، قانداق ئوبيېكتقا ئىشلىتىلىدىغانلىقىدىن تارتىپ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئىزاھلاش ۋە ئۇلارنى ۋاقتىدا لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئالدۇرۇش تولىمۇ مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك ئەمگەكتۇر.

6. ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەر

ئەدەبىي تىل (文学语言) ئادەتتە، يېزىق تىلى ياكى كىتابىي تىل (书面语) بىلەن جانلىق تىل ياكى ئېغىز تىلى (口语) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، سۆزلەردىكى تەلەپپۇز نورمىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا (مەسىلەن، «بازار» سۆزى كىتابىي تىلدا «bazar» دەپ تەلەپپۇز قىلىنسا، ئېغىز تىلىدا «baza» تەلەپپۇز قىلىنغىنىغا ئوخشاش)، يېزىق تىلى بىلەن ئېغىز تىلى ئاساسەن بىردەك.①

① ئابدۇسالام ئابباس: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇلار مەسىلىسى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1982 ـ يىل 2 ـ سان.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بىراق، ئەمەلىي ئىستېمالدىكى پاكىتلارنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇيغۇرچىدىكى ئەدەبىي تىلغا خاس سۆزلەرنىمۇ نىسپىي ھالدا «يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر» ۋە «ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر

يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز ئەدەبىي تىلنىڭ ھەر خىل ھۆججەت ـ پەرمان، خەت، ئالاقە، كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال ۋە بارلىق باسما، يازما ماتېرىياللاردا ئىپادىلەنگەن شەكلىنى، شۇنداقلا مائارىپ بويىچە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە، كىنو ـ تىياتىر، تۈرلۈك يىغىن ـ قۇرۇلتاي ۋە رەسمىي ئاممىۋى سورۇنلاردا قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر قويۇق كىتاب پۇرىقىغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى ئىلمىي، تەكەللۇپلۇق ۋە پاساھەتلىك بولۇش خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سىياسىي ئاتالغۇلار ۋە ئەدەبىي سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئالايلۇق:

سىياسىي ئاتالغۇلار: مەملىكەت، ۋەتەن، ئىجتىمائىي، ئىستىبدات، زەربىدار، ئېكسپىلاتاتسىيە، تەپەككۇر، تەئەججۈپ، تەرەققىي، تەرغىبات، زۇلمەت، جاھالەت، قەھرىمانە، مەۋجۇدات،...

ئەدەبىي ئاتالغۇلار: گۈزەل، جۇشقۇن، سەمىمىي، شادىمان، شادىيانە، مەيۈسلەنمەك، مەپتۇن بولماق، قەلب، ئاشىقى بىقارار بولماق، مەۋج ئۇرماق، پارلاق،...

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆزئارا ئالاقە، كۈندىلىك تۇرمۇشقا

ئائىت بەزى سۆزلەردىمۇ يېزىق تىلىغا ماسلىشىپ قالغانلىرى بولىدۇ. ئالايلۇق:

تۇرمۇش قۇرماق، قارشى ئالماق، ئېتىراز بىلدۈرمەك، نەزەر تاشلىماق، ئېلىپ بارماق، شۇغۇللانماق، پەرزەنت كۆرمەك، بۇرچىنى ئادا قىلماق، قەدەم تەشرىپ قىلماق، بالاغەتكە يەتمەك، زىيارەت قىلماق، دوستانىلىق قىلماق، شىكايەت قىلماق، ئىمزا قويماق،...

يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بارلىقى — ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت. بىراق، يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز، ئېغىز تىلىدا مۇتلەق قوللىنىلمايدىغان سۆزلەرمۇ ئەمەس، مۇنداق سۆزلەر ئادەتتىكى سورۇن، ئادەتتىكى سوقا-سۆھبەت ۋە پاراڭلاردا قوللىنىلسا، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە روشەن ھالدا سۈنئىيلىك تۈسى بېرىپ قويىدۇ، خالاس.

2) ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر

جانلىق تىل ياكى ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز، ئىختىيارىي ھالدا ئۆزئارا ئەھۋاللىشىش، مۇڭدىشىش، سىردىشىش، پاراڭلىشىش،... قاتارلىق غەيرىي رەسمىي سورۇنلاردا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر ئاساسەن ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا كىشىلەرنىڭ يۈزتۇرانە تۇرۇشۇپ ئۆز تىلى ئارقىلىق (يەنى قەلەم ئارقىلىق ئەمەس) سۆزلىشىش ئەمەلىيىتى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. مەلۇمكى، يۈزتۇرانە سۆزلىشىش قەلەم ئارقىلىق (يەنى يېزىق ئارقىلىق) سۆزلىشىشكە قارىغاندا تەكەللۇپسىز، تۈز - تۇغرا ۋە ئوچۇق - يورۇق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، سۆزلەشكۈچىلەر ھامان ئۆزلىرىنى ئۇ، بۇ كىتابتىن كۆرۈپ ئۆگىنىۋالغان سۆزلەرنى ئەمەس، بەلكى ئاتا - ئانىسىنىڭ تىلىدىن ئۆگىنىۋالغان ۋە ئالاقىدە ئىشلى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مىش ئادەت بولۇپ كەتكەن ئەڭ ئاممىۋى، ئەڭ چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى ئىشلىتىشنى خالايدۇ. شۇڭا كىشىلەر جانلىق تىلنى ئادەتتە «زاغرا تىلى» ياكى «دېھقان تىلى»، يەنى دېھقانىمۇ چۈشىنەلەيدىغان تىل دەپمۇ ئاتايدۇ.

جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئېنىقلىقى ۋە ئاممىبابلىقى بىلەن يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەردىن پەرقلىنىدۇ. جانلىق تىلغا خاس سۆزلەرنىڭ يېزىق تىلىدىن پەرقىنى كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا مۇنداق ئۈچ تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

① ئېغىز تىلى (يەنى جانلىق تىل) غا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرگە قارىغاندا ئىخچام كېلىدۇ. يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئېغىز تىلىدا ھامان بەلگىلىك دەرىجىدە ئىخچاملانغان ھالدا ئومۇملىشىدۇ. مەسىلەن:

يېزىق تىلىدا	ئېغىز تىلىدا
ئىمزا قويماق	قول قويماق
ئېلىپ قاچماق	ئەپقاچماق
ئېلىپ قالماق	ئەپقالماق
ئېلىپ كەتمەك	ئەپكەتمەك
ياخشى كۆرۈپ قالماق	كۆيۈپ قالماق
ئەھۋال بايان قىلماق	ھال ئېيتماق
تەرجىمە قىلماق	ئۆرۈمەك

② ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرگە قارىغاندا ئوبرازلىق كېلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىق تىلىدا	ئېغىز تىلىدا
ئەقىلسىز	قاپاقباش
بىلىمسىز	پوق قورساق
مەيدانسىز	ئالىكۆڭۈل

ۋىجدانسىز	كۆڭلى قارا
گەپ ئاڭلىمايدىغان	بەڭباش
تەجرىبىلىك	قاقباش
سېخىي	قولى ئوچۇق
ئىستىقباللىق	ئالدى ئوچۇق
ئۇنى ـ بۇنى ئېلىۋالىدىغان	قولى ئەگرى
چىدامسىزلىق قىلماق	بەل قويۇۋەتمەك ياكى يەل قويۇۋەتمەك

③ ئېغىز تىلىغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىغا خاس سۆزلەرگە قارىغاندا تەكەللۇپسىز، قوپاللىراق كېلىدۇ. مەسىلەن: يېزىق تىلىدىكى «تۇرمۇش قۇرماق» دېگەن سۆز ئېغىز تىلىدا ئادەتتە «خوتۇن ئالماق، ئەرگە تەگمەك» دەپ ئىشلىتىلىدۇ ۋە باشقىلار.

ئادەتتە، مۇتلەق كۆپ قىسىم جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر يېزىق تىلىدا قوللىنىش جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. خۇسۇسەن ئەدەبىي ئەسەرلەردە جانلىق تىلغا خاس سۆزلەر ئىشلىتىلسە، ئەسەرنى جانلاندۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ.

7. دىئالېكتقا خاس سۆزلەر

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي رايون دىئالېكتى، خوتەن دىئالېكتى ۋە لوپنۇر دىئالېكتىدىن ئىبارەت ئۈچ دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىلى، تۇرپان، قەشقەرنى يادرو قىلغان مەركىزىي رايون دىئالېكتى نېگىزىدە شەكىللەنگەن.①

دىئالېكتقا خاس سۆزلەر دېگىنىمىز مۇئەييەن بىر دىئا-

① ئامىنە غاپپار: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل تەلەپپۇزىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىغا دائىر مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 89 - يىل 6 - سان.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

لىكت رايونىدىلا ئىستېمال قىلىنىدىغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ.

(1) مەركىزىي دىئالېكتتا خاس سۆزلەر:

چامچا (تۇرپان): كۆكلەك؛ چاقچا (غۇلجا): ناسۋال قۇتىسى؛ چارسۇ (قەشقەر): تۆت كوچىنىڭ ئېغىزى؛ جۇجەم (تۇرپان): ئۈجمە؛ تەپچە (تۇرپان): پاختىسى تىرىۋېلىنغان كېۋەز شادىسى؛ تەرۋاز (قەشقەر): تېرىككەك، كۆكلى نازۇك؛ پىسىر (غۇلجا): ئېزىلەڭگۈ، مىس - مىس؛ گېزەك (غۇلجا): نۆۋەت؛ پىلىچەك (قەشقەر): پىيالە؛ بىزە (تۇرپان): بىرئاز؛ پىشكە (قەشقەر): ئازراق، بىرئاز؛ بارقا (تۇرپان): قىرقىش ۋاقتىدا يەتكەن قوزىنىڭ تېرىسى؛ ئاڭۋاچۇن (تۇرپان): شۇڭلاشقا، شۇڭا؛ شوللە (غۇلجا): شويلا؛ شۇرمەل (غۇلجا): ئەتىيازدا دەريادا ئېرىپ ئاققان مۇز؛ گىنا (تۇرپان): ئاقىۋەت...

(2) خوتەن دىئالېكتىغا خاس سۆزلەر:

سېۋەپخانا (مۇنچا)، قۇمچاق (پاقا)، قايچا (جۇۋازنىڭ كالا سۆرەيدىغان ئاچا ياغىچى)، قەن (قاسساپلارنىڭ گۆش ئاسىدىغان ئىلغۇچى)، شەشۈك (يەشىك)، سېكىلەك (چوكان)، سۆكە (سۇپا)، سونجاق (پۇتنىڭ سوڭىكى)، مەرئا (بوز يەر)، مەككىچامغۇر (ياڭيۇ)، پىلىز (قوغۇنى پىشقان پىلەك)، مىيانسال (سۇلۇق، يوغان كۆك شاپتۇل)، ھەتتار (دورىپۇرۇش)، ھەقۇ (ۋەج، بىسات، مال - دۇنيا)، ھەمكام (ئىتتىپاق، ئىناق)، ھۇدەق (كۆكەرمە)، ئىستاچى (ئىتۋاز)، ئىچ پۇشماق (خاپا بولماق)، ئىچمەك (تېرە جىلىتكە)، ۋاخان (پاكار)...

(3) لوپنۇر دىئالېكتىغا خاس سۆزلەر:

چايقاق (دولقۇن)، چايدۇت (مەخسۇس چاي دەملەپ ئىچىلىدىغان تۇۋاقلىق چۆگۈن)، چالما (ئۇننى سۇغا چېلىپ ئېتىدىغان ئۇماچ)، چاپپۇش (قۇلاقچا)، جوسۇن (بەدەن تۈزۈلۈشى، تۇرق، قامەت)، تىل تاتىق (ماختىلىدىغان، مەدھىيىلىنىدىغان)، توقشورغۇچ (كۆسەي)، پالچىق (سۇ بار كېچىك)،

بوغماق (باغلام)، سېكىدگۈچ (چېكەتكە)، كۈنچېچەك (ئاپتاپپەرەس)، ماقات (قەبرە)، ناسات (نەسھەت)، ئوتۇنئۆي (ئوتۇنخانا)...

ئۇيغۇر دىئالېكتلىرىغا خاس سۆزلەرنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

① ئەدەبىي تىلدا مۇتلەق قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن: لوپنۇر دىئالېكتىدىكى ئايلۇ (قارانچۇق)، ئىڭگىلىك (زىرە، ھالقا)، قارىشقا (بۆرە)، لاڭقا (ياغاچ توسما)؛ خوتەن دىئالېكتىدىكى قاۋۇن (مالنىڭ دوۋسۇنى)، ئۈرۈك (ئىشقى مۇھەببەت)، قۇز (تەسكەي)؛ مەركىزىي دىئالېكتتىكى پىلىچەك (پىيالە)، چامچا (كۆكلەك)، گېزەك (نۆۋەت)، جۇجەم، چارسۇ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

② سۆز شەكلى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئوخشىمايدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، «چېۋىن» سۆزى لوپنۇردا «پاشا» نى بىلدۈرىدۇ، ئۇلار پاشىنى «قارا سىڭەك» دەيدۇ. «سوقا» سۆزى قۇمۇلدا «چاي ئىچىدىغان كۇرۇشكا» دېگەن بولىدۇ. «چوڭ دادا» دېگەن سۆز قۇمۇل، تۇرپان، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا «دادىنىڭ ئاكىسى» دېگەن بولىدۇ ۋە باشقىلار.

③ مەنىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، تەلەپپۇز جەھەتتىن قىسمەن پەرقلىنىدىغان سۆزلەر، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە
ئۆچمە	جۇجەم، ئۆچمە
تاۋار	تاگار، توگا
ۋەسىيەت	گۆسىيەت
سوپۇن	سوۋۇن، سوگۇن
ئۆتۈك	ئۆتەك

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شېۋىلەردە	ئەبەدىي تىلدا
دىيەك	تىرەك
قايلا، قالا	(ماڭا) قارا
ياچۇق	يانچۇق
بالىق	بېلىق
ئۇرۇجەك	رۇجەك
ئىلتىز	يىلتىز
ئەۋەن، ئۆگەن	ئېۋەن
تۆۋلۆك، تۆپلۆك، تۆۋەك	تۆۋرۆك

④ سۆز يىلتىزى بىلەن سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسى ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئوخشىشىدىغان، ئەمما ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر، مەسىلەن:

شېۋىلەردە	ئەدەبىي تىلدا
ئوتۇنئۆي	ئوتۇنخانا
ئىتاچى	ئىتۋاز
ئوتاق	ئوتالغۇ
شالدۇرۇق	شالداما

⑤ ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن ئاڭلاتقان مەنە دائىرىسىنىڭ كەڭ - تارلىقى بىلەن پەرقلىنىدىغان سۆزلەر. مەسىلەن، «داپەندە» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «داپچى، داپ چالغۇچى» دېگەن مەنىدە يۈرىدۇ. بىراق بۇ سۆز شېۋىلەردە «داپەندى» شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، ئەدەبىي تىلدىكى مەنىسىدىن باشقا «ئورۇق، ئاجىز؛ يۈزى قېلىن» دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. «ئايماق» سۆزى ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن «ۋىلايەت، ئوبلاست، قەبىلە» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. شېۋىلەردە بولسا «مەھەللە» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: كۆجۇم ئايماق، كۆجۇم مەھەللە... ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر دىئالېكتلىرى ئومۇمىي ئۇيغۇر سۆز خەزىنىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ پۈتمەس بۇلىقى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئەمەلىيەتتە ھەرقايـ

سى دىئالېكت رايونلىرىنى ئۆزىنىڭ خىزمەت ئوبيېكتى قىلىدۇ. دىئالېكت رايونلىرى ئەدەبىي تىلدىن ئوزۇق ئېلىپ ئۆز تەركىبىنى ئەدەبىيلەشتۈرىدۇ. ئەدەبىي تىل بولسا، ھەرقايسى دىئالېكتلاردىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە سۆز ئۈنچىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆز تەركىبىنى بېيىتىدۇ. مەسىلەن، ئاق ئوغۇت، تاڭسۇق، قوپارغۇ، ئەلياتقۇ، جوسۇن، پىچىم (تەقدىر، قىسمەت) دېگەنگە ئوخشاش تەدرىجىي ھالدا ئەدەبىي تىلىمىزدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان سۆزلەر ئەسلىدە دىئالېكتتا تەۋە سۆزلەردىن ئىدى.

ئۇيغۇر دىئالېكتلىرىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى تېخىمۇ روناق تاپتۇرۇشتا ئەمەلىي قىممەتكە ۋە تولىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

§3. لۇغەت تەركىبى ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى

تىل بىر مىللەتنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسىدۇر. ھالبۇكى، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان لۇغەت تەركىبى شۇ تىللىق مىللەتنىڭ گۈللىنىشى، روناق تېپىشى ياكى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان بىر پۈتۈن تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. لۇغەت تەركىبى (يەنى تىل ماتېرىيالى) ئارقىلىق قەدىمىي تارىخنى تەتقىق قىلىش يولىنى ئاچقان بۈيۈك نېمىس تىلشۇناسى ياقۇپ گرىم (Jakub Grimm) «بىزنىڭ تىلىمىز دېمەك — بىزنىڭ تارىخىمىز دېمەكتۇر» دېگەن. ①

لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي سۆزلۈك

① جاڭ يۇڭيەن: «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە بايان»، ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت شۆيۈەنى نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى.

www.uyghurkitap.com

بىلەن ئومۇمىي سۆزلۈك ئوخشاشلا جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن تەقدىرداش بولىدۇ. بىز تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۆزگىرىشچان بولمايدۇ دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈككە نىسبەتەن شۇنداق بولىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز. ئەمەلىيەتتە لۇغەت تەركىبىنىڭ ھەر ئىككىلا قىسمى ــ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىمۇ، شۇنداقلا ئومۇمىي سۆز-لۈك قىسمىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بىراق، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئومۇمىي سۆزلۈككە كۆپرەك تەسىر قىلسا، ئاساسىي سۆزلۈككە ئازراق تەسىر قىلىدۇ. جەم-ئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىدا كۆپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلالماسلىقى ئۇنىڭ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزەلمەسلىكىدىن ئەمەس، بەلكى كۆپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىشقا ھاجەت چۈشمىگەنلىكتىن بولىدۇ. چۈنكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى تۈپەيلى بىر يېڭى ئۇقۇم پەيدا بولۇپ، ئۇنى تىلدا ئىپادە قىلىشقا توغرا كەلگەندە، مەزكۇر تىلنىڭ ئىگە-سى ئالدى بىلەن ئۆز تىلىدا بۇ ئۇقۇم بىلەن مەنىداش بول-غان سۆزلەر بارمۇ ـ يوق؟ ياكى بۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ياساشقا باب كېلىدىغان زاپاس ماتېرىيال بارمۇ-يوق؟ بۇنىڭغا قارايدۇ. ئەگەر بولسا، شۇ تەييار سۆزگە يېڭى ئۇقۇم بېرىپ ئىشلىتىدۇ ياكى زاپاس ماتېرىيال بىلەن سۆز ياسايدۇ. ھالبۇكى، تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمى شۇ تىلنىڭ ئىپ-تىدائىي ماتېرىيالى بىلەن پۈتكەن ئۇلى، شۇنداقلا يارىملىق زاپچاسلار بىلەن تولغان زاپاس ماتېرىيال ئامبىرىدۇر. شۇڭا ئۇ نىسپىي ھالدا تۇراقلىق، ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان بولىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتى تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىس-مىغا تەئەللۇق سۆزلەرنىمۇ كۆچتىن قالدۇرۇپ، ئىستېمالدىن چىقىرىۋېتەلەيدۇ. ئالايلۇق، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەر-يانىدا ئىزچىل قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا خاس بول-غان بەزى سۆزلەر جەمئىيەت تەرەققىياتى تۈپەيلىدىن بولغان

چەت ئىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئەمەلىيىتى نەتىجىسىدە ئىستېمالدىن قېلىپ تارىخىي سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن.
مەسىلەن:

قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر	مەنىسى
ئاژۇن/ ئاجۇن	دۇنيا
بۇدۇن	خەلق
بالىق	شەھەر
تامۇغ	دوزاخ
قامۇغ	ھەممە
يازۇق	گۇناھ
ئۆكۈش	كۆپ، جىق
ئۇلۇس	مىللەت، خەلق...

جەمئىيەت تەرەققىياتى ئومۇمىي سۆزلۈككە تەۋە بىر بۆلەك سۆزلەرنى تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا تەئەللۇق سۆزلەر قاتارىغا ئۆتكۈزەلەيدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىلنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك قىسمىغا كىرىدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدىكى ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ يۇقىرىلىقى، ئۇقۇم جەھەتتە ئومۇمىي خەلققە ئۆزلىشىش دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن تەدرىجىي ھالدا تىلنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «دۇنيا، ۋەتەن، شەھەر، خەلق، دىيار، مەھەللە، گۇناھ، دوزاخ» قاتارلىق سۆزلەر ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان «ئاجۇن، بالىق، يازۇق، تامۇغ» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى تولۇقلاپ، تىلىمىزنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك قىسمىغا تەۋە سۆزلەرگە ئايلانغان.

جەمئىيەت تەرەققىياتى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئىخچام، ئۇقۇمچانلىقى يۇقىرى، تەلەپپۇزغا ئەپلىك بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بوغۇم سانى نىسبەتەن كۆپ بولغان سۆزلەر، تەلەپپۇزغا بىنائەن سۆزلەر ھامان شاللىنىپ كېتىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۈچىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ سىمانتىكىلىق تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىرقانچە تۈرگە ئايرىلغاندىن باشقا ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرىگە قاراپ يەنە «ئاھاڭداش سۆزلەر»، «شەكىلداش سۆزلەر»، «مەنىداش سۆزلەر»، «بىر مەنىلىك سۆزلەر»، «كۆپ مەنىلىك سۆزلەر» ۋە «زىت سۆزلەر» دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇ بابتا مۇشۇ خىل سىمانتىكىلىق ئۆلچەم بىلەن ئايرىلغان سۆز تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز ۋە ئۇلار ئۈستىدە تەتقىقات يۈرگۈزىمىز.

§1. ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر

1. ئاھاڭداش سۆزلەر

فونېتىك تەلەپپۇزى ئۆزئارا ئوخشىشىدىغان، بىراق ئاڭلىتىدىغان مەنىسى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات (مىنىدىغان بىر خىل ھايۋان)؛ ئات (نام، ئىسىم)؛ ئات («ئاتماق» پېئىلىنىڭ ئۆزىكى). ئاتا (دادا)؛ ئاتا («ئاتىماق» پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى).

ئاھاڭداش سۆزلەردە ئۆزئارا ئۇقۇم يېقىنلىقى مەنىداش-
لىق بولمايدۇ. مانا بۇ ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك
سۆزلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تۈپكى پەرقى ھېسابلىنىدۇ.
ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغەتلەردە، ئايرىم - ئايرىم سۆزلەم
(词条) قىلىپ ئىزاھلىنىدۇ. مەسىلەن:

بانكا I ئىسىم. پۇل ئامانەت قويۇش، پۇل قەرز بېرىش،
پۇل پېرېۋوت قىلىش قاتارلىق كەسىپلەر ئارقىلىق ئامانەت،
قەرزنىڭ ۋاستىلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئامانەت،
قەرز ئاپپاراتى. مەسىلەن: «ياندا قويساڭ ئوتتۇز تەڭگە توققۇز
بولۇر، بانكىدا قويساڭ توققۇز تەڭگە ئوتتۇز بولۇر» دېگەندەك.

بانكا II ئىسىم. شىشە ياكى مېتالدىن ياسالغان سىلىندىر
شەكىللىك ئىدىش. مەسىلەن: بىر بانكا سۇ يېغى. («ئۇيغۇر
تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 - توم، 40 - بەت)

پۈتمەك I پېئىل. ئاخىرىغا يەتمەك، تاماملانماق، تۈگى-
مەك، ئاياغلاشماق. مەسىلەن:

تارىم سۈيى پۈتمەيدۇ كېچە - كۈندۈز ئاققانىغا، تۈگىمەي-
دۇ شەنىڭىز قوشاقلارغا قاتقانىغا.

پۈلۈڭنىڭ كەتكىنىگە، ئىشىڭنىڭ پۈتكىنىگە قارا. (ماقال)

پۈتمەك II پېئىل. يازماق. مەسىلەن:

ئامانشاھ ئۆز شەھىرىگە قايتقاندىن كېيىن، دەرھال بىر
پۈتۈك پۈتۈپ ئەلچىلەرگە تۇتقۇزۇپ يولغا سېلىپتۇ. پۈتۈكتە
«ياخشىلىقچە قىزىنى ماڭا بەرسۇن، بولمىسا لەشكەر تارتىپ
بېرىپ شەھىرىنى تۈزلەپ، ئۆزلىرىنى باغلاپ كېلىمەن»
دېيىلگەنىكەن.

پۈتمەك III پېئىل. ئىچىدىكى بوشلۇق تىنىپ كەتمەك،
تۆشۈكى ئېتىلىپ قالماق. پۈتەي ھالەتكە كەلمەك. مەسىلەن:
يىڭنىنىڭ تۆشۈكى پۈتۈپ قالماق.

پۈتمەك IV پېئىل. ئىشەنمەك. مەسىلەن: باشقىلارنىڭ

www.uyghurkitap.com

سۆزىگە پۈتمەك، «دۈشمەندۇر ھىيلىگەر، كۆلگەنگە پۈتمە، ھەسەل دەپ زەھەرنى، گۈل دەپ تىكەننى، دۈمبە دەپ ئۆپكىنى بەرگەنگە پۈتمە.» («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1 - توم، 404 -، 761 -، 762 - بەتلەر)

ئاھاڭداش سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، تۈپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر. بۇ ھالدا، سۆزلەر تۈپ سۆز ھالىتىدىلا ئۆزئارا ئاھاڭداش بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئۆز ئىچىدىن يەنە بىرقانچە خىلغا بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئىسىم بىلەن ئىسىم، ئىسىم بىلەن سۈپەت، سۈپەت بىلەن پېئىل، ئىسىم بىلەن پېئىل ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەنلىرى دېگەندەك.

△ ئىسىم بىلەن ئىسىم ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئاھاڭداش سۆزلەر:

بالا: باشقا كەلگەن ئاپەت، پالاكەتلىك.
ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا. (ماقال)
بالا: ئۆينىڭ ئۈستىنى يېپىشتا سىنجى ياغاچ ئۈستىگە توغرىسىغا قويۇلىدىغان ۋە ئۈستىگە ۋاسائورنىتىلىدىغان ياغاچ، جەگە. مەسىلەن: بالا بېشى.

باغ: شاپتۇللۇق باغ، بىزنىڭ بېغىمىز.
باغ: ئىشتاننىڭ بېغى، سائەت بېغى.

پەن: پەنگە يۇرۇش قىلماق، ئىلىم - پەن.
پەن: پەن ئىلماق، پەن ئىلىش ماشىنىسى.

تارتۇق: تارتۇقلىماق، سوۋغا - تارتۇق تەقدىم قىلماق.
تارتۇق: تارتۇق ئادەم، تارتۇق بولۇپ قالماق.

بوغۇز: ئات - ئۇلاغلارنىڭ ئاشلىقتىن تەييارلانغان ئوزۇقى.
بوغۇز: ئېغىز بوشلۇقىنىڭ قىزىلئۆڭگەچ باشلانغان يېرى.

بۇرغا: كانچىلىق، نېفىتچىلىك ساھەلىرىدە تېشىش، كولاش
ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئۈسكۈنە.
بۇرغا: كالا، تاغ تېكىسى قاتارلىقلارنىڭ مۈڭگۈزىدىن
ياسىلىدىغان، پۈۋلەپ چېلىنىدىغان بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى...

تاش: تاش ئاتماق، تاشمۇ چۈشكەن يېرىدە ئەزىز.
تاش: تۇماقنىڭ تېشى، يوتقان تېشى...

تالا: تالا مۈشۈكى ئۆي مۈشۈكىنى قوغلاپتۇ.
تالا: سۈنئىي تالا، بىرىكمە تالا (合成，纤维)...

پوست: مۇھىم جايلارنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئەسكەر، قاراۋۇل.
پوست: دەرەخ، مېۋە، كۆكتات، دان قاتارلىقلارنىڭ سىرتىنى
ئوراپ تۇرغان قەۋىتى.

△ ئىسىم بىلەن سۈپەت ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئاھاڭداش سۆزلەر:

پاڭقاي: ئىسىم. ئات، كالا، قوي قاتارلىق سۆڭەكلىك ھايۋانلارنىڭ كەينى پۇتىنىڭ تىزىدىن ئۇشۇقىغىچە بولغان ئىلىك ئۇستىخىنى، سۆڭىكى، مەسىلەن: قوي پاڭقىيى، ئات پاڭقىيى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پاڭقاي: سۈپەت. قولىقى ئاڭلىمايدىغان، قولىقى ئېغىر، ئاڭلىماس، ساغرۇ.

پالاق: ئىسىم. دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇرىدىغان ياكى سوراقخانىلاردا گۇناھكارنى ئۇرىدىغان جازا قورالى، يېسى تاياق. (پالاققا تارتماق)

پالاق: سۈپەت. بىقسىغان، بۇزۇلغان، سېسىپ قالغان، كۆكىرىپ قالغان (تۇخۇم ھەققىدە): پالاق تۇخۇم.

پارپا: ئىسىم. زەنجىۋىل ئائىلىسىدىكى كۆپ يىللىق، سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك.

پارپا: سۈپەت. پاكار، پاكىنەك، پەتەك. (پارپا ئادەم)

پوكان: ئىسىم. ئادەم ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ تۆش قىسمى، كۆكرەك.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەيدەر پوكىنىنى ئۇستەلگە قويغىنىچە كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى.
پوكان: سۈپەت. چالا پىشقان (مېۋە ـ چېۋە ھەقـقىدە) تولۇق قاتمىغان (زىرائەت دانلىرى ھەققىدە)، نەملىكنى يوـ قاتمىغان، قۇرۇمىغان (كىيىم ـ كېچەك قاتارلىقلار ھەققىدە)...
△ سۈپەت بىلەن پېئىل ئاھاڭداش بـولـۇپ كـەلگـەن ئاھاڭداش سۆزلەر:
يات: سۈپەت. يات ئادەم، يات مىللەت، پرولېتارىياتقا يات ئىدىيە.
يات: پېئىل. بالام، تولا غەلۋە قىلما، يات ئەمدى.
ئاق: سۈپەت. ئاق قەغەز، ئاق گۋاردىيە، ئاق قـونـاق، ئاق ئالتۇن.
ئاق: پېئىل. سۇدا ئاقماق، سەل بولۇپ ئاقماق...
تىك: سۈپەت. تىك يار، تىك قۇدۇق، تىك تاغ، تىك بۇلۇڭ.
تىك: پېئىل. كۆچەت تىكمەك، كۆرپە تىكمەك، تـوماق تىكمەك...
△ ئىسىم بىلەن پېئىل ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن ئاھاڭداش سۆزلەر:
ئاغ: ئىسىم. ئىشتاننىڭ ئىككى پاچىقى چېتىلىدىغان جاي.
ئاغ: پېئىل. ئاغماق، بىرەر تەرەپكە يېتىپ قىيا ھالەتكە كەلمەك، قىيسايماق،...
ئاتا: ئىسىم. بالىلىق ياكى بالىسى بار ئەركىشى. ئۆزئاـ تا، ئۆگەي ئاتا.
ئاتا: پېئىل. سەن ئۇنىڭ ئىسمىنى توغرا ئاتا،... ھەمـ مىنى ساڭا ئاتاپ قويدۇم.
تىز: ئىسىم. ئادەمنىڭ تىزى، قـار تىزغىچە يـاغدى. بالىنى تىزىغا ئولتۇرغۇزماق.
تىز: پېئىل. خىش ـ كېسەكلەرنى ئالدىرىماي، رەتلىك تىز.

تۈغ: ئىسىم. تۈغ ـ ئەلەم، تۈغ خادىسى، تۈغلار لەپىلدىمەكتە.

تۈغ: پېئىل. ئالا سىيىر ئاخشام تۈغدى، ئاي تۈغدى...

تۈپ سۆزلۈك ئاھاڭداش سۆزلەر يۇقىرىقىلار بىلەنلا تۈگىمەيدۇ. ھەرقايسى سۆز تۈركۈملىرى بويىچە ياكى ئارىلاش تۈرۈپ يەنە بىرقانچە تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، پېئىل سۆزلەردىنلا شەكىللەنگەن ئاھاڭداش سۆزلەر، سۈپەت بىلەن سۈپەت ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن سۆزلەر، ئىسىم بىلەن تەقلىد، ئىسىم بىلەن مىقدار ئاھاڭداش بولۇپ كەلگەن سۆزلەر... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ياسالما سۆزلەردىن شەكىللەنگەن ئاھاڭداش سۆزلەر. بۇ خىل ئاھاڭداش سۆزلەرگە پەقەت مۇئەييەن تۈپ سۆزگە مەلۇم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تەلەپپۇزى ئوخشاش، بىراق مەنىلىرى تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان ياكى مەنىلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن كەلمەيدىغان سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

باشلىق I. ئىسىم. ئائىلە، ئىدارە، تەشكىلات، مۇئەسسەسە قاتارلىقلاردا باشچىلىق قىلغۇچى مەسئۇل كىشى. رەھبەر، ئائىلە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى.

باشلىق II. ئىسىم. ئاياغ كىيىمنىڭ يۈزىنى قاپلاپ تۇرىدىغان قىسمى.

باشلىقلىق: «باشلىق» نىڭ ئابستراكت ئىسىم شەكلى. باشلىقلىق ياراشماق.

باشلىقلىق: ئىسىم. ئاياغ كىيىمنىڭ يۈزىنى قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان رەخت.

ئۈچىنچى، تۈپ سۆز بىلەن ياسالما سۆزدىن شەكىللەنگەن ئاھاڭداش سۆزلەر. بۇ خىل ئاھاڭداش سۆزلەردە مۇئەييەن بىر تۈپ سۆزنىڭ مەلۇم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇل

ـغاندىن كېيىنكى شەكلى شۇ تىلدا ئىستېمال قىلىنىدىغان باشقا بىر تۈپ سۆز بىلەن تەلەپپۇزداش بولۇپ قالغان بولىدۇ. مەسىلەن:

ياغلىق. تۈپ سۆز. ئىسىم. قول ياغلىقى، باش ياغلىقى، ھەرەم ياغلىقى.

ياغلىق. ياسالما سۆز (ياغ + لىق). سۈپەت. ياغلىق گۆش، ياغلىق زىرائەت.

سالما. تۈپ سۆز. ئىسىم. قۇلاق سالمىسى.

سالما. ياسالما سۆز (سال + ما)، ئىسىم. سالما تاشلىماق، ئاتنى سالما تاشلاپ تۇتماق.

قېرىنداش: ئىسىم، خەت يېزىش قورالى، قېرىنداش بىلەن خەت يازماق.

قېرىنداش: ئىسىم (قېرىن + داش). بىر قورساقتىن چىققان، بىر ئەجدادتىن بولغان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۈپ سۆزلەرگە مەلۇم سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تەركىب بىلەن باشقا بىر تۈپ سۆز شەكلەن ئوخشىشىپ قالسا، بۇلارنى ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىسىم سۆز «تەڭگە» (بەش تەڭگە، ئون تەڭگە، تەڭگە پۇل) بىلەن «تەڭگە تەڭ سۇ قۇيماق» تىكى «تەڭگە» قۇرۇلمىسى تەلەپپۇز جەھەتتىن ئوخشىشىدۇ. بىراق بۇلار ھەرگىزمۇ ئاھاڭداش سۆزلەر قاتارىغا كىرمەيدۇ. چۈنكى، بىرىنچى تەركىبتىكى «تەڭگە» لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە سۆز. ئىككىنچى تەركىبتىكى «تەڭگە» بولسا «تەڭ» سۆزىنىڭ يۆنىلىش كېلىشىدىكى شەكلى بولۇپ، ئۇ مۇئەييەن لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ئەمەس.

2. شەكىلداش سۆزلەر

ئادەتتىكى يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، بىراق تەلەپپۇزى ۋە مەنىلىرى ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بالا: ئىسىم. پەرزەنت.

مەن كۆيەرمەن بالامغا، بالام كۆيەر بالىسىغا. (ماقال)

بالا: ئىسىم. باشقا كەلگەن ئاپەت.

بىر بالاسى بولمىسا، قۇيرۇق ياتامدۇ تاشتا. (ماقال)

ئاچا: ئىسىم. بىر گەۋدىدىن ئايرىلىپ چىققان بۆلەك، پۇتاق. دەرەخنىڭ ئاچىسى.

ئاچا: ئىسىم. ئۆزىدىن چوڭ ئايال تۇغقان، ئەخمەتنىڭ ئاچىسى.

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىقى ئىككى جۈپ سۆز ئۆزئارا يېزىلىش جەھەتتىن شەكىلداش بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇلارنى «شەكىلداش» سۆزلەر دەيمىز. ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى، ئېيتىلىش ئاھاڭى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى «ئاھاڭداش سۆزلەر» كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ قويۇشقا مۇتلەق بولمايدۇ. يېزىلىش شەكلى ئوخشاش بولغان ئىككى سۆزنىڭ شەكىلداش سۆز ياكى ئاھاڭداش سۆزلۈكىنى ئايرىيدىغان ئۆلچىگۈچ مەزكۇر ئىككى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق ياكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەگەر يېزىلىشى ئوخشاش بولغان ئىككى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ياكى ھەممىسى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولسا (يەنى سوزۇق تاۋۇشلار بىر خىل بولسا)، مۇنداق ئىككى سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئىككى سۆزنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى

بىرى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق، يەنە بىرى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆز بولسا (ئىككى سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئىككى خىل بولسا)، مۇنداق سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

تۆشۈك: ئىسىم. تامنىڭ تۆشۈكى، تۆشۈك تەشمەك.

تۆشۈك: ئىسىم. تۆشۈكى بار ئايال، تۆشۈككە پىشقان قىز.

روشەنكى، بۇ بىر جۈپ سۆز «شەكىلداش» سۆزلەر قاتارىغا كىرىدۇ، چۈنكى «تامنىڭ تۆشۈكى» دىكى «تۆشۈك» سۆزىدىكى «ئۆ»، «ئۈ» لەر قىسقا سوزۇق تاۋۇش، ئەمما «تۆشۈكى بار ئايال» دىكى «تۆشۈك» نىڭ تەركىبىدىكى «ئۆ» سوزۇق تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشتۇر.

چۆچەك I. ئىسىم. چۆچەك ئېيتماق، ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى.

چۆچەك II. ئىسىم. بىر خىل ياغاچ قاچا. چۆچەكتىكى چۆپنى يېمەك.

توز I. ئىسىم. بىر خىل قۇش، «توز» ماركىلىق ۋېلسىپىت.

توز II. ئىسىم. تۆگمەننىڭ توزى.

توز يالغان ئىت قوپارغا ئاستىدا ئۆلەر. (ماقال)

روشەنكى، بۇ ئىككى جۈپ سۆز «ئاھاڭداش سۆزلەر» قاتارىغا كىرىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىرخىل يەنى ئالدىنقى ئىككى سۆزنىڭ باش بوغۇمىدا بىردىن ئۇزۇن سوزۇق، ئاخىرقى بوغۇمىدا بىردىن قىسقا سوزۇق تاۋۇش بار. كېيىنكى ئىككى سۆزنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى ئوخشاشلا قىسقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئىبارەت.

شەكىلداش سۆزلەر لۇغەتلەردە مەزكۇر سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈزئارا پەرقلەندۈرۈلگەن ھالدا كۆرسىتىلىدۇ. يەنى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن «:» بەلگىسى

ئىشلىتىلىدۇ. بىراق، ئاھاڭداش سۆزلەردە، ئوخشاش ئىككى سۆزنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «I، II» دېگەندەك رەقەملەر ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئارا، ئىسىم. ئىككى نەرسە ياكى ئىككى نۇقتا ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپە، ئارىلىق.

قول بىلەن يانچۇقنىڭ ئارىسى قىرىق كۈنلۈك. (ماقال)

ئا : را، ئىسىم. دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان تۆمۈر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق سايمان. بەش چىشلىق ئا : را.

پاچاق، رەۋىش. پۇكۇلۇپ سۇنغان، پارچىلانغان،ئەبجەق. بىر ئۇرۇپ پەرھات سۇپەت چاققۇم كېلۇر، ئەھرىمەننىڭ تەختىنى ئەيلەپ پاچاق. جان تىكىپ مەن دەۋرگە ياققۇم كېلۇر، ئىلىم - پەندىن مەڭگۈگە ئۆچمەس چىراغ.

پا: چاق: ئىسىم. ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ پۇتىنىڭ تىزدىن تۆۋەنكى قىسمى؛ شىراق. ئۇزۇن پا: چاق ئايال، پا:چىقىنى چاقماق. پا: چاققا ئېسىلماق، (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى، I توم، 53 -، 58 -، 608 -، 609 - بەتلەر)

ئۇيغۇر تىلىدا شەكىلداش سۆزلەرنىڭ سانى خېلى بار. ئالايلۇق، «جازالىماق» تىكى «جازا» سۆزى بىلەن «ئۆي جازىسى» دىكى «جازا» سۆزى، «چاتاق چىقماق» تىكى «چاتاق» سۆزى بىلەن «دەرەخ چاتاقلىماق» تىكى «چاتاق» سۆزى، «ئۇرۇپ چاقماق» تىكى «چاق» سۆزى بىلەن «ھارۋىنىڭ چاقى» دىكى «چاق» سۆزى، «چاپان ياماش» تىكى «ياماش» بىلەن «تاغقا ياماش» تىكى «ياماش» سۆزى، «تاماق يېمەك» تىكى «تاماق» سۆزى بىلەن «ئېتىزغا تاماق (ta:mak) سالماق» تىكى «تاماق» (ئىشلەپچىقىرىش قورالى) سۆزى، «پەرزەنت» مەنىسىدىكي «بالا» سۆزى بىلەن «ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا»

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(bːla:) سۆزى، «دادا» مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆزى بىلەن «ئىنئام قىلماق، بەرمەك» مەنىسىدىكى «ئاتا قىلماق» تىكى «ئاتا» (ata:) سۆزى، «پاشا چاقماق»تىكى «پاشا» سۆزى بىلەن ئىسىم ۋە قەدىمىي ئۇنۋانلاردا ئىشلىتىلىدىغان «پاشا» (pa:xa) سۆزى، «پارس تىلى» دىكى «پارس» سۆزى بىلەن ئاۋاز تەقلىدى «پارس - پۇرس» تىكى «پارس» سۆزى «ئارا ياسىغۇچى» مەنىسىدىكى «ئارىچى» (a:riqi) سۆزى بىلەن «ئارىچىغا ئالتە تاياق» تىكى «ئارىچى» سۆزلىرى ئۆزئارا شەكىلداش سۆزلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى تەتقىقاتىدا، خۇسۇسەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆز ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، نېمىلا دېگەنبىلەن تىل تاۋۇشلىرى ھامان چەكلىك بولىدۇ. ھالبۇكى مانا مۇشۇ چەكلىك بولغان تىل تاۋۇشلىرىدىن سۆز ياساش جەريانىدا، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تاسادىپىي ھالدا ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش بولۇپ قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بوزيەر» دىكى «بوز» بىلەن «بوزرەڭ» دىكى بوز، «توز ماركىلىق» تىكى «توز» بىلەن «تۆگمەننىڭ توزى» دىكى «توز» قاتارلىقلار.

ئىككىنچى، ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، سۆزلەردە تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشى تەبىئىي

ھادىسە. مانا مۇشۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بېرىش نەتىجىسىدە، بىر قىسىم ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «تاغقا ياماش» تىكى «ياماش» سۆزى ئۆز ۋاقتىدا «يارماش» شەكلىدە بولۇپ، ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، نەتىجىدە ئۇ بۈگۈنكى كۈندىكى «چاپان ياماش» تىكى «ياماش» بىلەن شەكىلداش بولغان «يا: ماش» بولۇپ قالغان. خۇددى شۇنىڭدەك بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «ئېتىزغا تا: ماق سالماق» تىكى «تا: ماق» سۆزىمۇ، ئۆز ۋاق- تىدا «تارماق» شەكلىدە ئىدى. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، نەتىجىدە ئۇ بۈگۈنكى كۈندە «تاماق يېمەك» تىكى «تاماق» بىلەن شەكىلداش بولغان «تا: ماق» سۆزى بولۇپ قالغان ۋە باشقىلار.

ئۈچىنچى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىرقانچە مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ يىراقلىشىشى، ئاخىرى بېرىپ ئۈزۈلۈشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: «ئەسەر» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە بىر كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ، ئۇ «(1) قەدىمكى ئىز؛ (2) تەسىر، رول، ئۈنۈم؛ (3) داغ؛ (4) ئەسەر، يازما ئەمگەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، مەزكۇر سۆزدىكى «ئىز» بىلەن «يازما ئەمگەك، ئەسەر» دېگەن مەنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇقۇم چېگرىسى بارا- بارا يىراقلىشىپ، بۈگۈنكى كۈندىكى بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ ئەسلىدە مەنبەداش ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولمىغۇدەك دەرىجىگە كېلىپ، ئاھاڭداش سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1 - توم، 265 - بەت)

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۈچىنچى، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى تۈپەيـ لىدىن، خۇسۇسەن سۆز ئىخچاملىنىش ۋاسىتە قىلىنغان مەنە كۆچۈش ھادىسىسى سەۋەبىدىن بىر قىسىم ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر پەيدا بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ساپلىق قازان» دېگەن سۆز بىرىكمىسىدىن ئىخچاملىنىپ شەكىللەنگەن «ساپلىق» (炒勺) دېگەن ئىسىم سۆزنىڭ «سېپى بار، ساپ قىلىشقا بولىدىغان» مەنىلىرىدىكى سۈپەت سۆز «ساپلىق» بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ قېلىشى؛ «تاماق يولى» دېگەن سۆز بىرىكمىسىدىن ئىخچاملىنىپ شەكىللەنگەن «تاماق» (تامىقى قۇرۇپ كەتمەك) سۆزىنىڭ «تائام» مەنىسىدىكى «تاماق» سۆزى بىلەن ئاھاڭداش سۆز شەكىللىنىدۇرۇشى ۋەھاكازالار.

بەشىنچى، يېڭى سۆزلەرنى ياساش جەريانىدىمۇ بىر بۆلەك ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، «ئات» دېگەن ئىسىم سۆزدىن «ئالىدىغان، تۇتىدىغان» مەنىسىدىكى «ئالغۇ» سۆزىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشىدىن ياسالغان (ئات تۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئارغامچا، سالما ... مەنىسىدىكى) «ئاتالغۇ» سۆزىنىڭ سۆز ـ ئاتالغۇدىكى «ئاتالغۇ» سۆزى بىلەن ئاھاڭداش سۆز ھاسىل قىلىشى ۋە باشقىلار. («ئىزاھلىق لۇغەت» 1 ـ توم، 17 ـ بەت)

ئالتىنچى، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدىمۇ بىر بۆلەك ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان «ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا» سۆزىنىڭ، «ئىنئام قىلماق، بەرمەك» مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچىدىكى «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا» ۋە «دادا» مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆزلىرى بىلەن ئۆزئارا شەكىلداش سۆزلەر بولۇپ قېلىشى؛ رۇس تىلى ئارقىلىق كىرىپ ئۆزلەشكەن «ئاياغ» مەنىسىدىكى «پۇت» سۆزى بىلەن ئېغىرلىق ئۆلچىمى بولغان «پۇت» سۆزىنىڭ ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر

بولۇپ قېلىشى؛ خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان «ياغاچ» مەنىسىدىكى «پەن» سۆزى بىلەن ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان «ئىلىم» مەنىسىدىكى «فەن» سۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ، ئاخىردا «پەن» شەكلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەردىن بولۇپ قالغانلىقىۋەھاكازالار.

4. ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ رولى

ئاھاڭداش سۆزلەر بىلەن شەكىلداش سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئەزەلدىنلا بار بولۇپ كېلىۋاتقان سۆز تۈرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەرنى ئايرىم - ئايرىم سۆزلەم قىلىپ ناھايىتى ئېنىق ئىزاھلاپ كۆرسەتكەن.

شەكىلداش سۆزلەرگە مىسال:

ئات. «قۇش قاناتىن، ئەر ئاتىن(قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن)

ئا:ت. لەقەم، ئۇنۋان. بەگ ئاڭار ئا:ت بېردى (بەگ ئاڭا ئۇنۋان بەردى). («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 107-، 108 - بەتلەر، 1981 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى)

ئاچ. «ھاي، ھەي، ھوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۈندەش سۆز.

ئاچ بەرۈكەل (ھوي، بېرى كەل)

ئا:چ. ئاچ. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: ئا:چ نە يېمەس، توق نە تېمەس (ئاچ نىمە يېمەس، توق نىمە دېمەس) ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ. (يۇقىرىقى ئەسەر، 49 -، 108 - بەتلەر)

ئاھاڭداش سۆزلەرگە مىسال:

يازۇق I. پېئىل. يېشىكلىك، يازۇق ئات. (يېشىكلىك ئات،

باغلاقتىن يېشىلىپ كەتكەن ئات)

يازۇق II. گۇناھ. ئوت تۇتۇنسىز بولماس، يىگىت يازۇقسىز بولماس. يىگىتلەر گۇناھ ئۆتكۈزۈپ جىملەنمەكچى بولغاندا مۇشۇ سۆزلەر بىلەن ئۆزرە سورىلىدۇ.

يۇلاق I. كىچىك بۇلاق. ئاقتۇرۇر كۆزۈم يۇلاق، تۇش قىلۇر ئۆردەك يۇغاق. (كۆزۈمدىن [ياش] بۇلاق [بولۇپ] ئاقىدۇ، ئۇنىڭغا ئۆردەك يۇغاقلار چۈشىدۇ.

يۇلاق II. چىغىر يول. چۆل - باياۋانلاردا بولىدىغان يالغۇز ئاياغ يول.

يۇلاق III يوللۇق. يۇلاق بارچىن - يوللۇق يىپەك رەخت.

(يۇقىرىقى ئەسەر، III توم، 19 -، 20 -، 21 - بەتلەر)

ئاھاڭداش سۆزلەر بىلەن شەكىلداش سۆزلەر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتىدا مۇئەييەن ئاكتىپ روللارغا ئىگە. خۇسۇسەن ئاھاڭداش سۆزلەر ئەزەلدىن تارتىپلا ئەدەبىيات گۈلزارىمىزدىكى تۇيۇق، مۇئەممە (شېئىرىي تېپىشماق) قاتارلىق ژانىرلاردا ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

چۈن پەرىيۇ ھۆردۇر ئاتىڭ بېگىم،
سۇرئەت ئىچرە دىۋ ئېرۇر ئاتىڭ بېگىم.
ھەر خەدەنگىكىم ئۇلۇس ئاندىن قاچار،
ناتەۋان جانىم سارى ئاتىڭ بېگىم.

(خېنىم سېنىڭ ئېتىڭ ھۆر - پەرىدۇر، سېنىڭ ئېتىڭ سۇرئەتتە دىۋىگە ئوخشىشىد ، سەن كىشىلەر ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ئوقلىرىڭنى مېنىڭ زەئىپ جېنىمغا قارىتىپ ئېتىۋەرگىن)
(ئەلىشىر ناۋائىي: «ئىككى تىل توغرىلىق مۇھاكىمە»، 17 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى)

تاڭغا تەشنا ئىنتىزار بولدۇم سىغىندىم تاڭ دېدىم،
سورىسا بەتبەخت سوئال يەلكەمنى قورۇپ «تاڭ» دېدىم.
تۈن زىمىستان قوينىدا تۇرغاندا ئاھ يارەنلىرىم،
تاڭ يېقىن تاڭ ئىشقىنى قەلبىمگە مەھكەم تاڭ دېدىم.

(مۇھەممەت ئېلى زۇنۇن: «يېڭى قاشتېشى» دىن)

چۆلدە قالسامۇ نەھاجەت ئات ماڭا،
سىگدى مەجنۇن دەپ چىرايلىق ئات ماڭا.
قېنى سەن لەيلى، مېنى ئۆلمە دېسەڭ،
ئوق قىلىپ كىرپىكلىرىڭنى ئات ماڭا.

(تېيىپجان ئېلىيوۋ: «باھار ئىلھاملىرى» 198 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى)

تىل ئۇستىلىرى، شائىرلار خۇسۇسەن تۇيۇق ژانىرىدا سۆز بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەنمۇ ئاھاڭداش سۆز ھاسىل قىلىدۇ ۋە بۇمۇ ئەنئەنىۋى تىل ئادەتلىرىمىزنىڭ بىرى سانىلىدۇ. مەسىلەن:

لەئلىدىن جانىمغا ئوتلار ياقىلۇر، (يەنى يېقىلىدۇ)
قاشى قەددىمنى جەفادىن ياقىلۇر. (يەنى يادەك ئېگىۋېتىدۇ)

مەن ۋەفاسى ۋەئدەسىدىن شادمەن،
ئول ۋەفابىلمانىكى قىلماس يا قىلۇر. (ياقىلىدۇ ياقىلمايدۇ)

(ناۋائى: «تۇيۇقلار»، «چاغاتاي تىلى»، 247 - بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى)

چاغلىماي سۆز قىلسا ئالدى - ئارقىنى
دەپتىكەن خەق: «سەندە نومۇس — ئارقېنى؟»

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

گەر خاتاغا كەلسە دەرھال چازا،
يوق دېمەڭ ھەقنىڭ ئۈزۈنكەن ئارقىنى.
(تېيىپجان ئېلىيوۋ: «باھار ئىلھاملىرى»، 200 - بەت)

§2. مەنىداش سۆزلەر

1. مەنىداش سۆزلەرنىڭ تەبىرى ۋە دائىرىسى

ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرى ئۆزئارا ئوخشاش (يەنى تەڭ ياكى يېقىن (يەنى ئوخشاپراق كېلىدىغان) سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرمەس، ئەما، كور، قارىغۇ.
تىمتاس، جىمجىت، تىنچ.
ساق، ساغلام، سالامەت.
ئاتاقلىق، داڭلىق، نامدار، مەشھۇر.

تاتلىق، تەملىك، لەززەتلىك، مەززىلىك، شېرىن...

ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلغاندا، مەنىداش سۆزلەرنى يەنە مۇتلەق مەنىداش سۆز ۋە نىسپىي مەنىداش سۆز دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، سۆزلۈك سوستاۋىدا، مەنىلىرى بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىشىدىغان ياكى مۇتلەق تەڭ كېلىدىغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بودۇن» بىلەن «ئەل»، «ياغى» بىلەن «دۈشمەن»، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «سىر» بىلەن «راز»، «ئەئما» بىلەن «كور» ھازىرقى تىلىمىزدىكى «گۈگچەنداك» بىلەن «كومپارتىيە»، «داشۆ» بىلەن «ئۇنىۋېرسىتېت» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بىراق، بۇ

خىلدىكى مۇتلەق مەنىداش سۆزلەر ئەدەبىي تىل نورمىسىنى بىر ئىزغا چۈشۈرۈپ سۆز - ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئوبيېكتى قىلىنىپ، ھامان بىر سۆزگە مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ ياكى تەبىئىي ھالدىكى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، شۇ تىلنى ئىشلەتكۈچى خەلق تەرىپىدىن يا بىرسى شاللاپ چىقىرىۋېتىلىپ ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قالدۇرۇلىدۇ (مەسىلەن، «بودۇن»، «راز» سۆزلىرىگە ئوخشاش)، ياكى ئۆز ۋاقتىدىكى مۇتلەق مەنىداش سۆزلەر تەدرىجىي ھالدا ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە سىمانتىكىلىق تۈس جەھەتلىرىدە ئاز - تولا بولسىمۇ پەرقلىنىدىغان نىسپىي مەنىداش سۆزلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ (مەسىلەن، «كور» ۋە «ئەما» سۆزلىرىگە ئوخشاش). شۇڭا بىز مەنىداش سۆزلەر دېگەندە ئادەتتە «نىسپىي مەنىداش سۆزلەر» نى كۆزدە تۇتىمىز.

دەرۋەقە بەزى تىلچىلار مەنىداش سۆزلەر بىلەن «تەڭ مەنىلىك سۆزلەر» نى ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇم، ئايرىم - ئايرىم تۈر قىلىپ چۈشەندۈرىدۇ. بىزنىڭچە، بىرىنچىدىن، «مەنىداش» دېگەنلىك «مەنە جەھەتتە تەڭداش ۋە يانداش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، تىلنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىدىن ۋە ئومۇمىي تەرەققىياتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا سۆزلەر ئارىسىدىكى مەنە جەھەتتىكى مۇتلەق تەڭلىك ھامان نىسپىي ۋە ۋاقىتلىق بولىدۇ، خالاس. شۇڭلاشقا، تىلدىكى ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرى جەھەتتە تەڭداش ياكى بىر - بىرىگە يېقىنراق تۇرۇشىدىغان، تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە ئېنىق ئورتاقلىققا ئىگە بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى مەنىداش سۆزلەر دائىرىسىگە كىرىدۇ دەپ قارايمىز.

2. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

مەنىداش سۆزلەرنىڭ باشقا سىمانتىكىلىق سۆز تۈرلىرىدىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

گەۋدىلىك پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئۆزئارا مەنىداش بولغان سۆزلەر تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە جەزمەن ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ ۋە بۇ مەنىداش سۆزلەرنىڭ تۈپكى ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەنىداش سۆزلەر:	ئورتاق مەنە
كۈچ، قۇدرەت، ماغدۇر، قۇۋۋەت	كۈچ
ئوقۇتقۇچى، مۇئەللىم، ئۇستاز	ئۆگەتكۈچى
ئەزىم، بۈيۈك، ئۇلۇغ	ئۇلۇغ
زور، چوڭ، يوغان، كاتتا	چوڭ
ئېگىز، يۇقىرى، ئۇستۈن، يۈكسەك	ئېگىز
دېمەك، ئېيتماق	دېمەك
بايان قىلماق، سۆزلىمەك، تەسۋىرلىمەك	بايان قىلماق
ناھايىتى، بەك، ئىنتايىن	ناھايىتى

ئىككىنچى، ئۆزئارا مەنىداش بولغان سۆزلەر جەزمەن بىر خىل سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاياغلاشماق، تۈگىمەك، تاماملانماق	(پېئىل)
گۈل، چېچەك	(ئىسىم)
گۈلشەن، گۈلزار، گۈللۈك	(ئىسىم)
چىرايلىق، گۈزەل، كۆركەم، ئۇز	(سۈپەت)
چاپسان، ئىلدام، تېز، ئىتتىك	(رەۋىش)
ئەمما، بىراق، لېكىن	(ياردەمچى سۆز)
توغرىلىق، ھەققىدە، توغرىسىدا	(ياردەمچى سۆز)

ئۈچىنچى، ئۆزئارا مەنىداش بولغان سۆزلەردە، تۈس ۋە ئىشلىتىش دائىرىسى جەھەتتە مۇئەييەن پەرقلەر بولىدۇ. بۇ خىل پەرقلەر مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمالى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ

تۈپ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنى ئىنكار قىلمايدۇ. بەلكى ئۇلارنىڭ تىلىدىكى تۈرلۈك سۆزلەر بىلەن ماسلىشىش ئىقتىدارىنى چۈشەندۈرىدۇ، خالاس. ئالايلۇق، «ئوقۇتقۇچى، ئۇستاز، مۇئەللىم» دېگەن سۆز «ئۆگەتكۈچى» دېگەن بىر ئورتاق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. بىراق «ئوقۇتقۇچى» سۆزى ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، تۈرلۈك مەكتەپلەردە دەرس ئۆتىدىغان خادىملارنى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ تۇراقلاشقان؛ «ئۇستاز» سۆزى بولسا، مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدا بولسۇن، مۇئەييەن ئىلىم ياكى بىرەر كەسىپ، ھۈنەر، تېخنىكا ئۆگەتكەن كىشىلەرنى، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئۇستىلارنى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ مۇقىملاشقان. «مۇئەللىم» سۆزى بولسا، مەكتەپلەردە دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچىنى كۆرسىتىدىغان ياكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن قوللىنىدىغان سۆزى بولۇپ قالغان. يەنە «ۋەتەن، ئەل، دۆلەت، مەملىكەت» سۆزلىرى «دۆلەت» دېگەن بىر ئۇقۇمغا مەنىداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، «ئەل» بىلەن «ۋەتەن» بىر خىل يېقىنلىق تۈسى بىلەن «ئانا يۇرت، تۇغۇلغان دىيار» دېگەن مەنىنى، «دۆلەت» بىلەن «مەملىكەت» بولسا، ئادەتتە زېمىن، تەۋەلىك ۋە ھاكىمىيەت ئاپپاراتى مەنىسىنى يورۇتقان ھالدا قوللىنىلىدۇ.

مەنىداش سۆزلەرنىڭ تۈس جەھەتتىكى پەرقى دېگىنىمىز، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئىجابىي ياكى سەلبىي ئوبيېكتقا ئىشلىتىلىشى، سۆزلىگۈچىنىڭ ھۆرمەت قىلىش، ئەركىلىتىش ياكى كەمسىتىش قاتارلىق تۈرلۈك ھېس-تۇيغۇلىرىنى، تۈرلۈكچە ئەسەرلەردىكى ژانىر تۈسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «ئالەمدىن ئۆتمەك، قازا قىلماق، ۋاپات بولماق، ئۆلمەك» مەنىداش سۆزلىرىنى تۈرلۈك سورۇن، تۈرلۈك ئوبيېكت ئاساسىدا، تۈرلۈكچە تۈس بېرىپ قوللىنىلغىنىغا ئوخشاش.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مەنىداش سۆزلەرنى ھەرقانداق تىل شارائىتىدا بىر-بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلەتكىلى بولۇۋەرمەيدۇ. بۇ مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا لېكسىكىلىق ئۇقۇم جەھەتتە ئورتاقلىقى بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ كونكرېت تىل شارائىتىدا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتە مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولۇپ قالغانلىقىدىن بولغان، مەسىلەن: «كۈچ، قۇدرەت، قۇۋۋەت، ماغدۇر» مەنىداش سۆزلىرىنى ئالساق، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا ئورتاق مەنە — «كۈچ» دېگەننى بىلدۈرسىمۇ، بىراق، «بۇ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلدى» دېگەن جۈملىنى «سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماغدۇرىنى نامايان قىلدى» دەپ يازغىلى، «قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرىمىز» دېگەننى «ماغدۇرلۇق دۆلەت قۇرىمىز» دەپ يازغىلى بولمايدۇ. دېمەك، ئەمەلىيەتتە بۇ «قۇدرەت» نىڭ «ماغدۇر» بىلەن مەنىداش ئەمەسلىكىدىن ئەمەس، بەلكى مەزكۇر سۆزلەرنىڭ كونكرېت شارائىتتا مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولۇپ قالغانلىقىدىن، ئادەتلىنىپ قالغانلىقىدىن بولغان، خالاس. مانا بۇ مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى جەھەتتىكى پەرقى ھېسابلىنىدۇ.

3. مەنىداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش ۋە چۈشىنىش ئىقتىدارىمۇ يۈكسىلىپ باردى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ تىل سوستاۋىدا شەيئىلەرنىڭ ئەڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىنىمۇ ئەينەن

ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان سۆزلەرنى ئىجاد قىلىشقا ئېلىپ كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەر ھامان بىر خىل شەيئىنى مۇئەييەن بىر سۆزلەم بىلەن ئاتاش بىلەنلا كۇپايىلەنمەيدۇ. بەلكى ئاشۇ شەيئى ئىپادىلەنگەن سۆزنى ئۆز تىلىدا يەنە بىرقانچە سۆز بىلەن چۈشەندۈرۈشنى زۆرۈر تاپىدۇ. مانا بۇنىڭ بىلەن تىلدا مەنىداش سۆزلەر ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: تىلىمىزدىكى «يۈرمەك، ماڭماق، قەدەم ئالماق» سۆزلىرىنى ئالساق، بۇلار «قەدەمنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ يۆتكەپ، ئالغا سىلجىتىش» دېگەن ئۇقۇمدىكى مەنىداش سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بۇ ئۈچ سۆزنى ھەمىشە، ھەرقانداق تىل شارائىتىدا، بىرسىنى يەنە بىرسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلىتىشكە بولمىسىمۇ، بىراق ئۇلار لېكسىكىلىق ئۇقۇم جەھەتتە بىرسى يەنە بىرسىنىڭ چۈشەنچە نورمىسىغا تەڭداش بولالايدۇ.

ئىخچام قىلىپ ئېيتقاندا، ئالاقە قورالى بولغان تىلنىڭ ئۆزى تىل ئىگىلىرىدىن ئۆزىنىڭ ھەر بىر ماتېرىيالىنى توغرا چۈشەندۈرەلەيدىغان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، بۇ قورالنى چۈشەنمىسە جايىدا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

دېمەك، تىلنىڭ ئۆزى ئۆز سوستاۋىدا مەنىداش سۆزلەملەرنىڭ بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۇزاق يىللىق تىل ئىستېمالى جەريانىدا سۆزلەردە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇش نەتىجىسىدە بەزى مەنىداش سۆزلەر مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى «ھار كەلمەك»، «ھار ئالماق» تىكى «ھار» سۆزىنىڭ ئەسلى «ئار» تەلەپپۇزىدا ئىدى. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇ ئايرىم سۆزلەر بىلەن بىرىككەندە «ئار» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان (مەسىلەن، ئار - نومۇس)، يەنە ئايرىم سۆزلەردە بولسا «ھار» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان مەنىداش ئىككى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىن بىر تور بېكىتى

سۆز بولۇپ لۇغەتتىن ئورۇن ئالغان. يەنە مەسىلەن: بۈگۈنكى «ئاچا» (a:qa) سۆزىنىڭ ئەسلى «ئەچە» (əqə) ئىدى. «دىۋان» دا بۇ سۆز (يەنى «ئەچە») «ئەگە» مۇ دېيىلىدۇ، بۇ يەردىكى «گ» ھەرپى «چ» دىن ئۆزگەرگەن دەپ ئىزاھلانغان (يۇقىرىقى ئەسەر). بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەچە» سۆزى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا «ئەچە ← ئەگە ← ئەگەچە» تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلىپ، بۈگۈنكى زامانىمىزغا كەلگەندە «ئېگىچە» ۋە «ئاچا» («ئەگەچە» دىكى «گە» چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، دەسلەپ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «ئە:چە» ə:qə كېيىنچە بولسا «ئاچا» a:qa تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان) شەكلىدە تۇراقلىشىپ مەنىداش ئىككى سۆز سالاھىيىتى بىلەن لۇغىتىمىزدىن ئورۇن ئالغان.

ئۈچىنچى، جانلىق تىل ۋە شېۋە، خۇسۇسەن مەركىزىي شېۋە تەسىرىدىن ئەدەبىي تىلدىكى بىلەن تەڭ قىممەتتە ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «تەئەللۇق» سۆزى جانلىق تىلدا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «تالىق» (ta:lik) تەلەپپۇزىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز ھەرقايسى شېۋە رايونلىرىدا «ساڭاتالىق، ماڭاتالىق، خۇداغاتالىق» دېگەندەك بىرىكمە ياساپ كەڭرى ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ھازىر ئەدەبىي تىلىمىزغىمۇ ئۆزلىشىپ كىرمەكتە. مەسىلەن:

تېگىدىن ۋەتەنگە ئاشىق بولمىسا، يازغىنى خەلقىمگە تالىق بولمىسا،
نە قىلاي قەلەمنى مەن ھەمراھ قىلىپ، كۆز، قۇلاق، دىل، تىلغا سادىق بولمىسا.

(ئابدۇكېرىم خوجا: «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار»، 1987-

يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى)

ئۆتنىچى، چەت تىللاردىن، تۇغقان تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە يەنە بىر تۈركۈم مەنىداش سۆزلەر بارلىققا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىداش سۆزلەرنىڭ خېلى زور سالمىقى مۇشۇنداق سەۋەب بىلەن شەكىللەنگەن. مەسىلەن: («ئۇ» ئۇيغۇرچىنى «ئە» ئەرەبچىنى، «پ» پارسچىنى بىلدۈرىدۇ)

كۈچ (ئۇ)، قۇدرەت (ئە)، قۇۋۋەت (ئە)، مادار (ئە)، ماغدۇر (ئە)؛ كىشى (ئۇ)، ئادەم (ئە)، ئىنسان (ئە)،تۇپراق (ئۇ)، قەبرە (ئە)، مازار (ئە)، يارلىق (ئۇ)، بۇيرۇق (ئۇ)، ئەمىر (ئە).

ئەل (ئۇ)، ۋەتەن (ئە)، دۆلەت (ئە)، مەملىكەت (ئە).

كۆك (ئۇ)، ئاسمان (پ)، هاۋا (ئە).

تاماق (ئۇ)، تائام (ئە)، غىزا (ئە)، يېگۈلۈك (ئۇ)، ئەت (ئۇ)، گۆش (پ).

بىر تىلدا ئوخشاش بىر ئۇقۇمنىڭ بىرقانچە سۆز بىلەن ئىپادىلىنىشى ۋە بۇ خىل سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى شۇ تىلنىڭ لېكسىكا جەھەتتىن باىلىقىنى، ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىداش سۆزلەرمۇ تارىختىن بۇيان تىلىمىزدا ئۇقۇملارنى توغرا، ئەتراپلىق، ئىنچىكە، تەسىرلىك، جانلىق، ئوبرازلىق، هېسسىياتلىق ۋە چوڭقۇر ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىش جەھەتتە تېگىشلىك مۇهىم رول ئويناپ كەلدى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تىلدا مەنىداش سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى هەرگىزمۇ زىيانلىق ئەمەس، ئۇ تىلدا هېچقانداق بىر ئەيىب - نۇقسانىنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن تىل ئۇستىلىرى، شائىرلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ مەنىداش سۆزلەرنى ناهايىتى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

غۇربەتتە غېرىب شادىمان بولماس ئىمىش،
ئەل ئاشا شەفىق (يەنى شەپقەتچان) ۋە مېھرىبان بولماس ئىمىش.

(ناۋائى: «رۇبائىيلار»، «چاغاتاي تىلى»، 245 - بەت، 1986 - يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى)

«بىز پىغان - ھەسرەتتە، شەيتان نەغمىدە،
يىغلىساق بىز بۇندا، بۆرە بەزمىدە ... »
گۈل - چېچەكتىن قانچە ياۋ قورققانىسىرى،
ھەق - ئادالەتنى كېلىپ بوغقانىسىرى؛
كۆككە شۇنچە ئۆرلىدى تىك مەڭگۈ تاش،
كۆتۈرۈپ خەلقىم بۆلەكچە چىقتى باش.

(ئابدۇكېرىم خوجا: «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار»، 104 - بەت)

§3. بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

1. بىر مەنىلىك سۆزلەر

ئادەتتە يەككە تۇرغان چاغدىمۇ، شۇنداقلا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلغان چاغدىمۇ ئوخشاشلا بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىر مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «گراماتىكا» دېگەن سۆزنى

ئالساق، ئۇ يەككە تۇرغاندىمۇ، شۇنداقلا «گراماتىكىلىق مە-
نە»، «گراماتىكىلىق بىرلىك» دېگەندەك سۆز بىرىكمىلىرىدى-
مۇ ئوخشاشلا «تىل قائىدىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ۋە
خاس ئىسىملار بىر مەنىلىك بولىدۇ. مەسىلەن، «تەڭلىمە»، «مولې-
كۇلا»، «ئاتوم»، «ئەدەبىيات»، «فونېتىكا»، «تەرجىمە»، «تەر-
جىمان»، «تۆمۈرچى»، «قاسساپ»، «ئانا»، «دادا»، «نەسىر»،
«نەزم»، «شېئىر»، «شائىر»، «يەرمەنكە»، «ئايرودو-
رۇم»، «جۈملە»، «قۇرئان»، «ئىنجىل»، «ئىسلامىيەت»،
«كالېندار»، «كىرئالغۇ»، «ئۈنئالغۇ»، «سىنئالغۇ»، «گارمون»،
«دېھقان»، «ساتىراش»، «ئاشپەز»، «رەسسام»،... دېگەنلەرگە
ئوخشاش. ئېنىق بىرلا مەنىلىك سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان،
بىراق، ئومۇمىي ئىستېمال ۋە ئومۇمىي لۇغەت سىستاۋىدا
باشقا مەنىلىرىمۇ بولغان سۆزلەر ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيت-
قاندا، بىر مەنىلىك سۆزلەر كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدۇ. مە-
سىلەن، «ئىگە»، «خەۋەر»، «تولدۇرغۇچى»، «ھالەت»، «ھەر-
كەت»، «تولۇقلىغۇچى»، «رەۋىش»، «سۈپەت»،... دېگەنلەرگە
ئوخشاش.

2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر

بىردىن ئارتۇق مەنىگە ئىگە سۆزلەر كۆپ مەنىلىك
سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئاياغ (1) ئادەم، ھايۋان ياكى
باشقا جانلىقلارنىڭ گەۋدىسىگە تايىنىپ تۇرۇشى، يۈرۈشى
ياكى ئۆمىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قىسمى، پۇت. (2)
كۆن، خۇرۇم قاتارلىق رەختلەردىن پۇتقا كىيىش ئۈچۈن تى-
كىلگەن ئۆتۈك، توپلەي، كەشكە ئوخشاش ئاياغ كىيىمى. (3)
بىرنەرسىنىڭ «باش»قا قارشى بولغان يەنە بىر تەرىپى. (4)
ئاخىر، داۋام. (قۇربان ئەنە شۇنداق ئايىغى ئۈزۈلمەس خى-
ياللار بىلەن شىپاخانىغا كەلدى)

ئاي: (1) يەر شارىنى ئايلىنىدىغان، ئۆزى نۇر چىقار-

ھاي قۇياش نۇرىنى قايتۇرىدىغان سەييارە. (2) شەمسىيە يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىرى. (3) ئايغا ئوخشاش چىرايلىق. (4) ئاياللار ئىسمى: ئايىم، ئايخان، ئايگۈل، ئايجامال، تۇرسۇنئاي،...

ئەر: (1) ئەركەك جىنسىغا مەنسۇپ كىشى؛ ئەركەك. (2) خوتۇن كىشى بىلەن نىكاھ ئەھدىسىدە بولغان ئەركىشى. (3) مەرد يىگىت، ئالىيجاناب، جەسۇر كىشى. (ئەل بار يەردە ئەربار) يارايسەن، ئەر ئىكەنسەنغۇ!

ئەسكەرتمەك: پېئىل (1) ئېسىگە سالماق، يادىغا چۈشۈرمەك. (قۇددۇس تالادا يامغۇر يېغىۋاتقانلىقىنى ئەسكەرتتى) (2) قايتا چۈشەنچە بەرمەك.

مۇئەللىم تىل دەرسىدە قائىدىنى ياخشى بىلىش، كىتابلارنى كۆپرەك ئوقۇش، يازغاندا قائىدىلەرگە سېلىپ ئالدىرىماي يېزىشنى ئەسكەرتىپ تۇراتتى. (3) ئاگاھلاندۇرماق، تەكىتلىمەك.

كومىسسىيە باشلىقى ئۇلارنىڭ يەنە بەش مىنۇت ئىچىدە ئىمتىھان قەغىزىنى تاپشۇرۇپ بولۇش لازىملىقىنى ئەسكەرتتى.

سالماق: پېئىل. (1) بىرنەرسىنى ئىككىنچى بىرنەرسىنىڭ ئىچىگە قويماق. م: قەلەمنى يانچۇققا سالماق. خەتنى كونۋېرتقا سالماق. ئۇزۈككە كۆز سالماق. (2) قويماق، قوشماق: ئاشقا تۇز سالماق. (3) يايماق، ئورۇن سالماق، كۆرپە سالماق، داستىخان سالماق. (4) ياسىماق: ئۆي سالماق، قوتان سالماق، بىنا سالماق. (5) ساڭگىلاتماق: باشنى تۆۋەنگە سالماق. (6) ساڭگىلىماق: قورساق سالماق. (7) يېشىنمەك: چاپاننى سالماق، ئاياغنى سالماق. (8) ئۇرماق: كاچاتقا ئىككىنى سالماق. مۇشت سالماق. (9) كۆچمە. ئارىلاشماق: قول سالماق. (10) مەلۇم قىياپەتكە كىرىۋالماق: بىلمەسكە

سالماق، ئاڭلىماسقا سالماق...

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئاتالمىش كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىسى قانچە كۆپ بولۇپ كېتىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا جەزمەن بىر ئاساسلىق، مەركىزىي مەنە بولىدۇ، مەسىلەن: «ئەر» سۆزىنىڭ «ئەركەك جىنسقا مەنسۇپ كىشى»، «ئاياغ» سۆزىنىڭ «پۇت»، «ئاي» سۆزىنىڭ يەر شارىنى ئايلىنىپ تۇرىدىغان سەييارە، «ئەسكەرتمەك» نىڭ «قايتىدىن ئېسىگە سالماق»، «سالماق» سۆزىنىڭ بولسا «بىر نەرسىنى ئىككىنچى بىر نەرسىنىڭ ئىچىگە قويماق» دېگەنلەر مەزكۇر كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەردىكى ئاساسلىق مەنە ئادەتتە «ئەسلى مەنە» دەپ، ئاساسلىق مەنىدىن باشقىلىرى بولسا «كۆچمە مەنە» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئاي» سۆزىنىڭ «چىرايلىق» دېگەن مەنىسى، «ئاياغ» سۆزىنىڭ «ئاخىر، داۋام» دېگەن مەنىلىرى مەزكۇر سۆزلەرگە كېيىن يۈكلەنگەن كۆچمە مەنىلىرى بولۇپ سانىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. تىلىمىزدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ جىق بولۇشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات ۋە ئومۇمىي تىل تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان نورمال ئەھۋال.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تىل ئۇستىلىرى ۋە خاس تىلچىلاردىن باشقا ئادەتتىكى تىل ئىگىلىرىنىڭ ھەرقانداق بىر سۆزنى بىر ئاڭلاش ۋە بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇنىڭ بىر مەنىلىك ياكى كۆپ مەنىلىك سۆز ئىكەنلىكىنى دەرھال ئاڭقىرالىشى قىيىن. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر سۆزنىڭ بىر مەنىلىك ياكى كۆپ مەنىلىك ئىكەنلىكىنى شۇ سۆزنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكتۈرۈپ كۆرۈش، ياكى ئۇ سۆز بىلەن جۈملە تۈزۈپ بېقىش ئارقىلىقلا ئىسپاتلىنىشى بولىدۇ. شۇڭا پەقەت مۇستەقىل ۋە يەككە ھالەتتىلا بىۋاستە كۆپ مەنە چىقىپ تۇرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز بولىدۇ، بىرىكمە ۋە جۈملە ئىچىگە قويىمسا، كۆپ مەنىلىكلىكى ئۆزگىچە ھېس قىلىنمايدىغان سۆز كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلانمايدۇ دەپ قاراش توغرا ئەمەس.

دەرۋەقە، «كۆپ مەنىلىك سۆز» (多义词) بىلەن «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك بولۇشى» (词的多义性) ئىككى ئۇقۇم. ئالدىنقىسى مەنە ئۆلچىمى بويىچە ئايرىلغان سۆز تۈرلىرىگە كىرىدۇ؛ كېيىنكىسى بولسا، سۆزلەردىكى سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىك ياكى سىمانتىكىلىق ھادىسە كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. بۇ «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك بولۇشى» دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدا «ئۇيغۇر تىلىدىكى سىمانتىكىلىق ھادىسىلەر» دېگەن بابتا ئايرىم توختىلىمىز.

§4. زىت سۆزلەر

1. زىت سۆزلەر ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۆزئارا مەنىسى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر زىت سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى زىت سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن: ئاز ـ تولا، ئېگىز ـ پەس، ئىشچان ـ ھورۇن، ئىسسىق ـ سوغۇق، پاك ـ ناپاك، مۇرەككەپ ـ ئاددىي، ئاسان ـ تەس.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي لۇغەت تەركىبىدىكى ھەممە سۆزنىڭ مۇناسىپ ھالدىكى زىت سۆزى بولۇۋەرمەيدۇ. ئالايلۇق،

ۋەتەن، دۇنيا، كائىنات، گۈل، مېتال، دەرەخ، ئۆي، سۆز، تىل،... دېگەندەك سۆزلەرگە قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىش قىيىن.

زىت سۆزلەر ئادەتتە قارىمۇقارشى ئالاھىدىلىككە ئىگە شەيئى ناملىرى، قارىمۇ قارشى خاراكتېر، سۈپەت، ھالەت ۋە ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. زىت سۆز جۈپىنى ھاسىل قىلالايدىغان سۆزلەر ئومۇمەن بىر سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولىدۇ. ئالايلۇق:

ۋاقىت، ئورۇن - تەرەپ، جىنس، ياش، ۋەزىپە، سالاھىيەت قاتارلىق جەھەتتە قارىمۇقارشى ئۇقۇملۇق شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئومۇمەن ئىسىم تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

كېچە - كۈندۈز، ئەتىگەن - كەچ، قىش - ياز، يۇقىرى - تۆۋەن، ئاست - ئۈست، باش - ئاياغ، ئەر - ئايال، ياش - قېرى، ئۇستاز - شاگىرت، ئاتا - بالا، ئوغۇل - قىز، كوماندىر - جەڭچى،...

خاس ھالەت، خاراكتېر، ئالاھىدىلىك جەھەتتىكى قارىمۇ قارشى ئۇقۇملۇق سۆزلەر ئادەتتە سۈپەتلەر تۈركۈمىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى - يامان، قاتتىق - يۇمشاق، ئىسسىق - سوغۇق، باي - كەمبەغەل، ئاق - قارا، قېلىن - نېپىز، ئورۇق - سېمىز، ئاچچىق - چۈچۈك، ئاچچىق - تاتلىق، ئاجىز - كۈچلۈك، ئۇششاق - چوڭ، ئىتتىك - گال،...

ئىككى خىل قارىمۇقارشى ئۇقۇملۇق ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر پېئىللاردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالماق - بەرمەك، بارماق - كەلمەك، ئوقۇش - ئوقۇتۇش، يېڭىش - يېڭىلىش، ئېزىش - ئېزىلىش، ھۆكۈمرانلىق قىلىش،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش، ...

زىت سۆزلەر پەقەت ئىككى سۆزدىنلا تۈزۈلگەن بولمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنىداش بولغان بىرقانچە سۆز بىلەن ئۇلارغا قارشى ئۇقۇمدىكى بىر سۆز ئەمەلىي تىل ئىستېمالىدا بىرقانچە جۈپ زىت سۆز ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئاستا ـ ئىتتىك: ئىلدام، چاپسان، تېز

ياخشى ـ يامان: ئوسال، ئەسكى، ناچار

زىت سۆزلەر ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سۆز مەنىسى ۋە مۇئەييەن تىل ئادىتى بويىچە ماسلاشقان سۆزلەر بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىك بولىدۇ. بىراق، ئىنسانلار تەپەككۇر جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بىر مىللەتتە زىت سۆز ھاسىل قىلالىغان ئۇقۇم ئىككىنچى بىر مىللەت تىلىدىمۇ ئوخشاشلا زىت سۆز ھاسىل قىلالايدۇ.

مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە	خەنزۇچە
بېرىش ـ كېلىش	来往
ئاسمان ـ زېمىن (پەرقى)	天地
ياخشى ـ يامان	好坏
يېڭىش ـ يېڭىلىش	胜负
ئەر ـ ئايال	男女
ياش ـ قېرى	老少
ئىتتىك ـ ئاستا	快慢

2. زىت سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

بەزى تىلشۇناسلار ئۇيغۇر تىلىدىكى زىت سۆزلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، سۆز مەنىسى ۋە خاس ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ «مۇتلەق زىت سۆزلەر» ۋە «نىسپىي زىت سۆزلەر» دېگەن چوڭ ئىككى تۈرگە ئايرىيدۇ.

1) مۇتلەق زىت سۆزلەر

مۇئەييەن ئۇقۇم ساھەسىدە، ئۆزئارا مۇتلەق سىغىشالمايدىغان، ئوتتۇرىدا ئارىلىق ئۇقۇم ھالىتى بولمايدىغان زىت سۆزلەر مۇتلەق زىت سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

راست ـ يالغان، ھايات ـ مامات، ئۆلۈم ـ كۆرۈم،
يېتىش ـ قوپۇش، ئېلىم ـ سېتىم، بېرىش ـ كېلىش.

ئادەتتە ئىسىم سۆزلەر بىلەن پېئىللارنىڭ مۇتلەق زىت سۆز تۈزۈش ئىقتىدارى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. ئىسىملىك مۇتلەق زىت سۆزلەرنى ئۇلار بىلدۈرگەن ئۇقۇم ۋە مۇناسىۋەت جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

(1) ئۇرۇق ـ ئائىلە مۇناسىۋىتى: مۇنداق مۇناسىۋەتتىكى زىت سۆزلەر ئۇرۇق ـ ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئاتا ـ بالا، ئانا ـ بالا، ئەجداد ـ ئەۋلاد، ئاچا ـ سىڭىل، ئاكا ـ ئۇكا، ئەر ـ خوتۇن، قېيىن ئاتا ـ كۈيئوغۇل، كېلىن ـ قېيىنئانا ۋە باشقىلار.

(2) جىنس مۇناسىۋىتى: مۇنداق زىت سۆزلەر قارىمۇ قارشى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئەر ـ ئايال، قىز ـ ئوغۇل، مادە ـ نار، ئايغىر ـ بايتال، ئەركەك ـ چىشى، قوچقار ـ ساغلىق ۋە باشقىلار.

(3) سىنىپىي مۇناسىۋەت: مۇنداق زىت سۆزلەر ئىجتىمائىي ئورنى پۈتۈنلەي قارىمۇقارشى بولغان ئىككى سىنىپ ۋە ئۇلارنىڭ تەئەللۇقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈر‍ـ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دۇ. مەسىلەن، ئەزگۈچى ـ ئېزىلگۈچى، ھۆر ـ قۇل، دېھقان ـ پومېشچىك، پرولېتارىيات ـ بۇرژۇئازىيە، ئىشچى ـ كاپىتالىست، باي ـ مالاي، چارۋىدار ـ مال باققۇچى،...

(4) مەرتىۋە، دەرىجە مۇناسىۋىتى: بۇ خىل زىت سۆزلەر ئادەتتە، ئۇستاز ـ شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى شۇنداقلا جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك خاس ئۇنۋان، دەرىجە ئاساسىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئۇستاز ـ شاگىرت، باشلىق ـ نەپەر، پروفېسسور ـ ئاسپىرانت، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى، شاھ ـ گاداي ۋە باشقىلار.

(5) سېلىشتۇرما مۇناسىۋەت: بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى زىت سۆزلەر ئادەتتە شەيئىلەرنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىك ۋە پەرقلىرىنى سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان زىت سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئاسمان ـ زېمىن، ئوت ـ سۇ، ئىنسان ـ جىن، ئادەم ـ ھايۋان، دېڭىز ـ تامچە،...

(6) ئەكس مۇناسىۋەت: بۇ خىل زىت سۆزلەردە مۇتلەق قارىمۇقارشى ئۇقۇم ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن، سوئال ـ جاۋاب، مېھمان ـ ساھىبخان، دەۋاگەر ـ جاۋابكار، كىرىم ـ چىقىم، ئېلىم ـ بېرىم ۋە باشقىلار.

پېئىللىق زىت سۆزلەرنىڭ ئۇقۇم مۇناسىۋىتىنىمۇ بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

(1) ئەكس مۇناسىۋەت: بۇ خىل زىت سۆزلەرنىڭ بىرىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەت يەنە بىرىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئەكسى بولىدۇ. مەسىلەن: ئېلىش ـ بېرىش، كىرىش ـ چىقىش، يېتىش ـ قوپۇش، كېتىش ـ كېلىش، چۈشمەك ـ چىقماق، ئۆلۈش ـ تىرىلىش، يىغلاش ـ كۈلۈش، مېڭىش ـ تۇرۇش، بېسىش ـ كۆتۈرۈش،...

(2) زورلىما مۇناسىۋەت: مۇنداق مۇناسىۋەتتىكى زىت سۆزلەردە بىر ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەن ئىككىنچى ھەرىكەتنىڭ

زورلىشى ياكى باشقۇرۇشى ئاساسىدا مەيدانغا چىققانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېزىلىش - ئېزىش، بويسۇنۇش - بۇيرۇش، قاندۇرۇش - قېنىش، يېگۈلىش - يېگۈش،...

(3) ۋاستىلىك مۇناسىۋەت: مۇنداق زىت سۆزلەردە بىر ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا چىقىشى مۇئەييەن ئىككىنچى بىر ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بولغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇش - ئوقۇتۇش، ئۆگىنىش - ئۆگىتىش، سۆزلەش - ئاڭلاش،...

2) نىسپىي زىت سۆزلەر

ئىپادىلەنگەن قارىمۇقارشى ئۇقۇملارنىڭ مۇئەييەن بىر ئارىلىق ھالقىغا سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدىغان زىت سۆزلەر نىسپىي زىت سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىسسىق - سوغۇق، ئېگىز - پەس، چوڭ - كىچىك، باش - ئاياغ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

روشەنكى، بۇلاردا «يىلمان»، «ئېگىزرەك»، «چوڭراق»، «ئاياغراق» دېگەن ئارىلىق ھالقا مەۋجۇت. نىسپىي زىت سۆزلەر ئىسىم ۋە ئىسىمداش سۆزلەردىن تەركىب تېپىشىمۇ مۇمكىن. بىراق، مۇتلەق كۆپچىلىك نىسپىي زىت سۆزلەر شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىنى، تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت سۆزلەردىن تۈزۈلىدۇ.

نىسپىي زىت سۆزلەرنى ئىپادىلىگەن مەزمۇنلىرىغا ئاساسەن بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈپ كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ. ئالايلۇق:

△ ئورۇن - تەرەپ زىت سۆزلىرى: يۇقىرى - تۆۋەن، ئاست - ئۈست، ئوڭ - سول، ئالدى - ئارقا، تۆر - پەگاھ، ئىچكىرى - تاشقىرى، ئوي - دۆڭ، تېيىز - تېرەن، ئېگىز -

www.uyghurkitap.com

پەس......

△ ۋاقىت - زامان زىت سۆزلىرى: شام - سەھەر، ئۆتمۈش - كېلەچەك، ئىلگىرى - كېيىن، بۇرۇن - ھازىر، ئەزەل - ئەبەد دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. زىت سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولى

زىت سۆزلەرنىڭ جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلىندىغانلىقى ۋە بۇ خىل زىت سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپلەنمە سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە ئالدىنقى قىسىملاردا توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

زىت سۆزلەرنىڭ يەنە ئۈنىڭدىن باشقا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) زىت سۆزلەر بىر پۈتۈن ئۇقۇم ۋە يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بىراق، ئەمەلىي ئىستېمالدا ئۆزئارا زىت مەنىلىك بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى جۈپلەنمە سۆز بولۇپ كېلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن: «يۇقىرى، يۇك سەك، ئېگىز، ئۈستۈن» دېگەن مەنىداش سۆزلەر بىلەن «پەس، تۆۋەن، پاكار، پەتەك» دېگەن مەنىداش سۆزلەرنى ئالساق، ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا بۇلارنىڭ ئىچىدىن پەقەت «ئېگىز - پەس»، «يۇقىرى - تۆۋەن» دېگەن سۆزلەرلا جۈپلەنمە سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، قالغانلىرى بولسا جۈپلەنمە سۆز تۈزۈپ ئىشلىتىلمەيدۇ. دېمەك، زىت سۆزلەرنىڭ جۈپلەنمە سۆز بولۇپ كېلىشى مۇئەييەن تىل ئادىتى ئاساسىدا بولىدۇ.

(2) زىت سۆزلەرنىڭ جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلىشى مۇئەييەن تەرتىپ ئاساسىدا بولىدۇ. مەسىلەن: «ئەر - خوتۇن»، «كېچە - كۈندۈز»، «ئېگىز - پەس»، «يۇقىرى - تۆۋەن»، «ئاق - قارا» دېگەندەك جۈپلەنمە سۆزلەر پەقەت مەزكۇر تەرتىپ بويىچە ئاتاپ ياكى يېزىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئەكسىچە

«خوتۇن - ئەر»، «گۈندۈز - كېچە»، «پەس - ئېگىز»، «تۆۋەن - يۇقىرى»، «قارا - ئاق» تەرزدە ئىشلىتىلمەيدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدا زىت سۆزلەردىن جۈپلەنمە سۆز ھاسىل قىلىش ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن تۈرك - رونىك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىمۇ «بەگ - بۇدۇن» (يەنى ئەمەلدار - خەلق) دېگەندەك زىت سۆزلۈك جۈپلەنمە سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بەزى زىت سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈپلەنمە سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدىمۇ تارىخنىڭ تامغىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق: قائىدە بويىچە بولغاندا «چوڭ، يوغان، ئۇلۇغ، بۈيۈك» سۆزلىرى بىلەن «كىچىك، ئۇششاق، ئەرزىمەس» سۆزلىرىدىن ئۆزئارا زىت سۆزلەرنى ھاسىل قىلىشقا بولىدۇ. بىراق ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلاردىن «چوڭ - كىچىك» (ئەدەبىي تىلدا)، «ئۇششاق - چوڭ» (جانلىق تىلدا) زىت سۆزلىرى جۈپلەنمە سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەزكۇر زىت سۆزلەر ئىزچىل ھالدا دېگۈدەك «ئۇلۇغ - ئۇششاق» شەكلىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز: مەسىلەن، «...ئەھلىيەلەرى شاھزادەدىن، فەرزەندلەرى بۈبى زارەدىن ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممەلەرىمىزدىن (سالام).» («كاشغەر تۈركىسىندا بىتكەن ئىككى خەت»① دىن)

دېمەك، ھازىر، «ئۇلۇغ - ئۇششاق» زىت سۆزى تارىخىي سۆز ھېسابلىنىدۇ، بۈگۈنكى ئىستېمالدا ئىشلىتىلمەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى - يېڭى زىت سۆزلۈك جۈپلەنمە سۆزلەر مەيدانغا كەلمەكتە. مەسىلەن، مەركەز - جايلار، دۈشمەن - ئۆز، ھەق - ناھەق (بۇ سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ھەق

① خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، 129 - بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ۋە باتىل» شەكلىدە ئىشلىتىلەتتى)، ئاكتىپ ـ پاسسىپ، ئىتتىـ
تىپاقلىق ـ بۆلگۈنچىلىك، باراۋەرلىك ـ تەڭسىزلىك دېگەنلەرگە
ئوخشاشلار.

زىت سۆزلەردىن ستىلىستىكىلىق ۋاستە سۈپىتىدە پايدىـ
لىنىش ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ.
مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا زىت
سۆزلەردىن تۈزۈلگەن ياكى زىت سۆزلەر مەركەز قىلىنغان نەزـ
مىلەر ۋە ماقال ـ تەمسىللەردىن نۇرغۇن كۆرسەتكەن. ئالايلۇق:

ئالىمچى ئارسلان، بەرىمچى سىچغان؛ ئىلىمچى ئارسلان،
بېرىمچى چاشقان. (ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم
قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورققانلىقتىن
چاشقانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ) («دىۋان»، 1 ـ توم، 103 ـ بەت)

سىچغان مۇش تاشاقىن قاشىر: چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى
كەلسە، مۈشۈكنىڭ تاشقىنى قاشىلار. بۇ ماقال ھالاكەتتىن
باشقا نەتىجە بەرمەيدىغان ئىشلارغا ئېسىلىۋالىدىغان كىشىلەرـ
گە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. (يۇقىرىقى ئەسەر، 3 ـ توم، 365 ـ
بەت)

ئاۋچى نەچە ئال بىلسە، ئازىغ ئانچە يول بىلىر، ئۇۋچى
قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىق (ئۇۋلانغۇچى) شۇنچە يول بىلۇر،
(يۇقىرىقى ئەسەر:، 1 ـ توم، 43 ـ بەت) ۋە باشقىلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىـ
لىپ، زىت سۆزلەرنى قوللىنىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا
يېڭى سەۋىيە ياراتماقتا. مەيلى جانلىق تىلدا بولسۇن ۋە
مەيلى ئەدەبىي تىلدا بولسۇن .كىشىلەر زىت سۆزلەرنى قوللىـ
نىشنى ياخشى كۆرىدۇ. چۈنكى زىت سۆزلەر تىلدا روشەن سېـ
لىشتۇرۇش، ئۇقۇمنى تولۇق، يېتىك دەرىجىگە كۆتۈرۈش، ئۇـ

قۇمنى جانلاندۇرۇش، ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە گۈزەللەشتۈرۈشتەك
مۇھىم روللارنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

تىلى يۇمشاق ئاش يەر،
تىلى قاتتىق مۇش يەر.
باشتا سۆز بولسا،
ئاخىرىدا گەپ يوق.
جاپا كۆرمەي ھالاۋەت يوق،
ئىناق بولماي سائادەت يوق.

زىت سۆزلەرنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە قېتىرقىنىپ تەتقىق
قىلىش مۇھىم ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىدىكى سىمانتىكىلىق ھادىسىلەر

ئىستېمال ئەمەلىيىتى داۋامىدا، تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىدە تۈرلۈكچە ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. سۆزلەملەردە بولىدىغان بۇ خىل مەنەن ئۆزگىرىش لېكسىكولوگىيىدە سىمانتىكىلىق ھادىسە دەپ ئاتىلىدۇ. تۆۋەندە، ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلىدىغان سىمانتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىرقەدەر مۇھىملىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

§1. بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى

بىر مەنىلىك سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىشى دېگىنىمىز، ئەسلىدە بىرلا مەنىگە ئىگە بولغان سۆزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، ئۆزىگە يېڭى مەنە يۈكلەپ، ئۆزى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم سانىنى كۆپەيتىپ، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قېلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ، دۇنيا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كىشىلەرنىڭ بىلىش دائىرىسى، دۇنيا قا-

رىشى ۋە جەمئىيەتنى چۈشىنىشى قاتارلىقلارمۇ ئاشۇ دۇنيا ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولغان تىل ئاشۇ خىل ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارغا ماسلىشىشى، يەنى ئۇ ئۆز سوستاۋىدىكى سۆزلەملەر ئارقىلىق ئاشۇ يېڭى ئۇقۇم، يېڭى بىلىش ۋە يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلىشى زۆرۈر بولىدۇ. تىلدا يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۇمۇمەن قىلغاندا مۇنداق ئىككى خىل تەدبىر بىلەن ئورۇندىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، تىلدا يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان يېڭى سۆزلەرنى ياساش، يەنە بىرى بولسا، تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەشتىن ئىبارەت. بىزنىڭ تېمىمىزدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشىدىن ئىبارەت سېمانتىكىلىق ھادىسە كېيىنكى تەدبىرنىڭ، يەنى تىلدا ئەسلىدىن بار بولغان كونا سۆزلەرگە يەنە تۆپىلەپ يېڭى مەنە يۈكلەشنىڭ جەريانى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى تەبىئىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ شۇ تىل لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى، شۇنداقلا شۇ تىللىق خەلقنىڭ تەپەككۇرى، تەسەۋۋۇرى ۋە شەيئىلەرنى سۆز بىلەن ئىپادىلەشتىكى خاس ئۇسلۇبى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئالايلۇق، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «پېشانە» سۆزى دەسلەپكى چاغلاردا پەقەت «يۈزنىڭ قاشتىن چاچقىچە بولغان قىسمى، ماڭلاي» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى. مەسىلەن، پېشانىسى كەڭ، پېشانىسى تار؛ «ئەخمەقنى ناماز ئوقۇ دېسە، پېشانىسىنى يېرىۋالار.» (ماقال) دېگەنلەرگە ئوخشاش. كېيىنچە، كونا چۈشەنچىدىكى «ئىنساننىڭ ئىقبالى ئۇنىڭ پېشانىسىگە يېزىقلىق بولارمىش» دېگەن

www.uyghurkitap.com

خۇراپىي قاراشنىڭ تەسىرىدە، مەزكۇر «پېشانە» سۆزى ئۆزىگە يەنە «تەقدىر، قىسمەت؛ تەلەي» دېگەن مەنىلەرنى يۈكلەپ، كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلانغان. مەسىلەن، پېشانىسى ئوڭ (ياكى تەلىيى ئوڭ)، پېشانىسى تەتۈر (ياكى تەلىيى تەتۈر)؛ ئۇ ئۆزىنىڭ ھۇرۇنلۇقىنىمۇ ئانچە ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمەيتتى. شۇڭا ئۆزىنىڭ نامراتلىقىنى پېشانىسىدىن (يەنى تەقدىرىدىن، ئۆز قىسمىتىدىن) كۆرۈشكە ئادەتلەنگەن ئىدى. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، I توم، 774 - بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش. دېمەك، «پېشانە» سۆزىنىڭ «ماڭلاي» ئۇقۇمىدىكى بىر مەنىلىك سۆزدىن «تەقدىر، قىسمەت، تەلەي» ئۇقۇملىرىنىمۇ ئاڭلىتىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىشى ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاساسىدا بولغان. مەزكۇر سۆزنىڭ پارس تىلىنىڭ ئۆزىدە كېيىنكى مەنىلەرگە ئىگە ئەمەسلىكى، شۇنداقلا خەنزۇچىدىكى «额,额头» سۆزىنىڭمۇ مۇنداق ئۇقۇمنى ئاڭلاتمايدىغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئورتاقلىق بولىدۇ. بۇ خىل ئورتاقلىق مەنىداش سۆزلەردىكىگە ئوخشاش ئۇقۇم ئورتاقلىقى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە شۇ بىر خىل سۆز ئىپادىلەۋاتقان كۆپ خىل شەيئى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولغان شەكىل، ئىقتىدار، رول قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئورتاقلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەسلىدە مەلۇم بىر خىل شەيئىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆزنىڭ تەرەققىي قىلىپ كۆپ خىل شەيئىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىشىغا مەزكۇر بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىۋاتقان كۆپ خىل شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن ئورتاق ئالاھىدىلىكمۇ مۇھىم سەۋەبچى بولىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرچىدىكى «كۆك» سۆزىنىڭ ئەپتىدائىي مەنىسى «ئاسمان»

ئىكەنلىكى مەلۇم («قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، 354 - بەت). كېيىنچە ئۇنىڭغا خۇددى ئاشۇ ئاسماننىڭ رەڭگىگە ئوخشىشىدىغان بىر خىل رەڭنى بىلدۈرىدىغان مەنە يۈكلىنىپ، ئىككى مەنىلىك سۆزگە ئايلانغان. كېيىن يەنە ئىنسان بەدىنىدە پەيدا بولىدىغان ۋە رەڭگى ئاشۇ كۆك (رەڭ)گە ئوخشىشىدىغان داغنى بىلدۈرىدىغان يېڭى مەنە يۈكلەنگەن (بەدەنگە كۆك چۈشمەك). دېمەك، ئۇيغۇرچە «كۆك» سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى بىر مەنىلىك سۆزدىن ھازىرقى ئۈچ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىشىنى («ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 206 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى) مەزكۇر «كۆك» سۆزى ئىپادىلەۋاتقان ئۈچ خىل شەيئى (ئاسمان، بىر خىل رەڭ ۋە بىر خىل داغ) نىڭ رەڭ جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى تەقەززا قىلغان. ئەگەر بۇ ئۈچ شەيئىدە ئاشۇنداق بىر خىل ئورتاقلىق بولمىغان بولسا، «كۆك» سۆزى كونكرېت شارائىتتا ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنى بىلدۈرىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنالمىغان بولاتتى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىش ھادىسىسىنى ياخشى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ ھادىسىنى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ خاس ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تەتقىق قىلىش بىلەن بىر چاغدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور. چۈنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئاھاڭداش سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان. مەسىلەن، ئېنىق تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرچە «جانان يار، جانانىم» دىكى «جانان» سۆزى بىلەن «جانان چىنە» دىكى «جانان» ئەسلىدە كۆپ مەنىلىك بىرلا سۆز ئىدى، ھازىر ئۇ لۇغەتلەردە ئاھاڭداش بولغان ئىككى

www.uyghurkitap.com

سۆز قىلىپ بېرىلمەكتە ۋە باشقىلار.

بەزى ئالىملار كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تەركىبىدىكى تارماق مەنىلەرنىڭ مۇستەقىل سۆز بولۇپ بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشىنى تىل تەرەققىياتىنىڭ يېڭى سۆزلەرنى پەيدا قىلىشتىكى مۇھىم قانۇنىيەتلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلايدۇ.① ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بىر سۆز ئىپادىلەيدىغان مەنىلەرنىڭ كۆپىيىشى ئۇ سۆزنىڭ ئىستېمال چاستوتىسىنى ئاشۇرىدۇ. بىراق، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى ئارقىسىدا، مەزكۇر كۆپ مەنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىق مۇناسىۋەتنى تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلىشىپ ياكى بۇزۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە بىر غولدىن شاخلىنىپ چىققان سۆز ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمىغۇدەك دەرىجىگە يېتىپ قالىدۇ-دە، نەتىجىدە بۇ خىل سۆزلەر ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك بولغان بىر سۆز گەۋدىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئەسلىدە ئۆزى تەۋە بولغان سۆزگە ئاھاڭداش بولغان مۇستەقىل بىر سۆز بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «قاش» دېگەن سۆز تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا، بىرقانچە مەنىگە ئىگە كۆپ مەنىلىك بىر سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەنىلىرى: ① مەلۇم نەرسىنىڭ يېنى (تامنىڭ قېشى، مەن مۇئەللىمنىڭ قېشىغا باردىم)؛ ② دەريا - ئۆستەڭلەرنىڭ بويى، لېۋى؛ ③ ئېگەرنىڭ قېشى (鞍鞒)؛ ④ ئادەمنىڭ قېشى (قارا قاش يىگىت). ئەمدى تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، مەزكۇر «قاش» سۆزىنىڭ يۇقىرىقى تۆت خىل مەنىسى ئىچىدە ئۇنىڭ ① ۋە ② مەنىلىرى ھېلىھەم كىشىلەرگە بىلدۈرىدىغان ئوبرازلىق ئۇقۇمى جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇلار ھازىرقى زامان تىل لۇغەتلىرىمىزدە ئاشۇ «قاش» سۆزىنىڭ

---

① «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، I توپلام، 230 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

ئىككى خىل مەنىسى قىلىپ بېرىلمەكتە. ئەمما، ئۇنىڭ ③ ۋە ④ مەنىلىرى بولسا، بارا - بارا كىشىلەرگە بېرىدىغان ئۇقۇم جەھەتتە ئۆز ئالدىغا خاسلىق ۋە روشەن ئالاھىدىلىكلەرنى ھاسىل قىلغاچقا، شۇنداقلا بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ «قاش» سۆزىنىڭ ① ۋە ② مەنىلىرى بىلەن بولغان تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بايقىۋالغىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەچكە، ئۇلار «قاش» سۆزىنىڭ كۆپ خىل مەنىلىرى قاتارىدىن چىقىرىۋېتىلىپ، مەزكۇر «قاش» بىلەن ئاھاڭداش بولغان مۇستەقىل سۆزلەر قىلىپ ئىزاھلىنىدىغان بولغان. («ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 685 - بەت).

قىسقىسى، بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى تىل تەرەققىيات جەريانىدىكى مۇھىم سىمانتىكىلىق ھادىسە، بۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىك ۋە قانۇنىيەتلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش لېكسىكا تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى بەزى تىل ئوقۇشلۇقلىرىدا «سۆز مەنىسىنىڭ كۆپىيىشى» دەپ ئاتالسا، يەنە بەزى مەنبەلەردە «كەڭ مەنىدىكى سۆز مەنىلىرىنىڭ كېڭىيىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

§2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى دېگىنىمىز، ئۇزاق ئەسىرلىك تىل ئىستېمالى جەريانىدا، ئەسلىدە كۆپ خىل مەنىگە ئىگە بولغان سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزىنىڭ كۆپچىلىك مەنى-

لىرىنى يوقىتىپ، ئاخىرىدا بىرلا مەنىگە ئىگە سۆز بولۇپ قې-
لىشىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئاي-
لىنىشىغا ئومۇمەن قىلغاندا، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئەھۋال
سەۋەب بولىدۇ:

بىرىنچى، مەلۇمكى، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا بەزى
ئۇقۇم ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ كونىرىشىغا ئەگىشىپ ئۇنى ئىپادى-
لەيدىغان سۆزلەرمۇ تەدرىجىي ھالدا كونا سۆزلەرگە ئايلىنىپ
قالىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئىستېمالدىن قالىدۇ، بۇ بىر نورمال ھا-
دىسە. ئەمدى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر تەركىبىدىكى بىر بۆلەك
سۆزلەرمۇ تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى مۇشۇ خىل ھادىسە
تۈپەيلىدىن، ئۆزلىرى ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان سۆز مەنىلىرىنىڭ
كۆپ سانلىقىنى يوقىتىپ، بارا - بارا ئەسلىدىكى كۆپ مەنى-
لىك سۆزدىن بىر مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن،
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «نەزىر» سۆزىنىڭ ئۆز ۋاق-
تىدا يەنە «ئاللاغا بېرىلگەن ۋەدە، قەسەم» مەنىلىرىمۇ بول-
غان. ھالا بۇ كۈنگە كەلگەندە، ئۇ يۇقىرىقى مەنىلىرىنى يو-
قىتىپ، ھازىرقى بىر مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالغان؛ «غەي-
رەت» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، يەنە «قىزى-
قىش، بېرىلىش؛ قىزغىنلىش، ھەسەت» قاتارلىق مەنىلىرىمۇ
بار ئىدى. مەسىلەن، كەمالى غەيرەت (ئىنتايىن قىزغىنلىش)،
بەسكى غەيرەت (قاتتىق ھەسەت قىلىش) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، مەزكۇر «غەيرەت» سۆ-
زى باشقا كۆپ خىل مەنىلىرىنى يوقىتىپ، بۈگۈنكى «روھىي
كۈچ» مەنىسىدىكى بىرلا مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالغان.

ئىككىنچى، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال قىلىنىش داۋامىدا،
بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق مەنىلەر
بارا - بارا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئۇقۇم ئاڭلىتىدىغان مۇستەقىل

www.uyghurkitap.com

سۆزلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆز بىر مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «تېرىق» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تارىغ / تارىق» تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇ بۇغداي، قوناق، ئارپا، تېرىق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، «تېرىلغان يەر» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ بىلدۈرىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆز ئىدى. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئەسلىدە ئۇنىڭغا قاراشلىق بولغان «قوناق، بۇغداي، ئارپا، تېرىلغان يەر» دېگەن سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ بۈگۈنكى كۈندىكى «تېرىق» (小米) دېگەن بىرلا مەنىگە ئىگە سۆز بولۇپ قالغان.

ئۈچىنچى، بەزى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ ئېشىپ كېتىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدا ئەنئەنىۋى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ كېتىشى تۈپەيلىدىن بەزى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئاخىرىدا بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرچە «ئەش» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «هەمراھ، يولداش، دوست، بىللە يۈرگۈچى، بىللە ماڭغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان كۆپ مەنىلىك سۆز ئىدى. كېيىن پارسچىدىن كىرگەن «هەمراھ (يولداش)، دوست، بۇرادەر (بەرادەر)» قاتارلىق سۆزلەر مەزكۇر «ئەش» نىڭ تارماق مەنىلىرىنى ئىگىلەپ كەتكەندىن كېيىن، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ «بالا هەمراھى (هەمراھى)» مەنىسىدىكى بىرلا مەنىگە ئىگە سۆزگە ئايلىنىپ قالغان.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى تىلنىڭ سۆزلۈك سوستاۋىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۆپ مەنىلىك سۆز-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لەرنىڭ بىر مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشىمۇ خۇددى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشىغا ئوخشاشلا تىل تەرەققىياتىدىكى بىر خىل نورمال ھادىسە.

§3. سۆزلەر ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى

سۆزلەر ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى دېگىنىمىز، تار مەنىدىكى سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى بولۇپ، ئۇ بىر سۆزنىڭ بىرلا مەنىسى ئىچىدىكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىش ۋە تارىيىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرچە «ئۆي» دېگەن سۆز تۈرك - رونىك يېزىقى دەۋرىدە «ئەۋ» تەلەپپۇزىدا بولۇپ، ئۇ پەقەت «كىگىز ئۆي» نىلا كۆرسەتكەنتى. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندىكى «ئۆي» سۆزى تۆت تېمى بار، ئىشىك قويۇپ ئۈستى يېپىلغان ھەرقانداق ئۆي (مەيلى ئۇ كىگىزدىن، ياغاچتىن، پىششىق خىشتىن ياكى خام كېسەكتىن ياسالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) نى كۆرسىتىدۇ. «ئوق» سۆزىمۇ قەدىمدە پەقەت «ئوقيا ئوقى» دېگەن بولاتتى. ئۇ ھازىر ھەرقانداق قورالنىڭ (مەيلى ئۇ زەمبىرەك، تانكا ياكى مىلتىق بولسۇن) ئوقىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇلار سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە مىسال بولالايدۇ.

ئەمدى، تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، بەزى سۆزلەرنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى تارىيىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇرچە «چىشى» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تىشى» شەكلىدە بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا «ئادەم ۋە بارلىق جانلىقلارنىڭ چىشى جىنسلىقى» دېگەن كەڭ مەنىگە ئىگە ئىدى. «بىلىكلىك تىشى ئەر، جاھىل ئەر تىشى» (بىلىملىك ئايال

گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر) («ئەتەبەتۇل ھەقايىق»،
18 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى).
دېمەك، «چىشى» سۆزى قەدىمدە ئايال كىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالاتتى. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە مەنىسى تارىيىپ، پەقەت
ھايۋان ۋە ئۇچار قۇش قاتارلىق جانلىقلارنىڭ چىشى جىنس-
لىقلىرىنىلا بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغان. مانا بۇ — سۆز-
لەرنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ تارىيىشىغا كىرىدۇ.

§4. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى

سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى دېگىنىمىز، مۇئەييەن بىر شەي-
ئىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆزنىڭ تىل تەرەققىياتى جەريانىدا
باشقا بىر شەيئىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قېلىشىنى
كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا، سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدە ئىپادىلەپ
كېلىۋاتقان مەنىسىنى يوقىتىپ، باشقا بىر ئۇقۇمنى ئىپادى-
لەيدىغان سۆزگە ئايلىنىپ قالىدىغان بولغاچقا، بەزى تىلچى-
لار بۇ ھادىسىنى «سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى» دەپمۇ ئاتايدۇ.
بىزنىڭچە، بۇنىڭدا تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، سۆز مەنىسى
يوقىلىپ كەتمەيدۇ. پەقەت بىر شەيئىدىن ئىككىنچى بىر شەي-
ئىي ئۈستىگە يۆتكىلىدۇ، خالاس. شۇڭا، بۇنى «سۆز مەنىس-
ىنىڭ كۆچۈشى» دەپ ئاتىغان مۇۋاپىق. ئالايلۇق، ھازىرقى زا-
مان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەپكەش» دېگەن سۆز چاغاتاي ئۇيغۇر-
چىسىدىكى «ئابكەش» ئاتالغۇسىدىن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىپ
كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى مەنىسى «سۇ تو-
شۇيدىغان ئادەم» دېگەن بولاتتى. مەزكۇر سۆز ئۇزاق يىللىق
ئىستېمال جەريانىدا، مەنە كۆچۈش قىلىپ، «سۇ توشۇيدىغان
بالداق (ئىككى ئۇچىدا چېلەك ياكى سوغىنى ئىلىدىغان ئىل-
مىكى بار قورال)» نى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. دېمەك،

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

بۇنىڭدا ئۇقۇم – مەنە ئادەمدىن نەرسىگە كۆچكەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان مەنە كۆچۈش ھادىسىسىنى تەتقىق قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، مۇنداق ئىككى خىل مۇھىم ئالاھىدىلىكنى سېزىمىز.

بىرىنچى، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى تۇساتتىنلا، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ۋۇجۇدقا چىقىدىغان ھادىسە ئەمەس. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى خېلى ئۇزاق جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن شەكىللىنىدۇ. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «چوكان» (qo:kan) سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «چەۋگان» ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇنىڭ شۇ زامانلاردىكى مەنىسى «ئات توپى ئوينايدىغان ئۇچى ئىلمەك ئۇزۇن تاياق» دېگەن بولاتتى. دەرۋەقە، مەزكۇر «چوكان» سۆزىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى «ئۇزۇن تاياق» مەنىسىدىكى سۆزدىن ھازىرقى «ياش ئايال» (少妇)، «ئەۋرىشىم سۆگەت تېلى» ۋە «گۈزەل» مەنىلىرىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلانغانلىقى تىلىمىزدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشىغا مىسال بولالايدۇ. («شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىللىق 1 - سان 127 - بەت). بىراق، ئۇنىڭ ئاشۇ «ئۇزۇن تاياق» مەنىسىدىكى سۆزدىن «ياش ئايال» (يەنى ئادەم) مەنىسىدىكى سۆزگە ئايلانغانلىقىنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرچە سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسىگە تىپىك پاكىت بولالايدۇ. ئەمدى، تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، مەزكۇر «ئۇزۇن تاياق» مەنىسىدىكى «چەۋگان» سۆزىنىڭ «ياش گۈزەل ئايال» مەنىسىدىكى «چوكان» غا ئايلىنىشىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستىمال ئەمەلىيىتىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى بايقايمىز. قاراپ باقايلى:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارس تىلىدىن كىرىپ

ئۆزلەشكەن «ئات توپى ئويۇنىدا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئىلمەك ئۇزۇن تاياق» مەنىسىدىكى «چەۋگان» سۆزى ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ستىلىستىك ۋاسىتىلەرنى ئىشلىتىشكە ماھىر كلاسسىك شائىرلىرىمىز تەرىپىدىن مەھبۇبلارنىڭ ئۇزۇن چېچىنى تەسۋىرلەشتە ئىشلىتىلىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ خىزمەت قىلغان. مەسىلەن:

مۇدەۋۋەر گۆيى سىمىن يا زەنەخدان،
مۇئەنبەر زۇلف ياچەۋگانمۇدۇر بۇ؟

يېشىمى: بۇ يۇپيۇمىلاق تۇرغان كۈمۈش توپمۇ ياكى ئېڭەك ئالمىچىسىمۇ (سىنىڭ ئېڭىكىڭمۇ)؟ بۇ خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان سىنىڭ چېچىڭمۇ ياكى چەۋگانمۇ؟

كەس باشىمنى گۆيتەك خەيلىڭ ئەداقى ئىچرە سال،
قويما سەرگەردان مېنى، ئى زۇلفى چەۋگانىم مېنىڭ.

يېشىمى: ئەي، چەۋگان چاچ (يەنى ئۇزۇن چاچ) يارىم، بېشىمنى كېسىپ ئېتىڭنىڭ ئايىغىغا تاشلاپ توپ قىلىپ ئوينىساڭ ئوينىغىنىڭكى، مېنى مۇنداق سەرگەردان قىلما.

(«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 182 –، 183 –، 240 –، 241 – بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 – يىل نەشرى)

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، «چەۋگان» سۆزى دەسلەپتە مەھبۇبلارنىڭ ئۇزۇن چېچىنى تەسۋىرلەشتىكى ئىستىئارە ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بولسا، كېيىنچە «ئۇزۇن» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىپ، «زۇلفى چەۋگان» دېيىلگەندە، «ئۇزۇن چاچلىق گۈزەل يار» دېگەن ئۇقۇمنى يو-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

رۇتىدىغان خاس ئاتالغۇغا ئايلانغان. كېيىن يەنە «زۇلف» دېگەن سۆزنى تاشلىۋېتىپ «چەۋگان ← چوكان» دېگەندىمۇ. يەنە ئاشۇ «ئۇزۇن چاچلىق گۈزەل يار» نى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ قالغان.

ئەمدى، ئۇيغۇر تىلىدا نېمە ئۈچۈن ئۇزۇن چاچلىق قىزلار «چوكان» ئاتالماي، يېڭىلا ئەرگە تەگكەن ياش ئايال «چوكان» ئاتىلىدىغان بولغان؟

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك قارىشىدا، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ چېچى قانچە ئۇزۇن ۋە قانچە توم بولسا شۇنچە گۈزەل بولىدۇ. كلاسسىك ئەسەرلەردە بۇ خىل قاراش مۇبالىغىلىك ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

سەبا زۇلفۇڭنى تاغىتتى مەگەر ھالى خەيالىمدە،
يازىلدى ئەزدەھا بولدى، ئۇرالدى ئەھرەمەن بولدى.

يېشىمى: تاڭ شامىلى چېچىڭنى توزغىتىپ ئويىنىغانىدى، شۇئان ئۇ مېنىڭ خىيالىمدا، يېيىلغاندا گويا بىر ئەجدىرھاغا ئايلاندى، تۈگۈلگەندە بولسا، گويا ئەھرەمەن دىۋىگە ئايلاندى. (يۇقىرىقى ئەسەر، 194 ـ، 195 ـ بەتلەر)

دېمەك، بۇ يەردىكى «ئەجدىھا» چاچنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن مۇبالىغە، رىۋايەتلەردىكى پاكار، دوغىلاق، بەھەيۋەت دىۋە «ئەھرەمەن» بولسا، چاچنىڭ يوغان، توملۇقىدىن مۇبالىغىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە، قىزلار چېچىنى «قىرىق تال» قىلىپ ئۇششاق ئۆرۈۋالىدۇ. ئەمما، ئەرگە تەگكەندىن كېيىن «قىرىق تال» چېچىنى بۇزۇپ، پەقەت ئىككى تال قىلىپ (يەنى توم قىلىپ) ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ ئادەت ھازىرقى ئۇيغۇر يېزا قىزلىرى ئارىسىدا ھېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

(ئۇنىڭ) قىزى تويدىن كېيىنكى مۇشۇ بىر ئەر ئايدىن بېرى خېلىلا بوي تارتىپ يوغىناپ قالغان، بۇرۇنقى قارىمۇ-

تۇق چىرايى تېخىمۇ ئېچىلىپ، ئېقى ئاقىقا، قىزىلى قىزىلغا ئايرىلىپ قالغان، تېخى بىر ئاي بۇرۇن قىرىق تال قىلىپ ئۆرۈلىدىغان سۇمبۇل چاچلىرى ئەمدىلىكتە پىستە غولىدەك ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلۈپ، گۆدەك قىزلىق دەۋرىدىن بەختلىك چوكانلىق دەۋرىگە ئۆتكەنىدى. (ئەخەت تۇردى: «سەبىيلەر پاجىئەسى» دىن)

روشەنكى، قىزلارنىڭ «قىرىق تال» چېچى ھەرقانچە ئۇزۇن بولسىمۇ ئۇلارنىڭ «چوكان» ئاتالماي، چېچى «پىستە غولىدەك ئىككى تال» (يەنى يوغان، توم ئىككى تال) قىلىپ ئۆرۈلگەن ياش ئاياللارنىڭ «چوكان» ئاتىلىشى، مەزكۇر «چوكان» سۆزىنىڭ ئاخىرىدا يەنە «ئۇزۇن ۋە توم چاچلىق ئايال» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدىغان بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

دېمەك، «چوكان» سۆزى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «ئۇزۇن تاياق» دېگەن مەنىسىدىن كۆچۈپ، «ياش ئايال» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۆزگە ئايلانغۇچە يۇقىرىقىدەك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن.

ئىككىنچى، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى بولغان بىرىكمە سۆزلەردە، مۇئەييەن سۆزلەرنىڭ ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا قىسقارتىۋېتىلىشى تۈپەيلىدىنمۇ مەنە كۆچۈش ھادىسىسى شەكىللىنىدۇ.

بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى يۈز بەرگەن مۇتلەق كۆپ سانلىق سۆزلەرنى تەكشۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە دائىملىق ئىشلىتىلىش چاستوتىسى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان بىرىكمە سۆز ياكى جۈپلەنمە سۆزلەردىن ئىكەنلىكىنى، ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، ئۇلاردا سۆز قىسقىرىش ھادىسىسى يۈز بەرگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئەسلى بىرىكمىدىكى بىر سۆزنىڭ مەنىسى كېيىن يالغۇزلا ئىشلىتىلىدىغان بولغان ئىككىنچى بىر سۆزگە يۆكلىنىپ قالغانلىقىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ۋە شۇنىڭ بىلەن مەنە كۆچۈش ھادىسىسى شەكىللەنگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ھارپا» سۆزى ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەرەفە» ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە سەئۇدى ئەرەبىستانى مەككە شەھىرىنىڭ شەرقىگە ئون ئىككى يول كېلىدىغان جايدىكى بىر تاغنىڭ ئىسمى ئىدى. مەلۇمكى، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا ھەر يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ھەج قىلىدىغانلار مەزكۇر ئەرەفە تېغىنىڭ باغرىغا جەم بولۇپ، ھەج پەرزىنى ئادا قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئەرەفە تېغىنىڭ باغرىغا يىغىلىدىغان كۈن ئەرەبچىدە «يەۋمۇلئەرەفە» (ئەرەفە تېغىنىڭ باغرىغا جەم بولىدىغان كۈن) دېيىلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەزكۇر «يەۋمۇلئەرەفە» بىرىكمىسى ئەينەن قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىلگەندىن باشقا، كېيىنچە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلۇپ «ئەرەفە كۈنى ← ئەرفە كۈنى ← ئەرپە كۈنى ← ھارپا كۈنى» قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇ مەخسۇسلا قۇربان ھېيتنىڭ ئالدىنقى كۈنى (يەنى ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) نى كۆرسىتىدىغان خاس ئاتالغۇ بولغان. كېيىنچە، «كۈن» سۆزى قىسقارتىۋېتىلىپ «ئەرپە/ھارپا» دېيىمۇ يەنىلا ئاشۇ خاس كۈننى كۆرسىتىدىغان سۆز بولۇپ تۇراقلىشىپ قالغان. دېمەك، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، «ئەرەفە» دېگەن بىر تاغنىڭ ئىسمى قۇربان ھېيتنىڭ ئالدىنقى كۈنىدىن ئىبارەت خاس كۈننى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ قالغان (تاغنىڭ مەنىسى كۈنگە كۆچكەن).

يەنە مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «دۆت» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «كالۋا» سۆزىنىڭ ئەسلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «كەللەۋار» بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كاللىدەك، كاللەك» دېگەن بولاتتى. ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا ئۇ قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىپ، «كالۋا» شەكلىدە مۇ-

قىملاشقان ۋە يۆگەپ كاللەكلەشتۈرۈلگەن يىپنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆز بولۇپ خىزمەت قىلغان (بىر كالۋا يىپ، دېگەنگە ئوخشاش). كېيىنچە، «كالۋا باش» دېگەن بىرىكمە سۆز بارلىققا كېلىپ، كاللىسى ھېچ نەرسىگە ئىشلىمەيدىغان ئادەملەر سۈپەتلەنگەن. كېيىن، «كالۋا باش» تىكى «باش» نى تاشلىۋېتىپ «كالۋا» دېيىش يەنىلا شۇ «كاللىسى خۇددى بىر كاللەك يىپقا ئوخشايدىغان، مېڭىسى ئىشلىمەيدىغان ئادەم» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۆز بولۇپ قالغان.

قىسقىسى، سۆزلەردىكى مەنە كۆچۈش ھادىسىسى لېكسىكولوگىيىدىكى مۇھىم سېمانتىكىلىق ھادىسىلەردىن سانىلىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتتە سۆزلەرنىڭ ئاساسلىق ئۇقۇمىدىكى تۈپكى ئۆزگىرىش مەسىلىسى بولغاچقا، ئۇنى ئەتراپلىق شەرھلەش ھامان ئېتىمولوگىيە ئىلمىنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلىدۇ.

§5. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى

لېكسىكولوگىيىدىكى «سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى» (词义的迁移) بىلەن «سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى» (词的转义) بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى ئۇقۇم. سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى دېگىنىمىز، ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىنى يوقاتمىغان ھالدا مۇئەييەن كونتېكست ئىچىدە تۇرۇپ ئوخشىتىش، ئىستىئارە ئېلىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ستىلىستىك ۋاسىتىلەر ئارقىلىق مەلۇم يېڭى مەنە ئىپادىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كۆچمە مەنىگە ئىگە بولغان سۆز ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋە ئاساسلىق مەنىسىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. مەنىسى كۆچكەن سۆز بولسا، ئەمەلىيەتتە ئەسلىدىكى مەنىسىنى يوقاتقان بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ تۈپكى پەرقى مانا شۇ يەردە.

www.uyghurkitap.com

سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى ئەمەلىيەتتە كەڭ مەنىدە ئېيتىلىدىغان سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىش ھادىسىسىگە كىرىدۇ. مەلۇمكى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىدىن «تۈپ مەنە» ۋە «كېڭەيگەن مەنە» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىر سۆزدىكى ھەرقانداق بىر كېڭەيگەن مەنە تىل تەرەققىياتى ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا، تەدرىجىي ھالدا ئاساسىي مەنىلەر قاتارىغا ئۆتۈشى مۇمكىن. بىراق، كېڭەيگەن مەنىلەر ئىچىدە شۇنداق بىر تۈركۈم مەنىلەرمۇ بولىدۇكى، ئۇلار ئاساسىي مەنە بىلەن نېگىزلىك مۇناسىۋەتتە بولالمايدۇ. مانا مۇشۇنداق مەنىلەر كۆچمە مەنە قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن، «تۈلكە» سۆزى ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرىنىڭ نامى. بىراق، ئۇ كونتېكىستلاردا ستىلىستىك ۋاستە ئارقىلىق ھارامزادە ئادەمگە ئوخشىتىلىدۇ. شۇڭا، «تۈلكە» سۆزى مۇئەييەن كونتېكىست ئىچىدە كەلگەندە، «ھارامزادە، قۇۋ، ھىيلىگەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇ ناھايىتى تۈلكە ئادەم. دېگەنگە ئوخشاش). بىراق، «تۈلكە» بىلەن «قۇۋ» سۆزى ئوتتۇرىسىدا نېگىزلىك ئۇقۇم مۇناسىۋىتى يوق. بۇ يەردە پەقەت ئوبرازلاشتۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق ئادەمدە بولىدىغان قۇۋلۇق خۇسۇسىيەت تۈلكىگە ئوخشىتىلغان، خالاس. شۇڭا، «ھارامزادە، قۇۋ» سۆزى «تۈلكە» سۆزىنىڭ پەقەت كۆچمە مەنىسى بولىدۇكى، ھەرقانداق قىلغان بىلەنمۇ ئۇنىڭ ئاساسلىق مەنىسى بولالمايدۇ.

يەنە بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ مېۋىسى بولغان «قاپاق» نى ئالساق، ئۇ ئاشۇ مەنىسىدىن باشقا، مۇئەييەن كونتېكىست ئىچىدە كەلگەندە، يەنە «دۆت» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئاڭلىتىدۇ (ئۇ تازا بىر قاپاق ئادەمئىكەن، دېگەنگە ئوخشاش). بىراق، مەزكۇر «قاپاق» بىلەن «دۆت» سۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈپ ئۇقۇم جەھەتتىكى نېگىزداشلىق مەۋجۇت ئەمەس. «قاپاق» نىڭ

«دۆت» مەنىسى ئەمەلىيەتتە مەزكۇر قاپاقنىڭ ئوبرازىنى ئادەمگە كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەندىكى مەنىسى، يەنە كۆچمە مەنىسى بولىدۇ، خالاس.

قىسقىسى، سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنە ئېلىشى ستىلىستىك ۋاستىلەر ئارقىلىق شەكىللىنىدىغان سىمانتىكىلىق ھادىسە. ھالبۇكى، سۆزلەردىكى كۆچمە مەنە ئېلىش ھادىسىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ستىلىستىكا ئىلمىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. بىز بۇ ھەقتە، «لېكسىكولوگىيە بىلەن ستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى» دېگەن پاراگرافتا تەپسىلىيرەك بايان بېرىمىز.

§6. مەنىداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى

ئايرىم تۇرغاندا ئاڭلىتىدىغان مەنىسى جەھەتتە ئۆزئارا تەڭ ياكى ئوخشاش بولغان سۆزلەر مەنىداش سۆزلەر دېيىلىدۇ. بىراق، مەنىداش سۆزلەرمۇ كونكرېت تىل شارائىتىدا ۋە تۈرلۈك كونتېكستلاردا ئىشلىتىلىش دائىرىسى، سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى ۋە ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم قاتلاملىرى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن پەرقلەرگە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل پەرقلەرنى ئادەتتە مەنىداش سۆزلەرنىڭ سوستاۋىدا بولىدىغان خاسلىشىش ھادىسىسى شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ.

مەنىداش سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى ئومۇمەن قىلغاندا مۇنداق ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتە خاسلىشىش. ئۆز ۋاقتىدا، مەنە جەھەتتە تەڭ ياكى ئوخشاش بولۇپ، تۈرلۈك كونتېكستلاردا ئىختىيارىي ھالدا بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان بەزى مەنىداش سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، مەنە تارىيىش ھادىسىسىنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تەسرى تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ بۇرۇنقى مەنە دائىرىسىنىڭ پەقەت قىسمەن بىر قىسمىنىلا بىلدۈرىدىغان خاس سۆز بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «جۇۋان» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «جەۋان» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ياش ئۆسمۈر» دېگەن بولاتتى ۋە «جەۋان دۇختەر» (ياش قىز)، «جەۋان مەرد» (ياش يىگىت) شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، جىنس ئايرىمىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى. كېيىنچە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كونكرېتلىشىپ، خاس ئايال جىنسلىقلار-نىڭ ياشلىرىنى كۆرسىتىشتە ۋە سۈپەتلەشتە ئىشلىتىلگەن. نەتىجىدە ئۇ بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «جۇۋان» (少妇) سۆزى بولۇپ قالغان. «قىران» سۆزىمۇ ئەسلىدە «بالاغەتكە يەتكەن، يېتىلگەن، توي يېشىغا يەتكەن» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە جىنس ئايرىلماي ئىشلىتىلەتتى. كېيىنچە، ئۇمۇ ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە خاس-لىشىپ، مەخسۇس ئەر - يىگىتلەرنى سۈپەتلەشتە ئىشلىتىلى-دىغان سۆز بولۇپ قالغان. مەسىلەن، قىران يىگىت، دېگەن-لەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسى جەھەتتە خاسلىشىش. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، يەنە بەزىلىرى-نىڭ بولسا، بىرىكىش ئىقتىدارى نىسبەتەن ئاجىزراق بولىدۇ. شۇ تۈپەيلىدىن، بەزى سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بى-رىكىپ بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز ۋە تەكرارلانما سۆز يا-ساش بويىچە دائىرىسى كەڭرەك، يەنە بەزىلىرىنىڭ بولسا نىسبەتەن تارراق بولىدۇ. بۇمۇ مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئىستې-مال جەريانىدا نىسپىي ھالدىكى خاسلىشىش ھادىسىسىنى شە-كىللەندۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. مەسىلەن، «كۈچ، قۇۋۋەت،

ماغدۇر، قۇدرەت» مەنىداش سۆزلىرىنى ئالساق، بۇلارنىڭ ئىچىدە «كۈچ» سۆزىنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسى كەڭرەك. شۇڭا، كۈچ «ئۇلاش» (كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش)، «كۈچ سىڭىشىش» قاتارلىق بىرىكمىلەردىكى «كۈچ» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ بىلەن مەنىداش بولغان سۆزلەر تۈپىدىكى ھېچقايسى بىر سۆزنى دەسسەتكىلى بولمايدۇ؛ «پاكىزلىمەك، ئىرىغدىماق، پاكلاشتۇرماق، ساپلاشتۇرماق، تازىلىماق» مەنىداش سۆزلىرىنىڭ ئىچىدە، «تازىلىماق» سۆزىنىڭ بىرىكىش دائىرىسى باشقىلىرىغا قارىغاندا كەڭرەك ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ. شۇڭا، شەخسىي، تازىلىق تازىلىق ھەيئىتى، تازىلىق كومىتېتى، تازىلىق ھەرىكىتى قاتارلىق بىرىكمىلەردىكى «تازىلىق» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئادەتتە ئۇنىڭ بىلەن مەنىداش بولغان ھەرقانداق بىر سۆز ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلمەيدۇ.

مەنىداش سۆزلەر تۈپىدىكى ھەرقايسى سۆزلەملەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشى ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئىككى خىل ئامىلغا باغلىق. سۇبيېكتىپ جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، مەنىداش سۆزلەر تۈپىدىكى ھەربىر سۆزنىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتە مۇئەييەن پەرقى بولىدۇ. مانا مۇشۇ ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى جەھەتتىكى پەرقى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ بىرىكىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى، شۇ جۈملىدىن ئۇنىڭ بىرىكىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشىنى بەلگىلەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئالايلۇق، «كۈچ» بىلەن «ماغدۇر» مەنىداش سۆز. بىراق، «كۈچ» نىڭ ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى «ماغدۇر» غا قارىغاندا كەڭ. شۇڭا، «كۈچ» دېگەندە ئادەتتە ئەقلىي كۈچ، جىسمانىي كۈچ، تەسىر كۈچ، ماددىي كۈچ ۋە مەنىۋى كۈچ دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما «ماغدۇر» بولسا، ئادەتتە

www.uyghurkitap.com

جىسمانىي كۈچىنىلا كۆرسىتىدۇ. ئەمدى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، تىل ئەھلىنىڭ سۆزلەرنى ئىشلىتىشتە يېتىلدۈرگەن ئادىتىمۇ مەنىداش سۆزلەر توپىدىكى ھەرقايسى سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دائىرىسىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «كۈچ» بىلەن «ماغدۇر» سۆزلىرىنى ئالساق، «كۈچ» سۆزى «ماغدۇر» غا قارىغاندا بىرىنچىدىن ئىخچام، ئىككىنچىدىن تەلەپپۇزغا ئەپ، ئۈچىنچىدىن ئۇ ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن. مانا بۇ خىل ئادەت مەزكۇر «كۈچ» سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن، ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكەن.

ئۈچىنچى، ستىلىستىك رول جەھەتتە خاسلىشىش. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، مەنىداش سۆزلەر توپىدىكى سۆزلەلەر ستىلىستىك رول جەھەتتىمۇ خاسلىشىش ھادىسىسىنى شەكىللەندۈردى. ئادەتتە، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ستىلىستىك رول جەھەتتىكى خاسلىشىشىنى يۇقىرىدىكى ئىككى خىل خاسلىشىشنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، ئىچكى ئۇقۇم دائىرىسى كەڭ، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئىستېمال دائىرىسى كەڭ بولغان سۆزلەرنىڭ نۇتۇق ۋە ماقالىلاردا سېلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ستىلىستىك ۋاسىتىلەرگە جانلىق ماتېرىيال بولۇپ، ئەمەلىي ئوينايدىغان رولى چوڭ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، «گۈل» بىلەن «چېچەك» مەنىداش سۆزلىرىنى ئالساق، گەرچە «چېچەك» سۆزى ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولسىمۇ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە پارسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «گۈل» سۆزى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ھەر جەھەتتە «چېچەك» سۆزىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئىچكى

ئۇقۇم دائىرىسى كەڭ، ئىشلىتىلىش چاستوتىسى يۇقىرى، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارى كۈچلۈك سۆزلەم بولۇپ قالغان. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، سېلىشتۇرۇش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە ماتېرىيال بولۇش جەھەتتە «چېچەك» سۆزىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان خاسلىقنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، «ئۇنىڭ رۇخسارى بەئەينى گۈلگە ئوخشايتتى»، «گۈلدەك قىز»، «گۈلدەك زامان»، «گۈلدەك خەلق» دېگەنلەرگە ئوخشاش جۈملە ۋە بىرىكمىلەرنى ئالساق، بۇ يەردىكى «گۈل» نىڭ ئورنىغا «چېچەك» سۆزى قويۇلسا، ئادەتتە كۈتكەن ئوبراز، ئۈمىد قىلىنغان پاساھەت يارىتىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىدە مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدىكى خاسلىشىش ھادىسىسىنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرچە سۆزلۈك تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش ۋە ئۇنى ئەتراپلىق شەرھلەشتە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

§7. سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە

سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە دېگىنىمىز، سۆزلەرنىڭ مۇئەييەن كونتېكىست ئىچىدە تۇرۇپ، بىرلا ۋاقىتتا تۈپتىن ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل مەنە ئاڭلىتىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپرەك تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ مەنىسىدە ئىككى بىسلىق ھادىسە يۈز بېرىدۇ.

1. ئاھاڭداش سۆزلەردە. ئاھاڭداش سۆزلەر دېگىنىمىز، تەلەپپۇزى ئوخشاش، مەنىسى ھەرخىل سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، ئەگەر كونتېكىست تولۇق، جۈملىلەرنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئومۇمىي قۇرۇلۇشى مۇكەممەل بولمىسا، ئاھاڭداش سۆزلەر ئارىلاشقان جۈملە ياكى ئابزاسلاردا ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە ئاسانلا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

— پىلىككە ئوتنى ياقايمۇ؟ — سورىدى يىراقتىكى كىچىك دۆڭنىڭ كەينىدە زوڭزىيىپ ئولتۇرغان بالا.

— ياق! — دەپ ۋارقىرىدى قېرى ئىشچى.

مانا بۇ دىئالوگدا، «ياق» سۆزى مەركەزلىك گەۋدىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ۋەھالەنكى، بۇ يەردە قېرى ئىشچىنىڭ مەزكۇر «ياق» سۆزىنى قانداق تەرزدە، قانداق ئىما - ئىشارە بىلەن ئىپتىقانلىقى ئەسكەرتىلمىگەچكە، ئۇ يىراقتىكى بالىغا «ياق» (点火 ياقماق، يېقىش) دەپ ئىجازەت بەردىمۇ ياكى «ياق» (不 ياقما، ئۇنداق قىلما) دەپ چەكلىدىمۇ، بۇنىسى نامەلۇم. مانا بۇ ئاھاڭداش سۆزلەر پەيدا قىلىدىغان ئىككى بىسلىق ھادىسىگە تىپىك مىسال بولالايدۇ.

2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەردە. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى نىسبەتەن كۆپ بولغاچقا، بىر - ئىككى جۈملىنىڭ قىسقا كونتېكىستلاردا مۇئەييەن بىر كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ قايسى مەنىسى ئىشلىتىلگەنلىكىنى دەرھال ئاڭقارغىلى بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

— ھەدىڭىزنىڭ ئوغلى ماڭدىمۇ؟

— ھەئە، ماڭغىلى بىر ئاي بولۇپ قالدى.

بۇ كونتېكىستتا، «ماڭماق» (赶路)، «سەپەرگە يۈرۈپ كەتمەك» (上路) مەنىلىرىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆز «ماڭماق» ئۇقۇم مەركىزى بولۇپ كەلگەن. بىراق، بىز بۇ دىئالوگنىڭ ئالدىنقى جۈملىلىرىدىن بىخەۋەر بولغىنىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «ماڭماق» نىڭ «سەپەرگە يۈرۈپ كەتمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەنلىكى ياكى «قەدەم ئېلىپ ماڭالايدىغان بولماق»

مېڭىشنى بىلمەك» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالمايمىز.

3. كۆچمە مەنىلىك سۆزلەردە. كۆچمە مەنىگە ئىگە بولغان ئوبرازلىق سۆزلەر، خۇسۇسەن ئىدىئوملار قىسقا كونتېكستلاردا ھەمىشە ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھا- دىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بۈگۈن دۇخاۋا بازىرىغا ئوت كېتىپتۇ، ئاداش، — دېدى ئېگىز بويلۇق يىگىت قەدىمىنى ئىتتىكلىتىپ تۇرۇپ.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى ئۇنىڭ بىلەن يانمۇيان كېتى- ۋاتقان پاكار بالا ھەيران بولغان قىياپەتتە.

بۇ كونتېكستتا ئىشلىتىلگەن «ئوت كەتمەك» دېگەن سۆز تىجارەتچىلەر ئارىسىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بىر ئىدىئوم بولۇپ، ئۇ بازار سودىسى، مۇئەييەن بىر تۈرلۈك مالنىڭ سېتىش - سېتىلىش ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتىلغاندا، «بازار قىزىپ كەتمەك، ئوبوروت ئىتتىكلەپ كەتمەك» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بىراق، بىز بۇ يەردىكى پاراگرافنىڭ باش قىسمىنى ئاڭلىمىغان، ئاياغ قىسمىدىنمۇ بىخەۋەر بولغىنىمىز ئۈچۈن، مۇشۇ يەردىكى كونتېكستنىڭ ئۆزىگىلا قاراپ، بازارغا بىراۋ تەرىپىدىن ئوت قويۇۋېتىلگەنلىكى ياكى نەچچە كۈندىن بۇ- يان كاسات بولۇپ كەلگەن دۇخاۋىنىڭ بۈگۈن تۇساتتىنلا با- زىرى چىقىپ، خېرىدارلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغۇدەك دەرىجىگە يېتىپ قېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە كېسىپ بىر نەرسە دېيەلمەيمىز.

4. كۆچۈرمە گەپلەر ۋە بەزى تۇراقلىق تەركىبلەر ئېغىز تىلىدا ئىشلىتىلگەندىمۇ ئۇقۇم جەھەتتىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

سەن «موللا زەيدىن» نى كۆرگەنمۇ؟

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز»نى كۆرۈپ، ئۆتمۈشتىكى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

نۇرغۇن ئىشلار ئېسىمگە كەلدى.

روشەنكى، بۇ جۈملىلەر ھېچقانداق بىر كۆچۈرمە ئالامىتى ئىشلىتىلمەيدىغان ئېغىز تىلىدا ئىشلىتىلگەندە، ئىزاھات بېرىلمىسە بىر خىل، ئىزاھات بېرىلگەندە بولسا يەنە بىر خىل ئۇقۇم ئاڭلىتىدۇ.

سۆز مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە نۇتۇق، ماقالىلەرنى جانلىق، يۇمۇرلۇق، قىزىقارلىق ۋە پاساھەتلىك قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. شۇڭا، يازغۇچىلار، شائىرلار ۋە تىل ئۇستىلىرى ئىككى بىسلىق ئۇقۇمغا ئىگە سۆزلەرنىڭ مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ چۆچەك، لەتىپە، تېيىشقاق ۋە كۈلدۈرگە قاتارلىق ئەدەبىي ژانىرلارنى ئىجاد قىلىپ خەلقنىڭ ھۇزۇرلىنىشىغا سۇنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئەدەبىيات گۈلزارىنى بېزەيدۇ.

«كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سەلەي چاققان خوجايىنىغا ھەمراھ بولۇپ بىر باينىڭ ئۆيىگە مېھماندارچىلىققا بېرىپتۇ. باينىڭ ھويلىسىغا كىرگەندىن كېيىن، خوجايىن سەلەي چاققاننى ئېتىغا قارىتىپ قويۇپ، ئۆزى مېھمانخانىغا كىرىپ كېتىپتۇ. مېھماندارچىلىق تۈگىگەندىن كېيىن، خوجايىن سەلەي چاققاننى ئېلىپ قايتىش يولىغا چۈشۈپتۇ. يولدا كېتىۋېتىپ، خوجايىن ئۆزىنىڭ بۈگۈن قازى ئاخۇنۇم بىلەن بىللە گۆش يېگەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ راسا ماختىنىپتۇ ۋە سەلەي چاققاندىن ئەتەي سوراپتۇ:

— ھوي، سەلەي، بۈگۈن مېھماندارچىلىقتىن ساڭىمۇ بىر نەرسە تەگدىمۇ؟

— تەگدى تەقسىر، تەگدى.

— نېمە تەگدى؟

— قازى ئاخۇنۇمدىن ئاشقان سۆڭەكنى سىلى غاجىلاپ بولۇپ بىر ئاتقانتىلە، پېشانەمگە تەگدى، — دەپتۇ سەلەي چاققان».

دېمەك، يۇقىرىقى لەتىپىدە زېرەك سەلەي چاقاقنىڭ كۆپ مەنىلىك سۆز «تەگمەك» پېئىلى شەكىللەندۈرگەن ئىككى بىسلىق ھادىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى مەسخىرە قىلماقچى بولغان نائىنساپ خوجايىنىنىڭ راسا ئەدىبىنى بەرگەنلىكى تولىمۇ پاساھەتلىك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

سۆزلەر مەنىسىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسە تىل تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللىنىدىغان نورمال ھادىسە. ھالبۇكى، لېكسىكولوگىيىدىكى ئىككى بىسلىق ھادىسىنى بىلىش ۋە ئۇنى تىل ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاپ ياخشى تەتقىق قىلىش تىلنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇقۇم ئېنىق، دەل ۋە توغرا ئىپادىلىنىشى شەرت قىلىنىدىغان سىياسىي ماقالە، دوكلات ۋە تۈرلۈك ھۆججەتلەردە ئىككى بىسلىق مەنىگە ئىگە سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم، ئەلۋەتتە.

بەشىنچى باب

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر

بۇ تېما كۆپ سانلىق تىل كىتابلىرىدا بۇ چاغقىچە «ئۇيغۇر تىلىدىكى فرازېئولوگىيىلىك تۇراقلىق بىرىكمىلەر»، «ئۇيغۇر تىلى فرازېئولوگىيىسىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەر» دېگەندەك ماۋزۇلار ئاستىدا بايان قىلىنىپ كەلگەن.① بىراق، ئىزدىنىپ قارىساق، «فرازېئولوگىيە» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ئارقىلىق ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن سۆز ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئىنگلىزچىدىكى مەنىسى «سۆز تاللاش، سۆز ئىشلىتىش» دېگەن بولىدىغانلىقى («خەنزۇچە - ئىنگلىزچە، ئىنگلىزچە - خەنزۇچە سەرخىل سۆزلەر لۇغىتى»، 317 - بەت، سودا نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى)، رۇسچىدىكى ئاساسلىق مەنىسى بولسا، «ئىدىئوم» دېگەن بولىدىغانلىقى (رۇسچە - خەنزۇچە چوڭ لۇغەت»، 1238 - بەت، سودا نەشرىياتى 1960 - يىل نەشرى) مەلۇم بولدى. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر بابنىڭ دائىرىسى يالغۇز «ئىبارە» (词)، «ئىدىئوم»

① «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، I قىسىم 112 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

(成语) ۋە «بىرىكمە» (词组) بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە يەنە مۇستەقىل جۈملىلەر (ماقال ـ تەمسىللەر) ۋە ئابىزاس ـ ئابىزاس ھېكمەتلىك سۆزلەرمۇ بار. شۇڭا، نامىنى مەزمۇنغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشنى كۆزلەپ، مەزكۇر تېمىنى ئۆز تىلىمىز بويىچە «لېكسىكىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر» دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

ئەمدى، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر ئۆز ئىچىدىن «تۇراقلىق بىرىكمىلەر»، «ئىدىئوملار»، «ماقال ـ تەمسىللەر» ۋە «ھېكمەتلىك سۆزلەر» دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۆۋەندە شۇلار ھەققىدە ئايرىم ـ ئايرىم بايان بېرىمىز.

§1. تۇراقلىق بىرىكمىلەر

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەمنىڭ ئېنىقلاش، ئېنىقلىنىش ياكى بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، نۇتۇق ۋە ماقالىلاردا ھەمىشە بىر سۆزگە ئوخشاشلا ئىشلىتىلىدىغان بىرىكمە سۆزلەر ـ تۇراقلىق بىرىكمىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى
جۇڭگو كومپارتىيىسى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى
قەشقەر گېزىتى
سىياسىي كېڭەش
تۈرلى مالالار ماگىزىنى
تۈركىي تىللار دىۋانى

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇراقلىق بىرىكمىلەر تىلدا ئىختىيارىي ھالدا بىرىكتۈرۈپ ھاسىل قىلىشقا بولىدىغان ئەركىن بىرىك-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مىلەر بىلەن، شۇنداقلا ئۇيغۇرچىدىكى باشقا تۇراقلىق تەركىبلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدىلىك ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

بىرىنچى، بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەر تۇراقلىق بولىدۇ. ئادەتتە بىرىكمە شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئالايلۇق، «قەشقەر گېزىتى» دېگەن بىرىكمىنى «قەشقەرنىڭ گېزىتى» شەكلىگە كىرگۈزۈپ يازساق ياكى ئېيتساق، ئۇ تۇراقلىق بىرىكمە بولماي قالىدۇ. «سىياسىي كېڭەش» بىرىكمىسىنى «سىياسىينىڭ كېڭىشى» قىلىۋېلىشقىمۇ بولمايدۇ.

ئىككىنچى، بىرىكمىنىڭ مەنىسى شۇ بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. باشقا كۆچمە مەنە ئىپادىلىمەيدۇ. مەسىلەن، «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى» دېگەن تۇراقلىق بىرىكمىنىڭ «بىرلەشكەن دۆلەتلەرنىڭ تەشكىلاتى» دېگەندىن باشقا مەنىسى يوق.

تىلدىكى تۇراقلىق بىرىكمىلەر تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا شۇ تىلدىكى كۆپ سۆزلەملىك خاس ئىسىملاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ شەيئىلەرگە، ئورۇن ـ جايلارغا، ئىدارە ـ ئورگانلارغا ئىسىم قويۇش تەقەززاسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولىدۇ. ھالبۇكى، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ خەلق تۇرمۇشىغا كىرىپ كەلگەن يېڭى شەيئىلەرنىڭ كۆپىيىشى تىلدىكى تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىمۇ كۆپەيتىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا كىرىپ كەلگەن يېڭى شەيئىلەر ئۇيغۇرچىدا «ئۈن ئالغۇ، سىن ئالغۇ، كىر ئالغۇ، ئېلېكتىر مېڭە» دېگەندەك يېڭى تۇراقلىق بىرىكمىلەرنى پەيدا قىلغانغا ئوخشاش.

شۇ جۈملىدىن، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەزى مەسلەك ۋە پىكىر ئېقىملار تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ كەتسە، شۇ مەسلەك ۋە پىكىر ئېقىملارنى ئىپادىلەيدىغان تۇراقلىق

بىرىكمىلەرمۇ ئىستېمالدىن قالىدۇ. مەسىلەن، «خۇسۇسىيلىققا قارشى تۇرۇپ، شيۇجېڭجۇيىنى پىپەن قىلىش»، «كۆرەش قىلىش - پىپەن قىلىش - ئۆزگەرتىش»، «ئۆلىسمۇ توۋا قىلمايدىغان كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار» دېگەنگە ئوخشاش تۇراقلىق بىرىكمىلەرنىڭ ئىستېمالدىن قالغىنىغا ئوخشاش.

§2. ئىدىئوملار

تىلدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر قېلىپتا ئىشلىتىلىپ ئادەت بولۇپ قالغان، بىرىكمىنىڭ مەنىسى مەزكۇر بىرىكمە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى ئىپادىلىگەن ئۇقۇملارنىڭ ئاددىي ھالدىكى يىغىندىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئوبراز ئارقىلىق يېڭى مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆز بىرىكمىسى ياكى يېرىم جۈملە — ئىدىئوم دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «تۆت كۆز بىلەن كۈتمەك»، «كۆڭلى يورۇماق»، «قوغۇنلۇقنىڭ يولى بولۇپ قالماق»، «چۆچۈرىنى خام سانىماق»، «سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك سالماق»، «گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتمەك»، «تېرىسىگە پاتماي قالماق»، «شەيتانغا دەرس بەرمەك»، «شەھەر كۆرگەن»، «يەڭ ئىچىدە»، «بوسۇغىسى ئېگىز»، «مىڭ جاپا»، «ئىككى پۇل» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىدىئوملار ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى بەزى كىتابلاردا «تۇراقلىق ئىبارە»لەر ياكى «توختالما ئىبارە»لەر دەپمۇ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

1. ئىدىئوملارنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئىدىئوملار ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تۇراقلىق بولۇشى، ئۆزىنىڭ تۇراقلىق تۈزۈلۈشكە ئىگە بولۇشى جەھەتتە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تۇراقلىق بىرىكمىلەرگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن، خۇددى «شىنجاڭ گېزىتى» دېگەن تۇراقلىق بىرىكمىنى «شىنجاڭنىڭ گېزىتى» قىلىپ ئىشلىتىشكە بولمىغىنىدەك، «قولى ئەگرى» دېگەن ئىدىئومىنىمۇ «قولى مايماق» شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىش-لىتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر مۇنداق قىلىنسا مەزكۇر سۆز بىرىك-مىسى ئىدىئوم بولماي قالىدۇ. ئادەتتە، خۇسۇسەن نەسرىي ئەسەرلەردە ۋە ئادەتتىكى نۇتۇقلاردا، ئىدىئوملارنىڭ تەركى-بىدىكى سۆزلەرگە خالىغانچە قوشۇمچىلارنى قوشۇۋېلىشقا، سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىختىيارىچە ئۆزگەرتىپ، بىرىكمىنىڭ قۇ-رۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشقا بولمايدۇ.

ئەمدى، ئىدىئوملارنىڭ تۇراقلىق بىرىكمىلەرگە ئوخشاش-مايدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىدىئوملار ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىلىرى ئاساسىدا سىپلىشتۇرۇش، تەقلىد قىلىش، ئوخ-شىتىش، مۇبالىغە قىلىش قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەر ئار-قىلىق يارىتىلغان مۇئەييەن ئوبراز بىلەن يېڭى بىر لېكسى-كىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «ئوت ئۈستىگە ياغ قۇيماق» دېگەن ئىدىئوم ئادەتتە «مەسىلىنىڭ ھەل بولۇشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئىشنىڭ چوڭىيىشى ئۈچۈن قۇترىتقۇ-لۇق قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. («ئۇيغۇر تى-لىنىڭ ئىزاھلىق فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر سۆزلۈكى»، 346 - بەت) مانا بۇ مەزكۇر ئىدىئومنىڭ مەنىسى. بىراق، ياخشى مۇلاھىزە قىلساق، بۇ مەنە يەنىلا «ئوت ئۈستىگە ياغ قۇيۇش» نى ئۇقۇم ئاساسى قىلىدۇ. چۈنكى، «ئوت ئۈستىگە ياغ قۇيۇش» نىڭ نېمىلىكىنى بىلگەندىلا ئاندىن مەزكۇر ئى-دىئومنىڭ «ئىشنى چوڭايتىۋېتىش» دېگەن مەنىسىگە

يېتەلەيدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە «ئىشنى چوڭايتىۋېتىش» دېگەن ئۇقۇم ئاددىي ۋە تۈزلا ئەمەس، بەلكى «ئوت ئۈستىگە ياغ قۇيۇش» ھەرىكىتى ۋە ئۇ ياراتقان ئوبراز ئارقىلىق جانلىق ئىپادىلەنگەن. مانا بۇ — ئىدىئوملارنىڭ تۈپكى ئالاھىدىلىكى. يەنە «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» دېگەن ئىدىئوم «بىر يەردە تۇرالماي قېلىش» دېگەن ئۇقۇمنى بىرىدۇ. بىراق، بىز مەزكۇر ئىدىئومنى ئىشلىتىپ مۇناسىپ بىر ئەھۋالنى تەسۋىرلىگىنىمىزدە، چوغقا دەسسىۋالغانلىقىدىن پۇتى كۆيۈپ قالغان توخۇنىڭ ساراسىمە ئەھۋالىمۇ كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. شۇ چاغدىلا، «پۇتى كۆيگەن توخۇدەك» ئىدىئومى ئىپادىلەۋاتقان «بىر يەردە تۇرالماسلىق» نىڭ قانچىلىك دەرىجىدىكى ئىش ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشىنەلەيمىز.

ئىككىنچى، ئومۇمەن قىلغاندا، ئىدىئوملار مۇئەييەن كونتېكست ئىچىدە بولغاندىلا ئاندىن ئۇ ئاياغلاشقان بىر ئوي — پىكىرنى، ئۆزىنىڭ ئىدىئوملۇق مەنىسىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە ئىدىئوملۇق رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تولۇق مەنە ئىپادىلەش نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئىدىئوملار كونتېكستتىن ئايرىلالمايدۇ. مانا بۇ — ئىدىئوملارنىڭ تىلدىكى باشقا تۇراقلىق تەركىبلەرگە ئوخشاشمايدىغان يەنە بىر مۇھىم تەرىپى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «سۇغا چىلاشماق» دېگەن ئىدىئوم ئادەتتە «ئىشىم سۇغا چىلىشىپ قالدى»، «ئۇنىڭ ھەممە تىرىشچانلىقى بىكارغا كېتىپ، ئىشى سۇغا چىلىشىپ قاپتۇ» دېگەندەك كونتېكستلار ئىچىدە بولغاندىلا، ئاندىن «قىلىنىۋاتقان ئىش مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تېخى ئەمەلگە ئاشمايلا ئارا يولدا توختاپ قالماق» (يۇقىرىقى ئەسەر، 224 - بەت) دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ - دە، ئۇ ئىدىئوم بولىدۇ. ئەگەر ئۇ «بىز دەريادىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتۇق، قادىرنىڭ چاپىنى سۇغا چىلىشىپ قالدى» دېگەندەك كون-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تېكىستتە بولسا، «سۇغا چىلاشماق» ئىدىئوم بولماي قالىدۇ. يەنە «كۆزى قىزارماق» بىرىكمىسىنى ئالساق، ئۇ «ئۇنىڭدىكى شۇنچىۋالا جىق ئالتۇننى كۆرۈپ داۋۇتنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ» دېگەندەك كونتېكىستتە ئىدىئوم؛ بىراق، «ئۇيقۇسىزلىقتىن داۋۇتنىڭ كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ» دېگەندەك كونتېكىستتە بولسا، ئىدىئوم ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچى، مۇتلەق كۆپچىلىك ئىدىئوملار ئادەتتە ئېنىق بىر مەزمۇننى ئىپادىلەش بىلەن بىر چاغدا يەنە مۇئەييەن ھېس - تۇيغۇنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىدىئوملارنى «ھېس - تۇيغۇلۇق بىرىكمىلەر» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «نان كور قىلىدىغان»، «سۇغا چۈشكەن مۈشۈكتەك»، «سۇدىن ئۆتۈپ لايدا توختايدىغان»، «توخۇ يۈرەك»، «ئېشىكى تۆت چىشلىق بولماق»، «ئۆجمە كۆڭۈل» دېگەنگە ئوخشاش ئىدىئوملار ئېنىق ھالدىكى چۈشۈرۈش، نەپرەتلىنىش، تەنە قىلىش، ياقتۇرماسلىق تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ بەل باغلىماق، قول قويماق، قول بەرمەك، «قولى ئوچۇق»، «ئوت يۈرەك»، «تاشقا مۆھۈر باسقاندەك»، «كۆڭلى تۈز»، «كۆڭلى يۇمشاق» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئىدىئوملار بولسا، قايىل بولۇش، ھېسداشلىق قىلىش، ياقتۇرۇش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ.

2. ئىدىئوملارنىڭ تۈرلىرى

ئىدىئوملارنى تۈرلەرگە بۆلۈپ ئۆگىنىش ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە بولغان چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا بولغان تونۇشنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىئوملارنى تەركىبىدىكى سۆزلەملەرنىڭ سانىغا قاراپ، «ئىككى سۆزلەملىك ئىدىئوم» ۋە «كۆپ سۆزلەملىك ئىدىئوم» دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

تەركىبىدە مۇستەقىل سۆزدىن ئىككىسىلا بولغان ئىدىئوم ئىككى سۆزلەملىك ئىدىئوم بولىدۇ. مەسىلەن، «كۆڭلى سۇ-يۇق»، «يۇمشاقباش»، «كۆڭلى تۇز»، «قول تارتماق»، «شىر يۈرەك»، «قول تىقماق»، «گەپ ساتماق»، «ئالتۇن تېپىپ-ۋالغاندەك»، «قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك»، «سامان نەرخى»، «مۇز تەلەت»، «ئۈجمە كۆڭۈل»، «ئاچ كۆز»، «كۆتى ئېغىر»، «كۆز بويىماق»، «ئورا كولىماق» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى ئىدىئوملارنى بەزى تىلچىلار «ئاددىي ئىدىئوم» دەپمۇ ئاتايدۇ.

تەركىبىدە ئۈچ ياكى ئۈچتىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆز بار ئىدىئوم كۆپ سۆزلەملىك ئىدىئوم بولىدۇ. مەسىلەن، «پېتىر ناندىن قىل ئايرىماق»، «تۆلۈمدىن توقماق چىققان-دەك»، «سۇغا چۆشكەن سوپۇندەك»، «بىلىگە ياغاچ تېگىۋال-غاندەك»، «بېشى ئاسمانغا تاقاشقاندەك»، «ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك»، «ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك»، «بىر تىيىننىڭ تۆشۈ-كىدىن مىڭ قېتىم ئۆتمەك»، «قىلنى قىرىق يارماق»، دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى ئىدى-ئوملارنى بەزى تىلچىلار «مۇرەككەپ ئىدىئوملار» دەپمۇ ئاتايدۇ.

تەركىبىدە ئىشلىتىلگەن مەركىزىي سۆزلەملەرگە قاراپ، ئىدىئوملارنى يەنە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ.

1) ئادەم بەدەن ئەزالىرىنىڭ نامى مەركىزىي سۆز بول-غان ئىدىئوملار. مەسىلەن:

باش: باش قاتماق، باش ئەگمەك، باش ئاغرىتماق، باش كۆتۈرمەك، باشتا كۆتۈرمەك (بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەك)، باش چۆكۈرمەك، بېشىدا ئوت كۆيمەك، بېشىدا ياڭاق چاقماق، بېشىنى باغلاپ قويماق، بېشىنى ساقايتماق،...

پېشانە: پېشانىسى ئوچۇق، پېشانىسى ئوڭ، پېشانىسى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تەتۇر،...

كۆز: كۆزى ئېچىلماق، كۆز ـ كۆز قىلماق، كۆزگە ياغ تولۇپ قالماق، كۆزگە ئىلماق، كۆزگە ئىسسىق كۆرۈنمەك، كۆز چۈشمەك، كۆز تېشىلىپ كەتمەك، كۆز باغلىماق، كۆز بويىماق، كۆز پىشماق،...

يۈز: يۈزى قېلىن، يۈزى ئۇچۇق، يۈزى يورۇق، يۈزى ئېچىلماق، يۈزىدە تۈكى بار، يۈز ئۆرۈمەك، يۈزى تۆۋەن، يۈزى تۆكۈلمەك، يۈزىگە سالماق،...

بۇرۇن: بۇرنىغا سۇ كىرمەك، بۇرنىدىن بۇلاق بولماق، بۇرنىدىن يېتىلىمەك، بۇرنىغا يېمەك، بۇرنىنىڭ بېزىنى ئېلىپ قويماق، بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرمەك،...

بۇرۇت: بۇرۇتىغا چالما تىزماق، بۇرۇتىدا شەرەتلىمەك،...

ئېغىز: ئاغزى بوش، ئاغزى بارماسلىق، ئاغزى پالۋان، ئاغزى تۇۋاقلانماق، ئاغزىدا گېپى بار، ئاغزىدىن چۈشۈرمەسلىك، ئاغزىغا قارىماق،...

چىش: چىشىغا تەگمەك، چىش بىلىمەك، چىشىنى چىشلىمەك، چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ قويماق، چىشى گەز ـ گەز بولماق،...

تىل: تىل تەگكۈزمەك، تىل سالماق، تىلىنى چاينىماق، تىلى ئۇزىراپ قالماق، تىلى قىسقا، تىلى تۇتۇلماق، تىل بىرىكتۈرمەك،...

قۇلاق: قۇلىقىنى پىشۇرماق، قۇلىقىنى بۇراپ (تولغاپ) قويماق، قۇلىقىغا قۇيۇپ قويماق، قۇلىقىنى يوپۇرۇپ يۈرمەك، قۇلىقى يۇمشاق،...

بويۇن: بويىنى قاتتىق، بويىنى قىلدا باغلاقلىق، بويۇن تولغىماق، بويىنىغا ئالماق، بويىنىغا مىنىۋالماق، بويىنىغا ئارغامچا سېلىپ سۆرىگەندەك،...

دولا: دولا چىقارماق، دولىسىنى قىسماق،...

قول: قولى يېنىك، قولى تاتلىق، قولى قىسقا، قولى
ئۈزىراپ قالماق، قولغا قارىماق، قول باغلاپ تۇرماق، قول
بالىسى، قولنى چىشلىمەك،....

بەل: بەل قويۇۋەتمەك، بەلنى چىڭىتماق، بەل
باغلىماق،...

قورساق: قورسىقى كەڭ، قورسىقىغا جىن كىرمەك، قور-
سىقىغا كىرىپ چىقماق، قورسىقىدا گەپ ياتمايدىغان، قورساق
كۆپۈكى،...

پۇت: پۇت تېپىشمەك، پۇت تىرەپ تۇرماق، پۇتى گۆرگە
ساڭگىلىماق.

2) ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ نامى مەركىزىي سۆز قىلىنغان
ئىدىئوملار. مەسىلەن:

قوي: قويىنىڭ قوزىسىدەك، قوي مىجەز،...

توخۇ: توخۇ يۈرەك، توخۇ كۆزلۈك قىلماق، توخۇ سۇ-
تىدىن باشقىسى تېپىلىدىغان، توخۇ پوقىلىق قىلماق، توخۇ
يۈرەكلىك قىلماق،...

كالا: كالا ھەلەپ يېگەندەك، ئۆي كۆز، سۆرەمگە قوش-
قان كالىدەك،...

ئېشەك: ئېشىكى تۆت چىشلىق بولماق، ئېشەك كۆۋرۈك-
تىن ئۆتۈۋالغۇچە، ئېشىكى بەش تەڭگە، توقۇمى ئون تەڭگە
بولماق،...

ئىت: ئىت تالىشىۋەتكەندەك، ئىت ئۇرغۇچىغا ئامراق
دېگەندەك،...

ئۆردەك: ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك.

3) كۆندىلىك يېمەك - ئىچمەك ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىك-
لىرىنىڭ نامى مەركىزىي سۆز قىلىنغان ئىدىئوملار. مەسىلەن:

نان: نان كور قىلىدىغان، نان يېمەس، نېنىنى ئوڭلاپ
يېيەلمەيدىغان،...

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سۇ: سۇيى ياراشماسلىق، سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك سالماق، سۇغا ئاققۇزۇۋەتكەندەك، سۇغا چۈشكەن مۈشۈكتەك، سوغۇق سۇ سەپمەك،...

ئاش: ئاشقا چىۋىن چۈشمەك، ئاش بولماق، ئاشقا توپا سالماق،...

تۇز: تۇزكور، تۇزنى يەپ تۇزلۇققا چىچماق، تۇزكور قىلمىدىغان، تۇزسىز گەپ (قىلمىدىغان)، تۇزكورلۇق قىلماق،... ئۇنىڭدىن باشقا، كالتە قوشۇقنىڭ سىپى تەگمەك، چويلىدا توختىمايدىغان، سىپۇەتكە سۇ ئۇسقاندەك، چويلىغا سۇ ئالغاندەك، تاغارغا سامان تىققاندەك، پاخال نەرخى، قاپاقتىن سۇ تۆكۈلگەندەك... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىدىئوملارنى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسى، خۇسۇسەن ئۇلاردىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) «ئىگە + خەۋەر» شەكىللىك ئىدىئوملار. مەسىلەن:

دىلى يۇمشاق، تىلى تاتلىق، قولى ئەگرى، كۆڭلى تۇز، يولى بار،...

2) «ئېنىقلىغۇچى + ئېنىقلانغۇچى» شەكىللىك ئىدىئوملار. مەسىلەن:

ئۇزۇن قۇلاق، بازار نەرخى، بەڭگە پارىكى، تۇز كۆڭۈل، يۇمشاقباش،...

3) «تولدۇرغۇچى + خەۋەر» شەكىللىك ئىدىئوملار. مەسىلەن:

كانىيىنى ياغلىماق، ئاغزىنى قويۇۋەتمەك، قۇيرۇقىنى تىكىۋەتمەك،...

4) «ھالەت + خەۋەر» شەكىللىك ئىدىئوملار. مەسىلەن:

تېرىسىگە پاتماي قالماق، چۈشۈپ قالغان كەشىگە قارىماي قاچماق، ئاسماندىن - يەردىن سۆزلىمەك، ئالدىدىن ئۆ-

تۆپ قويماق.

ئىدىئوملارنى سىمانتىكا جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۆرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) بىر مەنىلىك ئىدىئوملار. بۇ ئومۇمەن بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىدىئوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، قولى ئەگرى (ئوغرى)، قوينىڭ قوزىسىدەك (ياۋاش)، ھۆل خىشقا دەسسىمەك (ئالدامغا چۈشمەك)، قولى تاتلىق (تەملىك تاماق ئېتىدىغان)، قولى قىسقا (كەمبەغەل).

2) كۆپ مەنىلىك ئىدىئوملار. بۇ ئومۇمەن بىردىن ئارتۇق ئۇقۇم ئاڭلىتىدىغان ئىدىئوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بويىنىغا ئارتىپ قويماق: ① خاتالىقنى ئىقرار قىلدۇرماق؛ ② قەرزدار قىلىپ قويماق؛ تىلى يۇمشاق: ① سىلىق - سىپايە گەپ قىلىدىغان، ② غەيرىي تىلنى ئاسانلا ئۆگىنىۋالىدىغان؛ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرماق: ① بىراۋنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ئەدەپ بىلەن تۇرماق؛ ② ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك - خاتالىقى ئۈچۈن ئەپۇ سورىماق؛ ③ ئىشلارنى ئۆزىگە مۇناسىۋەتسىز ساناپ، ئارىلاشماي چەتتە تۇرۇۋالماق؛ ④ كۆز يۇمماق: ① ئۆلمەك؛ ② پاكىتنى يوققا چىقارماق؛ ③ ئۇخلىماق.

3) مەنىداش ئىدىئوملار. بۇ مەنە جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشاش ياكى تەڭ بولغان ئىدىئوملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «قول ئۈزمەك» بىلەن «قولىنى يۇيۇۋەتمەك»، يەر بىلەن يەكسان قىلماق» بىلەن «كۆلىنى كۆككە سورۇۋەتمەك»، «باشتا كۆتۈرمەك» ياكى «بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرمەك» بىلەن «ئالىقاندا كۆتۈرمەك» ئىدىئوملىرى ئۆزئارا مەنىداش ئىدىئوملار سانىلىدۇ.

4) زىت ئىدىئوملار. بۇ مەنىلىرى بىر - بىرىنىڭكىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىدىئوملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، قورسىقى كەڭ، ئىچى تار، قولى ئۇزۇن، قولى قىسقا؛

www.uyghurkitap.com

باش ساقايماق، باش قاتماق؛ باغرى تاش، كۆڭلى يۇمشاق؛ كۆككە كۆتۈرمەك، يەرگە ئۇرماق؛ بەل باغلىماق، بەل قويۇۋەتمەك؛ بەش قولدەك بىلىدىغان، پوقنى بىلمەيدىغان... دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىدىئوملار تەركىبىدىكى ئەڭ ئاخىرقى سۆزنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكى ياكى ئۇنىڭ گرامماتىك شەكلىگە ئاساسەن يەنە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ:

1) پېئىللىق ئىدىئوملار. مەسىلەن، ئاقساقاللىق قىلماق، ئۆزىنى سورىماق، ئۆزىنى يوقىتىپ قويماق، ئاغزى قولىقىغا يەتمەك،...

2) ئىسىملىك ئىدىئوملار. مەسىلەن، ئوچۇق كۆڭۈل، يۇمشاق دىل، قاتتىق قول، مۇز تەلەت، تاش يۈرەك، ئۆجمە كۆڭۈل،...

3) سۈپەتلىك ئىدىئوملار. مەسىلەن، كۆڭلى تۈز، دىلى سۇنۇق، قۇلىقى ئېغىر، تىلى يۇمشاق، قولى تاتلىق، گېپى سېسىق،...

4) سۈپەتداشلىق ئىدىئوملار. مەسىلەن، شەھەر كۆرگەن، ھالىنى ئات تارتالمايدىغان، ئاغزىدىن ئوغۇز سۈتى كەتمىگەن،...

5) رەۋىشداشلىق ئىدىئوملار. مەسىلەن، مۈشتەك تۈرۈپ، مىڭ ئۆلۈپ ـ بىر تىرىلىپ، جان دەپ، ھە ـ ھۇدەپ،...

6) ئوخشاتما كېلىشلىك («دەك» لىك) ئىدىئوملار. مەسىلەن، ئامۇت ئالغان خورجۇندەك، ھېسىپ قۇيغاندەك، تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك، قولىغا خېنە يېقىۋالغاندەك، قىيامەتنىڭ مۈشۈكىدەك،...

7) ئورۇن كېلىشلىك ئىدىئوملار. مەسىلەن، قوم چېچەكلىگەندە، تۆگە قۇيرۇقى يەرگە تەگكەندە، قوچقار قوزىلىغاندا،

ئاتام زاماندا،...

8) چەك كېلىشلىك («غۇچە/گۇچە» لىك) ئىدىئومىلار.
مەسىلەن، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە، تۈكۈرۈك يەرگە سىڭگۈچە، كۆۋرۈكتىن ئۆتتۈۋالغۇچە، ۋە باشقىلار.

3. ئىدىئومىلارنىڭ شەكىللىنىشى

تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەسكى، ئىدىئومىلار ئەسلى ئەركىن سۆز بىرىكمىسى بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق يىللىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، تىلدىكى ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىگە يېڭى مەنە، يېڭى ئۇقۇم يۈكلەش ئارقىلىق ئىدىئوم بولۇپ شەكىللەنگەن. ئالايلۇق، «قولى ئۇزۇن» دېگەن بىرىكمە ھە دېگەندىلا ھازىرقىدەك «نېمىنى قىلىمەن دېسە شۇنى قىلالايدىغان، ھەرقانداق بىر ئىشقا ئامالى بار» ئادەم دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىدىئوم بولۇپ يارالغان ئەمەس، بەلكى ئۇ دەسلەپتە ئاناتومىيىلىك تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە قوللىرى ئۇزۇن يارالغان ئادەمنى تەسۋىرلەشتە ئىشلىتىلىدىغان ئەركىن سۆز بىرىكمىسى بولغان. ئەمدى، قولى ئاشۇنداق نىسبەتەن ئۇزۇنراق يارالغان ئادەمنىڭ قولى نىسبەتەن قىسقاراق يارىلىپ قالغان ئادەمگە قارىغاندا، ئۆزىگە لازىملىق نەرسىنى (قولىنى سوزۇپلا) ئېلىشى ئاسان بولۇشتەك ئەمەلىيەت، بارا ـ بارا ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزىگە ئېھتىياجلىق نەرسىگە (مۇئەييەن ئامال ئارقىلىق) ئاسانلا ئېرىشەلەيدىغان ئادەملەرگە تەتبىق قىلىنغان. نەتىجىدە، ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى «قولى ئۇزۇن» دېگەن ئىدىئوم شەكىللەنگەن. دېمەك، ئىدىئومىلارنىڭ شەكىللىنىشىدە شۇ تىللىق خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى، شۇ تىللىق خەلققە خاس بولغان پىسخىك تەسەۋۋۇر ۋە شۇ مىللەت تىلىدىكى ستىلىستىك ۋاستىلەر مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىدىئوملارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كېلىش مەنبەسىنى يەنە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى. ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئىدىئوملار دىنىي رىۋايەتلەردىن، خۇسۇسەن ئۇن ئەسىرلىك ئېتىقاد تارىخىغا ئىگە بولغان ئىسلام رىۋايەتلىرىدىن كەلگەنلىكى بايقىلىدۇ. مەسىلەن، ئەلمىساقتىن تارتىپ، ئابى زەمزەمنىڭ سۈيىدەك، قىيامەتنىڭ مۇشۇكىدەك، ئۇن سەككىزمىڭ ئالەم، پېشانىسىدىن كۆرمەك، زۇۋۇلىسى چوڭ، زۇۋۇلىسى كىچىك، زۇۋۇلىسى پىشقان (پىششىق)، پېشانىسى ئوڭ، پېشانىسى تەتۈر دېگەنلەرگە ئوخشاش. «ئەلمىساقتىن تارتىپ» دېگەن ئىدىئومنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى «ئەلمىساق» ئاتالغۇسى ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ئالەمنىڭ بەرپا قىلىنىشى شەرھلىنىدىغان دىنىي رىۋايەتتىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئەھدە كۈنى»، يەنى مۇسۇلمانلارمۇ، ناسارالارمۇ، يەھۇدىيلەرمۇ ئوخشاشلا ئىنسانىيەتنىڭ ئاتىسى دەپ قارايدىغان ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇنىڭ ياراتقۇچىسى (ئاللا) ئوتتۇرىسىدا ئەھدە تۈزۈلگەن كۈن دېگەن بولىدۇ. ئەمدى، ئىسلام دىنىي چۈشەنچىسى بويىچە شۇ (ئەھدە) كۈنى ئادەم ئەلەيھىسسالام ئۆز ياراتقۇچىسىغا سەجدە قىلغان ئورۇن «ئالەم بىنا بولغان جاي» (地之地辟天开) دەپ قارالغاچقا، مەزكۇر ئەھدە كۈنى (ئەلمىساق) نىڭ ئۆزى تەبىئىي ھالدا «ئالەم بىنا بولغان چاغ (كۈن، ۋاقىت)» (时之地辟天开) نى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ بولۇپ قالغان. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 90 - يىللىق 4 - سان)

ئىككىنچى. بەزى ئىدىئوملارنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەييەن تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ۋەقەلەرنى مەنبە قىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، «تەيپىنەمنىڭ ۋاقتىدا» دېگەن ئىدىئومدىكى مەر-

كىرىپ سۆز «تەيپىنەم» مىلادى 1331 - يىلى تەختكە
ئولتۇرغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى
تايپىنۇ دېگەن كىشى (ئىسمى) دىن كەلگەن. تايپىنۇ شاھنىڭ
ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرى ئاياغلاشقانلىقى
ئۈچۈن، كېيىنكى كىشىلەر شۇ زاماننى ئەسلىگەندە «تايپىنۇم-
نىڭ ۋاقتىدا» دېگەن بىرىكمىنى ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن
ۋە بۇ سۆز تەدرىجىي ھالدا «تەيپۇنەمنىڭ ۋاقتىدا» (قەشقەر-
نىڭ بەزى جايلىرىدا ھېلىھەم مۇشۇنداق دېيىلىدۇ)، «تەيپى-
نەمنىڭ ۋاقتىدا» شەكلىدە تۇراقلىشىپ، «ئۇزاق ئەسىرلەر
بۇرۇنقى زاماندا»، «زامانى ئاۋۋالدا» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇ-
تىدىغان ئىدىئوم بولۇپ قالغان. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى
87 - يىللىق 12 - سان)

«ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇپ كەتمەك» دېگەن
ئىدىئوم ئادەتتە مۇنداق بىر تارىخىي ۋەقە بىلەن چۈشەندۈ-
رۈلىدۇ: XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇخارادىن قەشقەرگە
كەلگەن ئىشان مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئىمام كالان ۋە ئىسھاق
ۋەلى ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. مەخدۇم ئەزەم ۋاپات
بولغاندىن كېيىن، مەزكۇر ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن تەسەۋۋۇپ
تەلىماتىنى ۋە ئۆزلىرى ياقلايدىغان دىنىي ئەقىدىلەرنى
كەڭ تارقىتىش مەقسىتىدە ھەرقايسىسى ئۆز ئەتراپىغا مۇرىت
توپلايدۇ. كېيىنچە، بۇ ئاكا - ئۇكىكىيلەننىڭ مۇرىتلىرى
كۆپىيىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىككى چوڭ دىنىي
مەزھەپنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىمام كالان ئۆز مەزھىپىگە
«ئىشقىيە» دەپ ئات قويىدۇ، ئىسھاق ۋەلى باش بولغان
مەزھەپ «ئىسھاقىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنچە، خەلق ئارىسىدى-
كى ئىمام كالاننىڭ ئىشقىيە مەزھىپىگە مۇرىت بولغانلار ۋە
ئۇلارنى ياقلايدىغانلار «ئاق تاغلىقلار» دەپ، ئىسھاق ۋەلىنىڭ
«ئىسھاقىيە» مەزھىپىگە مۇرىت بولغانلار ۋە ئۇلارنى قوللاي-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دىغانلار «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى مەزھەپ تارىختا دىنىي تەسىر دائىرىسى تالىشىپ ئايىغى ئۈزۈلمەس نىزا ـ جاڭجاللارنى قىلغان. شۇنىڭدىن بۇيان، «ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇپ كەتمەك» دېگەن بىرىكمە سۆز ئىككى ئادەم ياكى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى قىلچە ئەھمىيەتسىز ئىناقسىزلىقنى كۆرسىتىدىغان ئىدىئوم بولۇپ قالغان. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر سۆزلۈكى»، 27 ـ بەت)

ئۈچىنچى. بەزى ئىدىئوملار ئەپسانە، چۆچەك، لەتىپە قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىدىن كەلگەن. ئالايلۇق، «موللام مۆشۈك بولۇۋالماق» دېگەن ئىدىئوم مۆشۈكنىڭ چاشقان تۇتۇشتىن «توۋا» قىلىپ، بېشىغا سەللە يۆگەپ، قولىغا تەسۋى ئېلىپ «موللام» بولۇۋالغانلىقى، ئاندىن چاشقانلار ئىنىدىن چىققان چاغدا، ئۇلارنى بىراقلا نابۇت قىلغانلىقى سۆزلىنىدىغان ئۇيغۇر خەلق چۆچىكىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئادەتتە «قويرۇقىنى ۋاقتىنچە ئىچىگە تىقىۋالماق»، «قورساقتا يامان غەرەزنى پۈكۈپ، ‹ياخشى› قىياپەتكە كىرىۋالماق» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ؛ «كەشىنى توغرىلىماق» ئىدىئومى بولسا، بىر دىنىي ئاقساقالنىڭ ئۆزىنى تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەرنىڭ خەير ـ سەدىقىلىرىنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، مۇرىتلىرى ئارقىلىق تاۋاپچىلارنىڭ پەگاھتىكى كەشلىرىنىڭ تۇمشۇقىنى تاۋاپخانىنىڭ سىرتىغا قىلىپ توغرىلاپ، كېتىشكە بىشارەت قىلغانلىقى بايان قىلىنغان ھېكايىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ «كەتمەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ «شورپىسىنىڭ شورپىسى» دېگەن ئىدىئوم نەسىردىن ئەپەندىنىڭ شۇ ھەققىدىكى لەتىپىسىدىن كەلگەن. «دەججالنىڭ توققۇمى»، «بېشىغا دۆلەت قۇشى قونماق» دېگەن ئىدىئوملار

بولسا خەلق ئەپسانىلىرىدىن كەلگەن ۋە باشقىلار.

تۆتىنچى. بەزى ئىدىئوملار باشقا مىللەت تىلىدىكى تۇراقلىق بىرىكمە ياكى ئىدىئوملارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىپ ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، «يامغۇردىن كېيىنكى ياموكتەك»، «بىلىق بىلەن سۇنىڭ مۇناسىۋىتىدەك»، «قالپاق كىيگۈزمەك»، «چىقىش يولى بەرمەك»، «كوكۇلىسىغا ئېسىلىۋالماق»، «ئىچىلىپ سايرىماق»، «سىناق تېپىشى»، «ئىششىكىنى ئېچىۋەتمەك» دېگەنگە ئوخشاش ئىدىئوملار خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن؛ «دۇراكقا سوت يوق»، «پارتىزانلىق قىلماق» دېگەنلەر رۇس تىلىدىن كىرگەن؛ «گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتمەك»، «پېشانىسىدىن كۆرمەك»، «پۇخادىن چىقماق» دېگەنلەر بولسا، ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن.

بەشىنچى. مۇتلەق كۆپ سانلىق ئىدىئوملار ئەسلىدە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى، هايات تەجرىبىسىنى مەنبە قىلغان ئەركىن سۆز بىرىكمىلىرى بولۇپ، ئۇلار تىل ئەمەلىيىتىدىكى ئىشلىتىلىش چاستوتىسىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، تىلدىكى مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سىلىشتۇرۇش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ رول ئوينىشى ئارقىسىدا ئۆزلىرىگە يېڭى مەنە يۈكلەپ بۈگۈنكى ئىدىئوملار بولۇپ شەكىللەنگەن. مەسىلەن، «سوغۇق سۇ سەپمەك»، «كونا خامانىنى سورۇماق»، «قوشتىن ئېلىپ سۆرەمگە سالماق»، «كاللا سوقۇشتۇرماق»، «قارا چاپلىماق»، «دولا چىقارماق»، «دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتمەك»، «لېۋىنى چىشلەپ قالماق»، «ئارپىسىنى خام ئورۇغاندەك»، «داق يەرگە ئېشەك سىيگەندەك»، «قىسىر قالغان كالىدەك» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

3§. ماقال ـ تەمسىللەر

1. ماقال ۋە تەمسىل ھەققىدە چۈشەنچە

«ماقال» دېگەن ئاتالغۇ تىلىمىزغا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ تۈپ مەنىسى «سۆز، گەپ» دېگەن بولىدۇ. مەزكۇر سۆزنىڭ ئايال سىغىسى بولغان «ماقالە» سۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتە «يېزىق ئارقىلىق قەغەز يۈزىگە ئېلىنغان سۆزلەر» ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئۆزىمۇ بۇنى دەلىللەپ تۇرۇپتۇ.

1989 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت» تە ئۇيغۇرچىدىكى «ماقال» سۆزى خەنزۇ تىلىدىكى «俗话» سۆزىنىڭ يېشىمى قىلىپ بېرىلگەن. بىزنىڭچە، بۇ ناھايىتى توغرا. دېمەك، «ماقال» دېگەنلىك ھەرقانداق سۆز، ئىختىيارىي ھالدا ئېيتىلغان ھەرقانداق بىر گەپ (话) ئەمەس، بەلكى ئۇ «俗话» دۇر. خەنزۇ تىلىدىكى «俗话» سۆزىنى بەزى تىلچىلار يېشىپ چۈشەندۈرگەندە، «ئاتا سۆزلىرى» دەپ ئىزاھلايدۇ. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 90 ـ يىللىق 2 ـ سان 37 ـ بەت)

«ماقال» ئاتالغۇسى ئەدەبىي تىلغا خاس سۆز بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئادەتتە «ماقال» دەپ ئىشلەتمەيدۇ. زىيالىيلار «ماقالدا مۇنداق دېيىلگەن» ياكى «مۇنداق ماقال بار» دېسە، ئاۋام خەلق «كونىلاردا مۇنداق بىر گەپ بار» دەپ، «ماقال» سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئەينەن ئېيتىدۇ. بۇمۇ «ماقال» نىڭ ئەمەلىيەتتە «كونىلاردىن ئۇدۇم قالغان گەپ»، «ئاتا ـ بوۋىلار سۆزى» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

يۇقىرىقىدەك چۈشەنچىلەر ئاساسىدا، ئۇيغۇر تىلى

لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەرنىڭ بىرى بولغان ماقالغا مۇنداق تەبىر بېرىمىز:

جانلىق تىلدا كەڭ ئومۇملاشقان، ئاتا - بوۋىلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، شۇنداقلا تۈرلۈك هايات سەرگۈزەشتىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن ئۆلگە، نەسىھەت، تەنبىھ، ئىبرەت خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق جۈملىلەر — ماقال دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگىنىڭدىن كۆپتۇر كۆرمىگىنىڭ، كۆرمىگەننى كۆرەرسەن ئۆلمىگىنىڭ.

مەن كۆيەرمەن بالامغا، بالام كۆيەر بالىسىغا.

ئىشلىگەننىڭ يۈزى يورۇق، ئىشلىمىگەننىڭ يۈزى چورۇق.

ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ ئويلاپ سۆزلە.

سورا - سورا بىلىم ئاپتۇ، ئويلا - ئويلا كېيىن قاپتۇ...

«تەمسىل» دېگەن ئاتالغۇمۇ تىلىمىزغا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردىن بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بەزى تىلچىلار مەزكۇر سۆزنىڭ ئاساسلىق مەنىسىنىڭ «مىسال قىلىپ كەلتۈرۈش، ئوخشىتىش» («ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن سۆزلۈك»، 142 - بەت) بولىدىغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ماقال بىلەن بىر گەپ ئەمەس، شۇڭا، ئۇيغۇر لېكسىكولوگىيىسىدىكى ماقال بىلەن تەمسىلنى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئايرىم - ئايرىم تۇراقلىق تەركىبلەر هېسابلاش كېرەك دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىرىچە، يورۇتۇلماقچى بولغان ئۇقۇم (يەنى ئىبرەت، تەنبىھ، ئۆلگە ياكى نەسىھەت) مۇئەييەن بىر نەرسىنى مىسال قىلىپ كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تۇراقلىق جۈملە — تەمسىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «يىراق بولسا كىشنىشەر، يېقىن تۇرسا چىشلىشەر»، «ئۆچكىنىڭ ئوچۇق تۇرسا هېچ گەپ يوق، قوينىڭ ئېچىلىپ قالسا هويت - هويت»، «بۆرىنىڭ تەڭ

www.uyghurkitap.com

ئورتاق، قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا»، «قول يەتمىگەن شاپتۇل ئاچچىق»، «بۇغدايىنىڭ باھانىسىدا قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ»، «ئېشەككە كۆچۈك يەتمىسە ئۆر توقۇمىنى»، «توخۇ داڭگال چۈشەيدۇ، ئۆچكە جاڭگال»، «شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىماس» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دەرۋەقە، «ماقال» نىڭ لۇغەت مەنىسى «گەپ» دېگەن بولسا، «تەمسىل» نىڭ مەنىسى «مىسال قىلىپ كۆرسىتىش» دېگەن بولىدۇ. تەتقىقات نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئۇقۇم بىۋاستە بايان قىلىنغانلىرىنى «ماقال» دەپ، دېمەكچى بولغان مۇددىئا مۇئەييەن مىسالنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق شەرھلەنگەنلىرىنى بولسا، «تەمسىل» دەپ ئايرىپ چۈشەندۈرسە، ئۆگەتسە، تەتقىق قىلسا بولىدۇ. بىراق، ھازىر بەزى تىلچىلار ئۆزئارا ئوخشاشمايدۇ دەپ چۈشەندۈرۈپ كېلىۋاتقان ماقال بىلەن تەمسىلدىكى تۈپكى ئۇقۇم ئورتاقلىقى، مەزكۇر «ماقال» ۋە «تەمسىل» سۆزلىرىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىستېمال قىلىنىش ئەھۋالى، شۇنداقلا كلاسسىك تىلچى ۋە ئەدىبلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى ھېسابقا ئالغاندا، ماقال بىلەن تەمسىلنى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل تۈراقلىق تەركىب دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ياخشىلاپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بولساق، بىز «ھېچقانداق مىسال كەلتۈرمىگەن ھالدا، مەسىلىنى بىۋاستە چۈشەندۈرىدۇ» دەپ تەرىپلەۋاتقان ماقاللارمۇ ئەمەلىيەتتە ئاتا ـ بوۋىلار ئۆز تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق (ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئېلىپ) بىزگە قىلغان ئۆگۈت ـ نەسىھەتلەردۇر. ئىككىنچىدىن، بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاشۇنداق يورۇتۇلماقچى بولغان ئۇقۇم مۇئەييەن مىسال ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تۇراقلىق

جۈملىلەرنىمۇ ئوخشاشلا «ماقال» دەپ ئاتىغان. مەسىلەن،
«بۆرىنىڭ تەك ئورتاق، قۇزغۇنىنىڭ يىغاچ باشىندا» (بۆرىنىڭ
تەك ئورتاق، قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا)، «قارى ئۆگۈز بالدۇقا
قورقماس» (قېرى كالا پالتىدىن قورقماس)، «سۇۋ كۆرمە-
گىنچە ئەتۈك تارتما» (سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك سالما) دېگەن-
لەرگە ئوخشاش. ئۇچىنچىدىن، «تەمسىل» ئاتالغۇسىنىڭ
هازىرقى تەمسىللەرنى كۆرسىتىدىغان سۆز قىلىپ قوللىنىلى-
شى تېخى يېقىنقى زامانلاردىكى ئىش. چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، «تەمسىل» ئورنىدا «مەسەل»
سۆزىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن، «ئاياقىڭغە تۇشەر هەرلەهزە
گىسۇ، مەسەلدۇركىم چىراغ تۇبى قاراڭغۇ» (ئۆرۈم چاچلىرىڭ
هەمىشە تاپىنىڭغىچە چۈشۈپ تۇرىدۇ. تەمسىلدە: «چىراغ
تۇۋى قاراڭغۇ» دېگەندەك). («لۇتفى غەزەللىرى» دىن،
«ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 252 - بەت)
دېمەكچىمىزكى، «تەمسىل» سۆزىنىڭ لۇغەت مەنىسى «ماقال»
غا ئوخشاشمايدىغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇنى ماقاللارنى كۆرسەتمەي-
دۇ قىلىپ ئايرىۋېتىشنىڭ هېچقانداق ئاساسى يوق. چۈنكى،
خۇددى «مەسەل» بىلەن «تەمسىل» ئۆز زامانىسىدا بىر
ئۇقۇمنى كۆرسەتكەنگە ئوخشاش، «ماقال» بىلەن «تەمسىل»
مۇ ئەمەلىيەتتە بىرلا ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كەلگەن. شۇڭا،
هازىر ئۇنى «ماقال - تەمسىل» قىلىپ بىر گەۋدە، بىر
كاتېگورىيىگە مەنسۇپ بولغان تۇراقلىق تەركىبنىڭ ئومۇمىي
نامىغا مۇقىملاشتۇرۇشىمىز تامامەن توغرا.

2. ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئاساسلىق ئالاهىدىلىكلىرى

ماقال - تەمسىللەرنىڭ تۇراقلىق بىرىكمە ۋە ئىدىئوم-
لارغا نىسبەتەن ئالاهىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسە-
تىش مۇمكىن:

بىرىنچى، ماقال ـ تەمسىللەر سۆز بىرىكمىلىرى ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان مۇكەممەل جۈملىلەردۇر. مەسىلەن «تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق»، «ئۆردەك گۆشى يەي دېسەڭ، غازنىڭ پېيىدا بول»؛ «تۆشۈك يىرتىقتىن كۈلەر»، «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلىدۇ»، «ئۆرۈك ئۆرۈكنى كۆرسە ئالا بولۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ شېئىرىي تۈسى قويۇق، مۇزىكىلىقى يۇقىرى، ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك بولىدۇ. مەسىلەن، «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئۇسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ»، «ياخشىلىق قىلدىڭ خوپ قىلدىڭ، مىننەت قىلدىڭ يوق قىلدىڭ»، «تەگسەڭ تېرىق بولۇر، تەگمىسەڭ ئېرىق بولۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، ماقال ـ تەمسىللەر ئادەتتە مۇئەييەن كونتېكست ئىچىدە بولۇشنى شەرت قىلمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ماقال ـ تەمسىللەر ھەرقانداق چاغدا، ھەرقانداق كونتېكستتە ئۆز مەنىسىنى ئېنىق ۋە تولۇق ئۇقتۇرۇۋېرىدۇ. مانا بۇ ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئىدىئومىلاردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. ئالايلۇق، «قولغا قارىماق» دېگەن بىرىكمە قاتتىق تەلەپ بويىچە ئېيتقاندا، پەقەت «ئۇ جېنىنى باقالىغۇدەك بىر ئىش تاپالمىغاچقا، يەنىلا دادىسىنىڭ قولىغا قاراپ قالدى» دېگەندەك كونتېكست ئىچىدە بولغاندىلا، ئاندىن ئىدىئوم بولالايدۇ ۋە ئىدىئوملۇق مەنىسىنى ئۇقتۇرالايدۇ. ئەكسىچە، «سادىر ئەمدى ئۆزىنىڭ يۈزىدىن كۆزىنى ئۈزۈپ، قولىغا قارىدى» دېگەندەك كونتېكستلاردا بولسا، ئۇ ئىدىئوم بولالمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمدى، «ياخشى ئات ئۈزۈن يولدا سىنىلار» دېگەن ماقالنى ئالساق، ئۇ ھەرقانداق چاغدا، ھەرقانداق بىر كونتېكست ئىچىدە بولغاندا ئوخشاشلا

ماقال بولۇپ، ھېچقاچان ئىككى بىسلىق مەنە ياكى بىرەر ئېنىقسىزلىق بېرىپ قويمايدۇ.

تۆتىنچى، ماقال - تەمسىللەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىدىئومىلارنىڭكىدىن زىچ ۋە يۇقىرى دەرىجىدە تۇراقلىق بولىدۇ. ئادەتتە، ئۇنىڭغا ھېچقانداق سۆز قوشۇشقا، ھەتتا قوشۇمچىلارنى ئۆلاشقىمۇ بولمايدۇ. ئىدىئوملاردا بولسا، قۇرۇلما نىسبەتەن بوشراق بولىدۇ. مەسىلەن، «كۆڭلى تۇز»، «باغرى تاش»، «يۇمشاقباش» دېگەندەك ئىدىئوملارنى «كۆڭلى تۇزلۇك قىلماق»، «باغرى تاشلىق قىلماق»، «يۇمشاقباشلىق قىلماق» دېگەن شەكىللەرگە كىرگۈزگىلى بولىدۇ. بەزى ئىدىئوملار ۋارىيانتلىنىدۇ. مەسىلەن، «كۆڭلى تۇز» نى «تۇز كۆڭۈل» شەكلىدە، «بېشى ئاسمانغا تاقاشماق» نى «بېشى كۆككە يەتمەك» شەكلىدە ئىشلىتىشكە بولۇۋېرىدۇ. بىراق، «قوينى قاساپ سويسۇن» دېگەندەك تەمسىلنى «قوينى قاساپ بوغۇزلىسۇن (ياكى ئۆلتۈرسۇن)» دېگەندەك بۇزۇپ ئىشلىتىش ئادىتى يوق.

بەشىنچى، قاپىيىداش ماقال - تەمسىللەردە سۆز قىسقارتىشقا بولىدۇ. بۇمۇ ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان بىر ئالاھىدىلىك. مەسىلەن، «قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق» دېگەن تەمسىلنىڭ ئەسلى «قاغا: مېنىڭ بالام ئاپئاق، دەيدۇ، كىرپە: مېنىڭ بالام يۇمشاق، دەيدۇ» شەكلىدە بولۇپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا سۆز قىسقارتىش قىلىپ ھازىرقى شەكلىدە مۇقىملاشقان. قوش رادىپ، قوش قاپىيىلىك ماقال - تەمسىللەردە، ئاخىرقى قاپىيە سۆزنى قىسقارتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئۇسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ» دېگەن تەمسىلنى «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئۇسما كېتىدۇ قاش» شەكلىدە ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

3. ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ تۈرلىرى

ماقال ـ تەمسىللەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، ئاددىي جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىللەر. بۇ، تەركىبىدە بىرلا ئاددىي جۈملە بولغان ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

تېرىككەننىڭ جېنىنى ئال.
تۈگۈرۈپ يېگەن مېھماندىن قورق.
قول ئىچىگە ئېگىلۇر.
قۇرۇق سۆزدىن كاچات ياخشى.
قۇرۇق قوشۇق ئېغىز يىرتار.
كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس.
ياخشى سۆز ھەسەلدىن تاتلىق.
گاچا قىزنىڭ تىلىنى ئانىسى بىلۇر.

ئىككىنچى، مۇرەككەپ جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىللەر. بۇ، تۈرلۈك شەكىلدىكى تەڭداش ۋە بېقىندى جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

گاچا چۆچۈرە يېسە، ئىچىدە ساناپ يەر.
ئىت بىلەن يولداش بولساڭ، قولۇڭدىن تاياق چۈشمىسۇن.
كۆڭلۈڭ رەنجىسە، كۈلۈپ ئوينا.
كۆڭلۈڭگە ياقمىسا، كۆزۈڭگە ياقماس.
كۆكنى كۆرۈپ، كۆكسۈڭنى كەرمە.
كۆرۈپ ئەسلىمەي، ئەسلەپ كۆر.
كۆسەي ئۇزۇن بولسا، قول كۆيمەس.
كۆپ تۇرغاندىن سورىماي، كۆپ كۆرگەندىن سورا.
كۆپ تۈكۈرسە كۆل تولار.

ئۈچىنچى، بېيىتلىك (ياكى قاپىيىداش) ماقال ـ تەمسىللەر. بۇ، مىسرالىرى قاپىيىداش بولغان بېيىت شەكلىدىكى ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر لېكسىكىسىدىكى ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى مۇشۇ تۈردىكىلەر تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بەگنى بالام دېمە، بۇقىنى كالام دېمە.

بالىلىق ئۆي بازار، بالىسىز ئۆي مازار.

ئات يامىنى ئالا، خۇتۇننىڭ يامىنى بالا.

ئاتا قارغىشى ئوق، ئانا قارغىشى دوق.

سەللە دېگەن يۈك، ساقال دېگەن تۈك.

كۆرمىگىنىم كۆپ، يېمىگىنىم چۆپ.

بېيىتلىك ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ بەزىلىرى تاق قاپىيىلىك، يەنە بەزىلىرى قوش قاپىيىلىك بولىدۇ. قوش قاپىيىلىك ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىنىڭ ئاخىرقى قاپىيىسى كۆپ ھاللاردا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نەقتىن ھەسەل چىقتى، نېسىدىن كېسەل. («چىقتى» سۆزى قىسقارتىۋېتىلگەن)

نوقانچىنىڭ كۆزى يامان، سۇخەنچىنىڭ سۆزى. («يامان» سۆزى چۈشۈپ قالغان)

قەرز ئېلىپ بەرمىگىنىنى كۆرەي، تۇغۇلۇپ ئۆلمىگىنىنى.

سوپى سوۋۇغاننى يەر، تاپسا يوغاننى.

بالىنى ياشتىن ئۆگەت، خوتۇننى باشتىن.

ئات ئورۇقلۇقتا بۇززۇلار، خوتۇن غېرىبلىقتا.

بالىسىزنىڭ مېلى ھارام، ئىمانسىزنىڭ جېنى.

بېخىلغا ھاجىتىڭ چۈشسە يوق دەيدۇ، سېخىيغا ھاجىتىڭ چۈشسە خوپ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

4. ماقال ـ تەمسىللەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

ماقال ـ تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى، تەجرىبىسى ۋە ھايات خۇلاسىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن سۆزلەم دۇردانىلىرى بولۇپ، تىلدا ئۇزاق مۇددەت پىششىقلاش، ئۇزاق زامان بىر قېلىپتا ئىشلىتىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. بىر تەمسىل سۆز ئەڭ دەسلەپتە پەقەت بىر ئادەمنىڭ ئۆز تۇرمۇش تەجرىبىسىدىن ئېلىپ ئېيتقان ھاياجانلىق يۈرەك سۆزى بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ئەقلىي قايىللىقىدىن ئۆتۈپ، شۇلارنىڭمۇ يۈرىكىدىن چىقىرىپ ئېيتىدىغان ئۆز سۆزىگە ئايلانغاندىلا ئاندىن ئۇ ماقال ـ تەمسىل بولالايدۇ. دېمەك، ماقال ـ تەمسىل بىر ئادەم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىش بىلەنلا شەكىللەنگەن نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇ شۇ تىلدىكى ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىستېمال ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن، شۇ تىللىق خەلقنىڭ ھەممىسىگە تەئەللۇق بولغان تۇراقلىق جۈملىلەردۇر.

تىلچىلار ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىشقا ھەقلىق يوسۇندا ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى ۋە كەلمەكتە. مەملىكىتىمىزنىڭ ئۆزىدىلا 1957 ـ يىلى مەھمۇد زەيدى توپلىغان «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان؛ 1979 ـ يىلى مەھەممەت رەھىم تەييارلىغان «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. 1984 ـ يىلى ئالىم قادىر، جاڭ چۈنشى، جاۋ شىجيېلەر تۈزگەن ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە سېلىشتۇرما «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. يېقىنقى

يىللاردىن بۇيان، بەزى تىلچىلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى ماقال - تەمسىللەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، ماقال - تەمسىل ژانىرى بويىچە سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىقنىڭ يولىنى ئېچىپ بەردى. ئۇلار بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆز «دىۋانى» غا كىرگۈزگەن ماقال - تەمسىللەر بىلەن ھازىرقى ماقال - تەمسىللەرنى سېلىشتۇرۇپ، ئاشۇ 1000 يىللار بۇرۇن ئىشلىتىلگەن ماقال - تەمسىللەر بىلەن ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ ئەينەن ۋە ئاساسەن ئوخشىشىدىغانلىرى مۇتلەق كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى، ئۆزگەرگەن دېگەنلىرىنىڭمۇ ئومۇمىي ئۇقۇم دائىرىسىنىڭ ئوخشىشىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. ئالايلۇق:

1. ئەينەن ئوخشىشىدىغانلىرىدىن

«دىۋان» دا	ھازىر
ئالىمچى ئارسلان،	ئالغۇچى ئارسلان،
بەرىمچى سىچغان.	بەرگۈچى چاشقان.
بۆرىنىڭ ئورتاق،	بۆرىنىڭ تاپقىنى تەڭ ئورتاق،
قۇزغۇننۇڭ يىغاچ باشىندا.	قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا.
ئىكى قوچقار باشى	ئىككى قوچقارنىڭ كاللىسى
بىر ئەشەچتە پىشماس.	بىر قازاندا قاينىماس.
كىشى ئالاسى ئىچتىن،	ئادەم ئالىسى ئىچىدە،
يىلقى ئالاسى تاشتىن.	ھايۋان ئالىسى تېشىدا.
كۆسەگۈ ئۇزۇن بولسا،	كۆسەي ئۇزۇن بولسا،
ئەلىگ كۆيمەس.	قول كۆيمەيدۇ.

2. ئاساسەن ئوخشىشىدىغانلىرىدىن

«دىۋان» دا	ھازىر
ئاتاسى ئاچىغ ئالمىلا يەسە،	ئانىسى ئاچچىق غورا يېسە،

www.uyghurkitap.com

«دىۋان»دا

ئوغلىنىڭ ئىشى قامار.
ئولدە چى سىچغان،
مۇش تاشاقىن قاشىر.
(چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى
كەلسە، مۇشۇكنىڭ
تاشقىنى قاشلار)
قورقمىش كىشىگە
قوي باشى قوش كۆرۈنۇر.

هازىر

قىزنىڭ چىشى قاماپتۇ.
چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە،
مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىنى
چىشلەيدۇ.
قورققانغا قوش كۆرۈنەر،
كۆلەڭگىسى بەش.

× × × ×

ئىكى بۇغرا ئىكەشۇر،
ئوترا كۆكەگۈن يانچىلۇر.

ئىككى ئات تېپىشسە،
ئارىدا ئېشەك ئۆلۈر.

× × × ×

قۇش قاناتىن، ئەر ئاتىن.

ئەر قانىتى ئات.

× × × ×

بىرىن بىرىن مىڭ بولۇر،
تاما تاما كۆل بولۇر.

تاما ـ تاما كۆل بولۇر.

3. مەنە دائىرىسى ئوخشىشىدىغانلىرىدىن

«دىۋان» دا

ئۇۋۇچى نەچە ئال (ھىلە) بىلسە،
ئادىغ (ئېيىق) ئانچە يول بىلىر.

هازىر

ئوۋچىنىڭ قارچىغىسى بولسا،
توشقاننىڭ نەرىسى بار.

«دىۋان»دا	هازىر
بۆرى قوشنىسىن يەمەس.	بۆرە قوشنىسىغا قەست قىلماس.

× × × ×

قۇتسۇز قۇدۇغقا كىرسە قۇم ياغار. (بەختسىز قۇدۇققا چۈشسە، قۇم ياغار)	1) تەلەيسىزنىڭ سېگىزغا بۇغداي كىرسە، ئارپا چىقىدۇ. 2) تەلەيسىز ئۇۋغا چىقسا، كەينىدىن غوۋغا چىقىپتۇ.

× × × ×

سۇۋ ئىچىرمەسكە سۈت بەر.	تاش ئاتقانغا ئاش ئات.

× × × ×

تىلىن تەرگىگە تەگىر. (تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر)	تىلى يۇمشاق ئاش يەر، تىلى قاتتىق مۇشت يەر.

(«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 90 - يىللىق 4 - سان)

ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىندىن بۇيان بەزى تەتقىقاتچىلار هازىر قولىمىزدا بار توپلام ۋە لۇغەتلەردە كۆرۈلمەيدىغان، بىراق، كوندىلىك ئىستېمالدا، خۇسۇسەن ئەدەبىي تىل ئىستېمالىدا خۇددى ماقال - تەمسىللەردەكلا ئىشلىتىلىۋاتقان تۇراقلىق تەركىبلەرنى توپلاپ ژۇرناللاردا ئېلان قىلدى. بۇمۇ يېڭى ماقال - تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى تەتقىق قىلىشتىكى تولىمۇ ئەهمىيەتلىك ئەمگەك هېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، «ئاتقان تېشىدىن قورقما، ئاققان يېشىدىن قورق»، «ئاينىڭ

www.uyghurkitap.com

يورۇقى بار، گۇماننىڭ سورىقى بار»، «ئاجىز كەلسە دوختۇر، سالامەتلىك يوقتۇر»، «ئانا تىلىنىڭ ماھىرى، ئۆز ئېلىنىڭ شائىرى»، «ئادەمنىڭ چوڭىدىن قورقما، تۇڭىدىن قورق»، «بالاڭ ئەمگەك سۆيمىدى، دېمەك ساڭا كۆيمىدى»، «ئاسماننىڭ تورۇسى يوق، قورقۇنچاقنىڭ جورىسى»، «بىلمىگەننى سورىغان، كۆڭلى ئايدەك يورۇغان»، «كىمكى پۇلغا قىزىقار، توغرا يولدىن ئېزىقار»، «بالا ئارىسىغا كىردىڭ، دوستلۇقىڭنى يىردىڭ»، «ۋاقىتنى كىم ئۇتىدۇ، بەخت قۇشىنى تۇتىدۇ»، «تەختىڭ كەتسە كەتسۇن، بەختىڭ كەتمىسۇن»، «ئۆمرۈڭ مەڭگۈ ئەمەس، ھۈنىرىڭ مەڭگۈ»، «ئۆز خەلقىنى سۆيگەن، بەختى ئۈچۈن كۆيگەن»، «ئەركە ئۆسكەن بالا، بولىدۇ ئىشقا چالا»، «ياخشى دوست چەتلەيدۇ، بىراق ئۇزاق كەتمەيدۇ»، «يىغلىغاندىن كۈلگەن ياخشى، رەسۋالىقتىن ئۆلگەن»، «ئىنسان بۇرۇن كېتەر، قەدىرگە كېيىن يېتەر»، «تېز ئىشلىگىن ئېزىلمەي، ۋاقىت ئۆتىدۇ سېزىلمەي»① مانا بۇ خىل يېڭى ماقال خاراكتېرلىك تەركىبلەرنىڭ ئومۇملىشىپ، مۇناسىۋەتلىك لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئالالىشى ياكى ئالالماسلىقى ئەمەلىيەتتە ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

لېكسىكولوگىيىدە ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تەتقىقات ئارقىلىق ماقال ـ تەمسىللەردىن ئىبارەت لېكسىكىدىكى بۇ تۇراقلىق تەركىبنىڭ باشقا تۇراقلىق تەركىبلەر، مەسىلەن، ئىدىئوم، ھېكمەتلىك سۆز قاتارلىقلار بىلەن بولغان پەرقلىرىنى تېپىپ چىققىلى، ئۇنىڭ گىراماتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق ئالاھىدى

① «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1990 ـ يىللىق 3 ـ سان، مۇقاۋا 4 ـ بەت.

لىكلىرىنى تولۇق ئىگىلىگىلى، شۇ ئاساستا ئۇنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدىكى ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ ئۆگىنىش ئارقىلىق تىل بايلىقىنى ئۆستۈرگىلى، شۇ ئاساستا ئېغىز ۋە يېزىق تىلىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرگىلى بولىدۇ. كونىلاردا «ئەر كۆركى ساقال، سۆز كۆركى ماقال» دېگەن گەپ بار. بۇ — ماقال - تەمسىللەرنىڭ ماقالە - ئەسەرلەرگە تەگدىشى يوق پاساھەت، سۆز - نۇتۇقتا مىسلىسىز گۈزەللىك ئاتا قىلىشتىن ئىبارەت تۈپكى رولى ۋە ئەھمىيىتىنىڭ ئەڭ ئىخچام بايانى. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشىمىز ۋە ياخشى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم.

§4. ھېكمەتلىك سۆزلەر

1. ھېكمەتلىك سۆز ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى

«ھېكمەت» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچىغا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ شۇ زامانلاردىكى ئاساسلىق مەنىسى «ئەقىل، پاراسەت؛ دانىشمەنلىك؛ كارامەت؛ پەلسەپە؛ تىبابەت» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولغان. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا دانىشمەنلىك (智谋)، دانالىق (贤明)؛ پەلسەپىۋىلىك (哲理)؛ پاراسەت (才略) مەنىلىرى بىلەن ئۆزلەشكەن. («ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 1982 - يىل خەلق نەشرىياتى نەشرى)

ئۇيغۇرچە «ھېكمەتلىك سۆز» دېگەن ئاتالغۇ ئادەتتە خەنزۇ تىلىدىكى «格言» دېگەن سۆزگە بەدەل قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. بىراق، ئۇيغۇرچىدىكى ھېكمەتلىك سۆز خەنزۇچىدىكى «格言» دىن كەڭرەك دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرچىدا «ئەقلىيە سۆزى» دېگەن بىر ئاتالغۇ بار. «ئەقلىيە»

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

مۇ ئەرەبچىدىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئەقىلغا تەئەللۇق؛ پاراسەتلىك» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، «ئەقلىيە سۆزى» نىڭ ئۆزى ئەمەلىيەتتە ھېكمەتلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «تەپەككۇر جەۋھەرلىرى»، «تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى» دېيىلىدىغان، كىشىنى ئەقىل يورۇقلۇقى... زۇشكە، پاراسەتكە ئۈندەيدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ دەل ئۆزى. خەنزۇچىدا «名言» دەپ ئاتىلىدىغان مەشھۇر كىشىلەرنىڭ سۆزلىرى ـ ئۈزۈندىلىرىمۇ ئۇيغۇرچىدىكى ھېكمەتلىك سۆزلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. چۈنكى، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە بىر خىل ھېكمەت، دانىشمەن پىكىر، دانا چۈشەنچە جىلۋە قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇلارنى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا، كىتابتىن ـ كىتابقا ئەيىنەن كۆچۈرۈپ، تۇراقلىق شەكىل بىلەن ئىشلىتىدۇ.

شۇنداق بولغاندا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەرنىڭ بىرى سانىلىدىغان ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ تەبىرى مۇنداق بولىدۇ:

مۇئەييەن شەخس تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئۆزىدە چوڭقۇر ھېكمەت ۋە پەلسەپىۋى پىكىر ئەكس ئېتىپ تۇرىدىغان، كىشىلەر تەرىپىدىن كۆچۈرمە گەپ قىلىپ بىر قېلىپتا ئىشلىتىلىدىغان تۇراقلىق جۈملە ۋە ئابزاسلار ــ ھېكمەتلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىلھام ــ ھورۇنىنى يوقلاشنى ياقتۇرمايدىغان مېھمان.

ــ چايكوۋىسكى

تالانت ــ چىدامىلىق بولۇش دېمەكتۇر.

ــ بوففون

خەلقنىڭ ئارمىيىسى بولمىسا، خەلقنىڭ ھېچ نەرسىسى

بولمايدۇ.

— ماۋزېدۇڭ

پولاتتەك ئىنتىزام ئاستىدا، ئالتۇندەك غەلىبە ياتىدۇ.

— ئەخمەتجان قاسىمى

تاتلىق سۆزلۈك سويار دۈشمەن پوستىنى،
سوغۇق سۆزلۈك دۈشمەن قىلۇر دوستىنى.

— سەئدى

ئۆگىنىش خۇددى دەرەخ تىكىشكە ئوخشىشىدۇ، باھاردا چېچەكلەپ، كۈزدە مېۋە بېرىدۇ.

— ئېينىشتېين

2. ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ئاساسي ئالاھىدىلىكى

ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ باشقا تۇراقلىق تەركىبلەرگە ئوخشاشمايدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى دەپ تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئاپتورى كەڭ خەلق ئاممىسى. بىراق، ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ئادەتتە ئېنىق ئاپتورى بولىدۇ. مانا بۇ — ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ ماقال - تەمسىللەردىن (گەرچە ئۇنىڭدىمۇ چوڭقۇر ھېكمەت ۋە پەلسەپۋى پىكىر جىلۋىلىنىپ تۇرسىمۇ) پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكى.

ئىككىنچى، ماقال - تەمسىللەر ئادەتتە كۆپ بولغاندىمۇ ئىككى مۇستەقىل جۈملىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بىراق، ھېكمەتلىك سۆزلەر ئىككىدىن ئارتۇق جۈملىدىن تەركىب تاپقان بولۇشىمۇ، ھەتتا ئۈچتىن ئارتۇق جۈملىدىن تەركىب تاپقان بىر ئابزاس سۆز بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سۆز ئۈنچىدۇر. ئۇنىڭ دېڭىزى كۆڭۈلدۇر. كۆڭۈل جىمى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەنىلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەم قىلغۇچىدۇر. گۆھەر دېڭىزدىن غەۋۋاس ۋاسىتىسى بىلەن چىقىپ، گۆھەرپۇرۇشلار ئالدىدا ئۆز قىممىتىنى تاپقاندەك، كۆڭۈلدىكى سۆز ئۈنچىلىرىمۇ ئۆز ماھىرلىرىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن نۇتۇق شەربىتىگە ئېرىشىپ ئۆز كۆركىنى تاپىدۇ.

— ئەلىشىر ناۋائى

ئۈچىنچى، ئىدىئوم ۋە ماقال - تەمسىللەر، خۇسۇسەن ماقال - تەمسىللەر ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا تەئەللۇق سۆز دۇردانىلىرى سانالسا، ھېكمەتلىك سۆزلەر كۆپىنچە زىيالىيلارنىڭ، ئەدەبىي تىلنىڭ ئەتىۋارلىق ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھېكمەتلىك سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىلغا خاسلىقى بىلەنمۇ ئىدىئوم ۋە ماقال - تەمسىللەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

3. ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ھېكمەتلىك سۆزلەرنى تۈزۈلۈشكە قاراپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، بىر جۈملىلىك ھېكمەتلىك سۆزلەر. بۇنىڭغا مەيلى ئاددىي جۈملە بولسۇن، مەيلى مۇرەككەپ جۈملە بولسۇن بىرلا جۈملىدىن تەركىب تاپقان ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

مىلتىقتىن ھاكىمىيەت چىقىدۇ. (ماۋزېدۇڭ) پرولېتارىيات پۈتكۈل ئىنسانىيەتنى ئازاد قىلغاندىلا، ئاندىن ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنى ئازاد قىلالايدۇ. (ماركس) قەھرىمانىنى خەلق يارىتىدۇ. (ئېھسان قۇددۇس) ئادەمنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ نېمىگە ئېرىشكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى قانداق تۆھپە ياراتقانلىقىدا. (ئېينىشتېيىن)

ئىككىنچى، كۆپ جۈملىلىك ھېكمەتلىك سۆزلەر. بۇنىڭغا

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل جۈملىلىك ھېكمەتـ
لىك سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلـەن:

بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچـان تـەڭ بولالمايدۇ،
بىلىملىك ئايال گويا ئەر، نادان ئەر گويا ئايالدۇر.

— ئەھمەت يۈكنەكى

بىر ئادەم بىر جەريان دېمەكـتۇر. ئۇ قېتـىپ قـالغـان
تۇرغۇن جىسىم ئەمەس، ئۇ دولقۇنلاپ ئېقىپ تۇرغـان دەريا،
ھەرگىزمۇ نوقۇل ماتېرىيال ئەمەس، ئۇ ھەرىكەتلىنىپ تـۇرـ
دىغان يوشۇرۇن ئىقتىدارنىڭ يۈلتۈزى.

— دوگېـس

بۈگۈن — ھاياتتۇر، بۈگۈن — ھەرىكەتلەندۈرگۈچـى كـۈچـ
تۇر، بۈگۈن — ھەرىكەتتۇر، بۈگۈن — ئىجادىيەتتـۇر. مېنـىڭچـە
دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك نەرسە بۈگۈن، ئەڭ ئاسـان مـەھـرۇم
بولىدىغان نەرسىمۇ بۈگۈن، چۈنكى ئۇ بەك ئوڭـاي قـولدىن
كېتىپ قالىدىغان بولغاچقا، ئەڭ قىممەتلىكتۇر.

— لى داجـاۋ

ئۇچىنچى، شېئىرىي ھېكـمەتلـىك سۆزلەر. بـۇ ئادەتـتـە
قاپىيىداش ئىككى مىسرالىق شېئىر شەكلىدىكى ھېـكمـەتلىك
سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۈزدۇر، بۇ يۈز كۆركـى كۆز.

— يۈسۈپ خاس ھـاجىپ

ئاسمان بولساڭ يەرگە ئېگىشمەك ياخشى،
تۇپراق بولساڭ كۆككە ئىنتىلمەك ياخشى.

— ئابدۇلقادىر بېدىل

بىلىملىككە ئىلمى تولۇق تون ۋە ئاش،
بىلىمسىزگە قىلىقى يامان بىر ئاداش.

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

ئەقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئېسىل،
بىلىم كىمدە بولسا، بولۇر خان ئۇ، بىل.

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، تۇراقلىق بىرىكمە، ئىدىيوم، ماقال - تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر يۇقىرىقىدەك ئورتاقلىق ۋە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت، ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەر كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ھالبۇكى، بىز تىلشۇناسلىق بىلىملىرى ئاساسىدا تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، لېكسىكولوگىيىنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئۇلارنى توغرا شەرھلىشىمىز ۋە توغرا چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن مەزكۇر تۇراقلىق تەركىبلەرنىڭ تىل ئىستېمالىدىكى ئەمەلىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرگىلى ۋە ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر

ئومۇمىي چۈشەنچە

تىل ئالىملىرىنىڭ بىردەك قارىشىچە، دۇنيادا ئۆز سوستاۋىغا چەت تىلدىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلمىغان مۇتلەق ساپ تىل مەۋجۇت ئەمەس. چۈنكى بىر يەر شارىدا ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئالاقىلىشالماسلىقى، ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ خىل باردى - كەلدى ۋە بۇ خىل ئالاقىلارنىڭ شۇ مىللەتلەرنىڭ تىلىدا مۇئەييەن ئىز - بەلگىلەرنى قالدۇرۇپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال. تىل سوستاۋىدىكى بۇ خىل ئىز - بەلگىلەر ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى تىللاردىكى ئۆزلەشمە (چەت تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن) سۆزلەردىن ئىبارەت.

تىلشۇناسلىقتا، تۈرلۈك تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى نەتىجىسىدە بىر - بىرىدىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش تىل تەرەققىياتى جەريانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بىر ئومۇمىيەتلىك ئىجتىمائىي ھادىسە دەپ قارىلىدۇ. بىراق، تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش، ئۆزئارا تەسىر قىلىش دەرىجىسى ۋە خاراكتېرى، شۇ تىل ئەھلىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش، ئۆزئارا ئالاقىلىشىش دەرىجىسى ۋە خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بول-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ماسلىقىغا بىقىپ ئوخشاش بولمايدۇ. ئالايلۇق، بەزى مىللەتلەر ئۆزلىرى ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان رايونلارنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى جەھەتتىكى ئورتاقلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلىشقان ۋە شۇ سەۋەبتىن تۇرمۇش ۋە ئۆزئارا ئالاقىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ئۆزئارا قوبۇل قىلىشقان بولسا، يەنە بەزى مىللەتلەر گەرچە ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى يىراق - يىراقتا بولسىمۇ، پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقاد جەھەتتىكى ئورتاقلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزئارا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان بولىدۇ. ئومۇمەن قىلغاندا، بىر مىللەت تىلىغا باشقا مىللەت تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئەمەلىيەتتە مەزكۇر مىللەتنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا، تەقدىرىگە ۋە مەۋجۇتلۇقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇئەييەن مەجبۇرىيەت ۋە تەقەززالىقنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ياشاپ كېلىۋاتقان رايوننىڭ ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان چوڭ قاتناش تۈگۈنى بولۇشتەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇلار تارىختىن بۇيان دۇنيادىكى تۈرلۈك مىللەتلەر بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ ياشىغان ۋە شۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى تۈرلۈك تىللاردىن، مەسىلەن، خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان خەنزۇ تىلىدىن، ھام - سام تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغان ئەرەب تىلىدىن، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا خاس بولغان سانسكرىت تىلى، پارس تىلى، رۇس تىلى قاتارلىق تىللاردىن ئۆز تىل سوستاۋىغا نۇرغۇنلىغان سۆزلەملەرنى قوبۇل قىلغان.

چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش مۇئەييەن مەجبۇرىيەت ۋە تەقەززالىق ئاستىدا بولغان ئىكەن، بىر تىلدىكى چەتتىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ سان سالمىقى مەڭگۈ بىر قېلىپتا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللار-

دىن سۆز قوبۇل قىلىش ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن ئىلگىرىلا باشلانغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاشمىغان نىسبەت ۋە ئوخشاشمىغان دەرىجە بىلەن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ. ئالايلۇق، بۈيۈك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 13290 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە جەمئىي 68 مىڭ سۆزلەم بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەر پەقەت 400 نەچچىلا ئىدى (جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر»، 23 - بەت. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى 1988 - يىل باستۇرغان ماي باسما نۇسخا). بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرچىغا چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئەھۋالىغا مىسال بولالايدۇ. ئەمدى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا سوستاۋىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» گە تۈپ سۆز ۋە ياسالما سۆز بولۇپ جەمئىي 30 مىڭ سۆزلەم كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چەت تىللاردىن كىرگەن تۈپ سۆزدىنلا 5030 ى بار. بۇ لۇغەتتىكى ئومۇمىي سۆزلەمنىڭ 16 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەزكۇر 5030 چەتتىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزنىڭ 3255 ى ئەرەبچە ۋە پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ، بۇ پۈتكۈل چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ 65 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر 1499 بولۇپ، ئومۇمىي ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 270 بولۇپ،

ئومۇمىي ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ 5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ①.

ئومۇمىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش مىللەتلەر ئارا مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىدۇ، ئالاقىنى راۋاجلاندۇرىدۇ. تىلشۇناسلىقنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن هالدا، ئەقىلگە مۇۋاپىق ئېنىق پرىنسىپ ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قوبۇل قىلغۇچى مىللەتنىڭ تىلىنى بېيىتىدۇ، ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. تىل قانۇنىيىتىگە خىلاپ هالدا، قالايمىقان سۆز قوبۇل قىلىش قوبۇل قىلغۇچى مىللەتنىڭ تىل سوستاۋىنى بۇزىدۇ، مىللىي ھېسسىياتىنى زەخىملەندۈرىدۇ. بىر مىللەت تىلىغا چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشتا، سۆز قوبۇل قىلغۇچى مىللەتنىڭ زىيالىيلىرى، خۇسۇسەن تەرجىمانلىرى، شائىر - يازغۇچىلىرى، سەنئەتچىلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلىرى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

بىر مىللەتنىڭ تىل تارىخى ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ھالبۇكى، بىر مىللەت تىلىدىكى چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت تەرەققىيات جەريانىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر تەرەپ ھېسابلىنىدۇ.

بىز بۇ بابتا، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ھەممىسىنى ئەمەس، بەلكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نىسبەتەن ئېنىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدىغان، بىرقەدەر ئاساسلىق ۋە مۇھىم دەپ قارالغانلىرىنى، «خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر» ۋە «رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا

① رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «باشقا تىللاردىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1989 - يىللىق 6 - سان.

ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر» دېگەن تەرتىپ بويىچە قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

§1. ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئۇيغۇرلاردا، خەنزۇ تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلار مىلادى VII — IX ئەسىرلەردە قوللانغان تۈرك - رونىك يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارغا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، خېلى بىر قىسىم ئەمەل ناملىرى ۋە بۇددا دىنىغا دائىر سۆزلەرنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بويىچە قوبۇل قىلىنىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

ئۆزلەشمە قوللىنىلىشى	مەنىسى	ئەسلى خەنزۇچىسى
سانگۇن	گېنېرال	将军
تۇتۇق	مەنسەپ نامى	都督
بۇشى	سادىقا	布施
لۇئۇ	ئەجدىها	龙
ساۋشىڭ	خىنايانا مەزھىپى	小乘
سۇي	گۇناھ، جىنايەت	罪
قونچۇي	مەلىكە	公主

(«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، III قىسىم (ماي باسما)، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى 1981 - يىل باستۇرغان نۇسخا)

يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدىن ياسالما سۆزلەر ھاسىل قىلىنىپ ئىستېمال قىلىنغان. بۇ ھال مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر تىلىغا چوڭقۇر ئۆزلىشىپ، كەڭ ئىستېمال قىلىنغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. مەسىلەن، بۇشىلىغ (سادىقىغا موھ-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تاج بولغان)، بۇشىچى (تىلەمچى، سادىغا ئالغۇچى) دىگەنلەرگە ئوخشاش. («قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، 104 - بەت)

بەزى تەتقىقاتچىلار بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشقەرى تۈزگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تەخمىنەن 240 چە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆز بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. (جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇرچىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر»)

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، شۇنداقلا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن «بەش تىللىق لۇغەت» قاتارلىق نوپۇزلۇق مەنبەلەردىمۇ بىر بۆلەك خەنزۇچە تۇرمۇش ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن:

ئۆزلەشكىنى	ئەسلى خەنزۇچىسى
بەندىڭ	板凳
چاي	茶
خەي	鞋
ساڭزا	馓子
مانتۇ	馒头
پۇڭ	分

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىمۇ خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دائىم دىگۈدەك ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزلەشكەن شەكلى	ئەسلى خەنزۇچىسى
غاڭزا	烟袋杆子
جاڭزا	庄子
يامبۇ	元宝
يالا - (ya:la)	押
پالا - (pa:la)	罚

衙门 ياموۇل

窗子 چاڭزا، چەڭزە

好汉子 خوخەنزە

斑 مەك

面子 مەڭز

珍珠 ئىنجۇ

战 جەك

样 يەڭلىغ (ـدەك ـ تەك؛ ئوخشاش مەنىسىدە)

冻 توڭلا ـ

老爷 لويى، لوياخۇن (لويى + ئاخۇن)

مىسال: «ئىنساپ بارمۇ لوياخۇن» (ماقال) ياكى لوياخۇندا ئىنساپ يوق.

金线 كىمسان

مىسال: تاج ئىلە كىسۋەتكە تەرتىپ ئەيلابان، باري كىمسان بىرلە تەزھىب ئەيلابان.

يېشىمى: تاج ۋە ھەممە يېرى ئالتۇن يىپ بىلەن بېزەلگەن كىيىملىرىنى رۇسلاپ.

يەنە خەلق قوشاقلىرىدا مۇنداق كەلگەن:

«ياموۇلنىڭ ياغاچلارى ــ ئىگىز قارىغاي چەڭزە،
ياموۇلنى تەشىپ قاچقان ــ سادىر ئۆزى خوخەنزە.»

خەنزۇچە سۆزلەرنىڭ ئۆزلىشىش جەريانى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

بەزى تىلچىلار خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئۆزلىشىش جەريانىنى ۋاقىت جەھەتتىن مۇنداق چوڭ ئىككى دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرىدۇ:

بىرىنچى، يىپەك يولى ئېچىلغاندىن تارتىپ تاكى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋر. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ھالدا زىچلىشىپ، ئۆزئارا قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىشتىن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ۋە بىللە ياشاش دەرىجىسىگە بىرىپ يەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇرلار قەدىمىي ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە خەنزۇ خەلقىدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندى. بۇ خىل ئۆگىنىش تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ تىلىدىن مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەرنى قوبۇل قىلىشقا تەقەززا قىلدى.

ئىككىنچى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋر. بۇ دەۋردە، كومپارتىيە مىللىي سىياستىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئارىسىدا قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت بەرپا قىلىندى. مۇرنى مۇرىگە تىرەپ كۆرەش قىلىپ، سوتسىيالىزم قۇرۇش ئەمەلىيىتى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا يېپيېڭى بىر دەۋر ئاچتى. جاھان پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى، خۇسۇسەن نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ئىككى مىللەتنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاقىسىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈردى. ئالايلۇق، ماركسىزم كلاسسىكلىرى، شۇنداقلا سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، پەلسەپە، تارىخ ۋەتىل ـ ئەدەبىياتقا دائىر تۈرلۈك قىممەتلىك ئەسەرلەر خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىندىغان بولدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى خەنزۇ تىلىدىن ئاز بولمىغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنگەندىن باشقا، نۇرغۇنلىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىپ ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشتۇردى.

خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنى ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1) يېمەك - ئىچمەك ئاتالغۇلىرى: لەڭمەن، گاڭپەن، لەڭپۇڭ، جوتاڭ، چاڭيۇ، يوسو، ساڭزا، تاڭگازا، خاسىڭ، گازىر، دۇفۇ،...

2) ئوتياش - چۆنەك ئاتالغۇلىرى: سەي، لازا، چەيزە، چىڭسەي، جۇسەي، لاڭخا، جاڭدۇ، خاڭگا، بەسەي،...

3) قول ھۈنەر ئاتالغۇلىرى: ئەندۈۋا، ۋادو، چەيدو، جاۋەن، جوتۇ، جامبۇ، سەيپۇڭ، چەنزە،...

4) ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى: مو، جىڭ، موچەن، پۇڭ، تەڭپۇڭ،...

5) سىياسىي ئاتالغۇلار: لۇشيەن، فاڭجېن، گومىنداڭ، سەنمىنجۇيى،...

6) ھەربىي ئاتالغۇلار: جاڭجۈن (كونا)، سەنمۇ، سەنمۇبۇ، سەنمۇجاڭ، جىتۇەنجۈن، جۇڭشياۋ، شاڭۋېي، شاڭشياۋ، شاڭجياڭ،...

7) مەمۇرىيەت ئاتالغۇلىرى: دۇبەن، شەنگەن، شويى، بوجاڭ (كونا)، گۇڭشې، دادۇي...

خەنزۇ تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇرچىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئۆزىگە خاس بولغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى خەنزۇ تىلى ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇلاردىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، باش بوغۇمى بىرلا تاق يۈنمۇ (سوزۇق تاۋۇش) ياكى قوشما يۈنمۇدىن تۈزۈلگەن خەنزۇچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىغا باش بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم بولغان سۆزلەر بولۇپ ئۆزلەشكەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئادەتتە خەنزۇچىدىكىگە

www.uyghurkitap.com

ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، پوكەي (Pu:kəy)، بوسو (bo:so)، دومىلە (do:milə)، داچەن (da:qən)، خوچاڭ (ho:qang)، پوتەي (po:təy)، شۆيۈەن (xue:yuan)، فۇداۋ (fu:dao)، داشۆ (da:xue) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، خەنزۇچىدا سۆزلەرنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇرغۇسىز تاۋۇش (轻声) ئوقۇلىدىغان «子» (zi) خېتى ئۇيغۇرچىغا قوبۇل قىلىنىش جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك قانۇنىيىتى بويىچە ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، ئالدىدىكى سۆزنىڭ سوزۇق تاۋۇشىغا ماس ھالدا «زا» ياكى «زە» گە ئۆزگىرىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇيغۇرچىدىكى ئاخىرقى بوغۇمى «زا» ياكى «زە» بولغان ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىگە بىر قاراشتىلا ئېتىمولوگىيىسى خەنزۇچە بولغان سۆز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، باڭگازا، تاڭگازا، ساڭزا، جاڭزا، يۇتازا، ياڭزا، چەيزە، چەنزە، مەلەڭزە (جانلىق تىلدا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن پېئىل سۆزلەر ئادەتتە ئارقىسىغا «ـلا/ ـلە»، «ـدا/ ـدە» ياكى «سا/سە» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ئۇيغۇرچە پېئىل سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، خەنزۇچىدىن كىرگەن پېئىل سۆزلەر ئۇيغۇرچىدا بىۋاسىتە «ماق/مەك» قوشۇمچىسى ئارقىلىق پېئىل سۆزگە ئايلىنالمايدۇ. مەسىلەن:

توڭ (冻) + لا	(سەن توڭلىدىڭمۇ؟)
يا (押) + لا	(دۈشمەننى يالاپ ماڭماق)
پا (罚) + لا	(گۇناھكارنى پالىماق)
دەڭ (店) + سە	(ئۇ خالتىنى دەڭسەپ كۆردى)
خاڭ (表) + دا	(يەر خاڭدىماق)

تۆتىنچى، ئاخىرقى بوغۇمى «ao، iao، ua، ian، iang، uan، üan، üe» قاتارلىق قوشما يۈنمۇدىن تەركىب تاپقان خەنزۇچە سۆزلەر ئۇيغۇرچىدا، «ـئاۋ، ـياۋ، ـۇا، ـيەن، ـياڭ، ـۇەن، ـۈەن، ـۈې» قىلىپ يېزىلىدۇ. ئەمدى، ئاخىرقى بوغۇمدا كەلگەن مەزكۇر تاۋۇشلار ئادەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسلىق ئۇرغۇنى ئاخىرقى بوغۇمغا چۈشۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسى بويىچە، ئۇرغۇ چۈشۈرۈلگەن ھالدا قىسقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، بۇلارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان چاغدا، مەزكۇر بوغۇمدىكى «ـئا، ـئە» تاۋۇشلىرى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭكىگە ئوخشاش «ئې، ئى» گە ئاجىزلاشمايدۇلا ئەمەس، بەلكى يەنە تۈپ سۆز ھالىتىدە تۇرغاندا قىسقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئاخىرقى بوغۇم ئەمدىلىكتە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

فۇداۋ — فۇداۋى (fuda:wi)
فاگاۋ — فاگاۋى (faga:wi)
سۇلياۋ — سۇلياۋى (sulya:wi)

§2. ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ نىسبىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. بۇ ــ تېگى تەكتىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

مەلۇمكى، تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، ئاساسلىق

مائارىپ ئىشلىرى ئاساسەن ئەرەب تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. جەمئىيەتتە ئەرەبچە ئوقۇش پۈتتۈرگەن زىيالىيلار تەدرىجىي كۆپەيدى. ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئەرەب تىلىدا يېزىلسا بەكرەك ئەتىۋارلىنىدىغان بولدى. مەسچىت – مەدرىسلەردە ھەممىشە بايان قىلىنىپ تۇرىدىغان دىنىي ئەمرىمەرۇپلار ئېتىقاد يۈزىسىدىن كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا سىڭىسە، مەزكۇر ئەمرىمەرۇپلار ئىپادىلەنگەن سۆز - ئاتالغۇلار ئۆگىنىش، ئۆزلەشتۈرۈش تەقەززاسىدىن كىشىلەرنىڭ تىلىغا سىڭىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار ئەرەبچە ئاتىلىدىغان بولدى. مەشھۇر شەرقشۇناس فېك جياشىڭ ئەپەندى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «خۇددى ئۆز زامانىسىدا لاتىن تىلى پۈتكۈل ياۋروپاغا ئورتاق تىل بولغىنىدەك، ئەرەب تىلى مۇسۇلمان شەرق ئەللىرى ئۈچۈن بىرقانچە ئەسىرگىچە خەلقئارالىق پەننىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان ئىدى»①. مۇشۇنداق شارائىتتا، يېڭى ئۇقۇم، يېڭى چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز – ئاتالغۇلار ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان نۇرغۇن ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە ئاتالغۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇلدى ياكى پاراللېل قوللىنىلىدىغان بولدى.

XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئاتايى، لۇتفى، سەككاكى ۋە ئەلىشىر ناۋائى قاتارلىق بۈيۈك يازغۇچى - شائىرلار ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب – پارس تىللىرىغا ئەسىر بولغان، ساددا قىزغىنلىقتىن كاللىسى قىزىپ قالغان زامانداشلىرى كۆچەپ تەرغىپ قىلغان «تۈركىي تىل خۇددى تىكەنلىككە ئوخشىشىدۇ،

① جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇرچىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر» 14 – بەت.

تۈركىي تىل بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ» دەيدىغان پىكىر
ئىقىمىغا قارشى قەتئىي كۆرەش قىلغان ۋە ئۆزلىرى تۈركىي
تىل بىلەن ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، بۇ تىلنى يۈكسەك
دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇلارنىڭ ئۆز-
لىرىمۇ ئەسەرلىرىدە ئەرەبچە ئامىللارنى كۆپلەپ قوللىنىشتىن
خالىي بولالمىدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوستاۋىدا،
خۇسۇسەن لېكسىكا قىسمىدا زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، فونېتىكا
ۋە گراماتىكا جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا
راۋاجلانغان، لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب - پارس تىلى ئامىللى-
رىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرگەن ئەدەبىي تىل — چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلى ئومۇمىيۈزلۈك شەكىللەندى ۋە ۋايىغا يەتتى. پەقەت تىل
نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىل - يېزىق تارىخىدا
ئالتە ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتنى ئىگىلىگەن چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلى دەۋرىنى ئەمەلىيەتتە ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى
تەسىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ئەرەبچە سۆزلەرنى
ۋە تۈرلۈك تەركىبلەرنى تاللاش، شاللاش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش
دەۋرى بولغان ئىدى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئەرەب تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇرتىلىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر
لېكسىكىنىڭ ھەممە تەركىبلىرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
ئۇلارنىڭ ئاكىلىستىدىغان ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە ئومۇملاشتۇرۇپ
تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) دىنىي ئاتالغۇلار: ئاللا، رەسۇلىللا، مالائىكە، جەننەت،
ئەۋلىيا، شەرىئەت، قۇرئان، ھەدىس، ساھابە، مۇشرىك، جىن،
دىن، كاپىر، قىيامەت، تەيەممۇم، غۇسىل، ئىبادەت، مەسجىد،
سەجدە، رۇكۇ، رەكئەت، سالات، ھەج، ھاجى، ھارام،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

باتىل،...

2) مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئاتالغۇلىرى: مائارىپ، مەدەنىيەت، ئىلىم، پەن، تەھسىل، مۇتالىئە، مەدرىسە، مۇدەررىس، مەكتەپ، دەپتەر، قەلەم، كىتاب، مۇئەللىم، دارىلمۇئەللىمىن، ئالىم، مەدەنىي،...

3) ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە قانۇنغا دائىر سۆزلەر: جىنايەت، مۇپەتتىش، مەھكىمە، ۋىلايەت، ناھىيە، ۋالىي، ھاكىم، كادىر، دۆلەت، ۋەتەن، مەملىكەت، دىيار، قەتل، قاتىل، ۋەزىر، قارار، قانۇن، تەشۋىقات، تەشكىلات، تەرغىبات، شىركەت، جەمئىيەت،...

4) ئەدەبىياتقا دائىر سۆز ـ ئاتالغۇلار: بەدىئىي، ئەدەبىي، شېئىر، نەزم، ماقالە، ھېكايە، قاپىيە، مىسرا، بېيىت، غەزەل، قەسىدە، رۇبائىي، مۇھتەممىلات، مۇسەددەس، مۇخەممەس، مۇرەببە، ئەسەر،...

5) فولكلور ئاتالغۇلىرى: تەزىيە، دەپنە، نەزرە، ئىسقات، سەدىقە، پەتە، خەتنە، زىيارەت، دۇئا، تاۋاپ، سەيلە، بىسمىللا،...

6) ھۈنەر ـ كەسىپ ئاتالغۇلىرى: قاسساپ، باققال، سەرراپ، ھاممام، كاسىپ، رەسسام، نەققاش، رەممال، ھاممال، ھەتتار،...

7) ياردەمچى سۆزلەر: ئەمما، لېكىن، ۋە، لازىم، ھەم، ھەتتا، دائىر، ئائىت، ئىبارەت، ھالا، ۋەھاكازا،...

8) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار: «ـ ئە»: شائىرە، مۇئەللىمە،...

«ئى»: قەشقەرى (قەشقەرلىك)، تۇرپانى (تۇرپانلىق)، خوتەنى (خوتەنلىك)، مەدەنىي (مەدەنىيەتلىك)، ئىنسانى (ئىنسانلىق)

9) ئەدەب سۆزلىرى: ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ۋەئەلەيكۇم

ئەسسالام، ئەستەغپۇرۇللا ئەلئەزىم، ئىنشائاللا، ماشائاللا، ئەلھۆكمىللىلا، ئەلھەمدۇلىللا شۈكرەن ئالا كۇللەھال، ئەپۇ، رەھمەت، خەير،...

10) ماقال ۋە ئىدىئومىلار (ئايرىم سۆزلەر كېيىن قوشۇلغان):

ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام (مەنىسى: زۆرۈر ئىشنى ئالدىن قىلىش، قۇرۇق گەپنى كېيىن قىلىش)؛ ئىلاھائامىنغا بەرمەك. (مەنىسى: بىكارغا بەرمەك)

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئۆزلىشىش دائىرىسى كەڭ ۋە چوڭقۇر بولۇپ، ئۇن ئەسىردىن كۆپرەك ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئېتىمولوگىيىسى ئەرەبچە بولغان سۆزلەر ئۆزلىشىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈك سوستاۋىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن:

ۋەتەن، دۆلەت، مەملىكەت، دۇنيا، ئالەم، ئادەم، ئايال، سالامەت، ئامان، ئادالەت، ئىشق، مۇھەببەت،...

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، مۇتلەق كۆپ سانلىق ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۆزلىرىگە خاس بولغان تۈزۈلۈش ۋە تەلەپپۇز قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن قىلغاندا، ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، «فائىل» شەكلىدىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى «ئا» تاۋۇشى ئەرەب تىلىنىڭ ئۆزىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئاشۇ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇزۇن سوزۇقلۇق شەكلىنى ساقلاپ قالغان. شۇڭا، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە بىر قاراشتىلا ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن سۆز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئالىم، زالىم، قادىر، كادىر، زاھىر، سادىر، نادىر، تارىم، سالىم، تاھىر، ئاخىر، داخىل، جاھىل، شائىر، ناتىق، پازىل، پاسىل، ناسىر، مايىل، سائىل، شاكىر، ماھىر.

ئىككىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «تەفەئئۇل، مەفئۇل، تەفئىل، فەئئال، فەئىل (فەئىلە)، مەفئەل» قاتارلىق شەكىللەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر دەپ ھۆكۈم قىلسا، ئادەتتە يېڭىلىش كېلىپ چىقمايدۇ. مەسىلەن:

تەئەججۇپ، تەپەككۇر، تەبەسسۇم، تەلەپپۇز، تەشەككۇر، تەكەللۇپ، تەكەللۇم (تەكەللۇمىسىنى كەلتۈرمەك)، تەسەددۇق، تەسەۋۋۇپ، تەسەۋۋۇر، تەئەللۇق، تەنەپپۇس، تەۋەللۇت؛ مەھسۇل، مەمنۇن، مەزكۇر، مەقبۇل، مەنزۇر، مەشغۇل،... تەستىق، تەسلىم، تەشكىل، تەرغىپ، تەركىب، تەمكىن، تەكبىر،... نەققاش، رەسسام، كاززاپ (ئەسلى كەززاب)، مەككار، قەللاب،... كەرىمە، سەلىمە، جەرىمە، ھەلىمە، جەمىلە، ئەزىزە، ھەبىبە،... مەشئەل، مەقسەت، مەزھەپ، مەستەر، مەسلەك، مەشرەپ، مەكتەپ، مەنسەپ، مەھرەم، مەھشەر...

ئۈچىنچى، ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق بولغان يېپىق بوغۇملۇق ئەرەبچە سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەنئەنىۋى ئۇرغۇ قائىدىسى، شۇنداقلا بوغۇم ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى ئېنىق تەلەپپۇز قىلىش يۈزىسىدىن ئادەتتە قىسقا سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، بۇ خىلدىكى سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالىتى تەلەپپۇزدا ئەسلىگە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىقتىساد ئىقتىسادى (iktisa:di)، ئىقتىسادىم
ئىمكان ئىمكانىم (imka:nim)، ئىمكانىڭ
ئېتىقاد ئېتىقادىڭ (etika:ding)، ئېتىقادى
ئىستىقبال ئىستىقبالىم (istikba:lim)، ئىستىقبالى

ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش بولغان ئۇچ ـ ئۇق بوغۇملۇق ئەرەبچە سۆزلەر ئادەتتە، خۇسۇسەن قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، ئەرەبچىسىدىكى بىلەن ئوخشاش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دۇنيا دۇنياسى (dunya:si)، دۇنيادا (dunya:da)
مەنبە مەنبەسى (mənbə:si)، مەنبەدىن (mənbə:din)
قەلئە قەلئەسى (kəl'ə:si)، قەلئەدىكى (kəl'ə:diki)

تۆتىنچى، ئەسلىسى «فەئالەت» بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا «فائالەت» شەكلىدە ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش «ئا» (ئىككىنچى بوغۇمدا) ئۇيغۇرچىدىمۇ ئوخشاشلا ئۇزۇن سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كاپالەت، شاپائەت، مالامەت، كاساپەت، ئالامەت، پاساھەت، ساداقەت، ئادالەت، نادامەت، جاھالەت، قاباھەت، قانائەت، جاراھەت، سالامەت، ئامانەت،...

بەشىنچى، ئەسلىدە «مۇفائەلە» شەكلىدە بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا «مۇفائىلە» شەكلىدە ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرمۇ ئۆز تەركىبىدىكى «ئا» ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

مۇنازىرە، مۇھاكىمە، مۇئامىلە، مۇزاكىرە، مۇقابىلە، مۇشائىرە، مۇسابىقە، مۇداخىلە، مۇداپىئە، مۇبالىغە،...

ئالتىنچى، ئەسلىدە تەركىبىدىكى ساكىنلىق «ئەين» ۋە «ھەمزە» ھەرپلىرى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان خېلى بىر بۆلەك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، تەركىبىدىكى مەزكۇر ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» نى تە-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

لەپپۇزدا چۇشۇرۇپ قويىدىغان بولۇپ ئۆزلەشكەن. نەتىجىدە، ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ ھال گەرچە ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر تەركىبىدىكى «ھ، ي، ر» تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنكى ئەھۋالغا ئوخشىسىمۇ، ئەرەبىي سۆزلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ يەنىلا بىر خىل ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلى ئەرەبچىدە	ئۆزلەشكىنى	
تەئتىل	تەتىل	(tə:til)
تەئخىر	تەخىر	(tə:hir)
تەئمىن	تەمىن	(tə:min)
ئېئتىبار	ئېتىبار	(e:tibar)
نېئمەت	نېمەت	(ne:mət)

يەتتىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ئوچۇق بوغۇمدىن تەركىب تاپقان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن ئۆزلەشمە سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەلۋىدا (əlwida:)، ناۋا (nawa:)، ھاۋا (hawa:)، نىدا (nida:)، بىنا (bina:)، جۇلا (jula:)، ئەلا (ə:la)،...

سەككىزىنچى، ئەرەبچىدىن كىرگەن ئۆزلەشمە سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى كۆپىنچە «بول-»، «قىل-»، «ئەيلە-» قاتارلىق ياردەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

دىققەت قىل-، بىنا قىل-، ئىقتىساد قىل-، ئىمكان قىل-،

ئىزهار قىل، تەپەككۇر قىل، ئىنتىزار بول، ھەزەر ئەيلە، ناۋا ئەيلە، نىدا ئەيلە...

يۇقىرىقىلار ئۇيغۇرچىغا ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىر قەدەر مۇھىملىرى ھېساب-لىنىدۇ.

§38. پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر

ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا، ئەسلى كېلىش مەنبەسى پارسچە دەپ قارىلىۋات-قان «كەنت، پەرىشتە» قاتارلىق سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ناھا-يىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن، قەدىمىي شەھەر قەشقەر ئۆز زامانىسىدا «كاشغار، كاشغەر» دېگەن نامدىن باشقا، «پايتەخت» مەنىسىدە «ئوردۇكەنت» دەپمۇ ئاتالغان. «پەرىشتە» سۆزى قەدىمكى يادىكارلىقلاردا «فەرىشتى» شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىملار مەزكۇر «كەنت» (كەند)، «پەرىشتە» (فەرىشتى) قاتارلىق سۆزلەرنى «ئۇيغۇر تىلىغا (ئىران تىللىرى تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان) سوغدى تىلى ئارقىلىق كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.» چۈنكى، «قەدىمكى زاماندا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلىرىدە ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى، مەسىلەن، قەدىمكى خوتەن تىلى، قەدىمكى كۇچا، قاراشەھەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى تاجىك تىلى قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق تۈركىي تىللارغا تەسىر كۆرسەتكەن» دەپ قارايدۇ. (ۋىي سۇيىي تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، III قىسىم، 64 ـ بەت، ماي باسما، 1981 ـ يىل)

ئومۇمەن قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشىنى مۇنداق

ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، زىچ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش، بىللە ياشاش، ھەمماكانلىق ۋە مۇشۇنداق تەبىئىي مۇھىت ۋە تۇرمۇش تەقەززاسىدىن ئۆزئارا سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنغان. بۈيۈك شائىر، تىل ئۇستىسى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر ناۋائىي ئۆزىنىڭ «ئىككى تىل توغرىلىق مۇھاكىمە» (مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئىككى تايىفە (يەئنى تۈركىيلەر ۋە پارسىيلار) نىڭ يىگىتى ۋەقەرىسى بەلكى ئۇلۇقىدىن كىچىك بارىسى ئاراسىدا ئىختىلات ئەلەسسەۋىييەدۇر. ھەر مىقداركى، بۇ بىرىنىڭ ئول بىرى بىلە ئامىزىش ۋە گۇفتۇگۇزارى بار؛ ئول بىرىنىڭ ھەم بۇ بىر بىلە ھەمانچە تەكەللۇمۇگۇفتارى بار.» ① (يېشىمى: تۈركىيلەر بىلەن پارسىيلار مەيلى ياشلار، قېرىلار، چوڭلار ياكى كىچىكلەر بولسۇن ئوخشاشلا ئارىلىشىپ ياشايدۇ. ئۇ بۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ، بۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا گەپلىشىدۇ) دېمەك، بۇ بايانلار تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش دەرىجىسىنىڭ ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ قانچىلىك يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئەمەلىيەتتە ئاشۇ خىل تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلىدۇر.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە، پارس سەلتەنىتىنىڭ روناق تېپىشى، شۇ سەۋەبتىن، پارس تىللىق كاتتا شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا چىقىشى، پارس ئەدەبىياتىنىڭ بەرق ئۇرۇپ گۈللىنىشى — مانا بۇلار پارس تىللىق

---

① «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»، 7 -، 61 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى.

خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، ئۆزئارا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقان.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائىي ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ئاشۇنداق مۆتىۋەر تىللار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، خۇسۇسەن ئەدەبىياتتا تۈركىي تىللارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىۋېلىشى ئۈستىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەيدۇ: «يەنە شۇنداق بىر قانۇنىيەت باركى، ھۆكۈمرانلىق ئەرەب خەلىپىلىرى ۋە سۇلتانلىرىنىڭ قولىدا بولغان چاغدا، ئەدەبىيات ئەرەب تىلى بىلەن راۋاج تېپىپ، ھەسەن سابىت (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام زامانىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەرەب شائىرى) تەك، لاقىت (ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەرەب شائىرى) تەك تىل ماھىرلىرى ۋە يېتىك شائىرلار مەيدانغا كېلىپ، ئۆز تىللىرى بىلەن نەزم ئىپادىسىنى ۋايىغا يەتكۈزدى... پارس ھۆكۈمرانلىرى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، پەن ئۇستازى فىردەۋسى، زامانىنىڭ نادىرى شەيخ نىزامى گەنجىۋى ۋە ھىندى سىپھىرگەرى مىرخۇسرەۋ دىھلەۋى، ئەسىرىنىڭ يېگانىسى خوجا ھافىز شىرازىدەك پارسىگوي (پارس تىللىق) شائىرلار مەيدانغا چىقتى» ①. ناۋائىينىڭ قارىشىچە، بىر مىللەتتە ئۆز تالانتى ئارقىلىق بارلىق دەۋر ئەھلىنى قايىل قىلغۇدەك شائىر ياكى يازغۇچى، ئۆز سۈپىتى ۋە قىممىتى بىلەن ھەممە شائىر ۋە يازغۇچىلارنى تەسلىم قىلالىغۇدەك شاھ ئەسەرنىڭ بولماسلىقى شۇ مىللەت تىلىنىڭ ئاقىۋەتتە باشقا مىللەتلەر تىللىرىنىڭ تەسىرى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھالبۇكى، تىل ئالىملىرى ۋە تارىخچىلارنىڭ

---

① يۇقىرىقى ئەسەر، 44 - ، 45 -، 46 - بەتلەر.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېشقەدەم تارقاتقۇچىسى

ئىسپاتلىنىشىچە، فىردەۋسى، نىزامى گەنجىۋى، خوجا ھافىز شىرازى قاتارلىق پارس شائىرلىرى ئۆز زامانىسىدا ئۆزلىرىنىڭ مول نەتىجىلىرى ئارقىلىق پارس خەلقىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنىمۇ قايىل ۋە ئۆزلىرىگە رام قىلىۋالغان. دۇرۇس، ئەسلىدە پارس شائىرلىرىنىڭ نەتىجىلىك ۋە ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلىرى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى قايىل قىلسا ۋە بۇ خىل قايىللىق مەزكۇر شائىرلارغا بولغان ئېھتىرام ۋە ئەزىزلەشنى كەلتۈرۈپ چىقارسا، بۇ ھېچقانداق بىر ئەجەبلىنەرلىك ئىش بولمىغان بولاتتى، ئەلۋەتتە. بىراق، بۇ خىل قايىللىق كېيىنچە خېلى بىر بۆلەك (ئاسان ھاياجانلىنىدىغان) تۈركىي تىللىق شائىرلارنىڭ ئېڭىدا، تەدرىجىي ھالدا پارس تىلىغا بولغان چوقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، فىردەۋسى قاتارلىق پارس شائىرلىرىنىڭ ئاشۇنداق گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتالىشى پارس تىلىنىڭ پاساھەتلىك بولغانلىقىنىڭ سەمەرىسى ئىمىش! شۇڭا، ئۇلار تەپتارتماستىن «پارسىي شەكەرەست» (پارس تىلى شېكەر تىل) دېگەن كۆلكىلىك شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز ئانا تىلىنى تاشلاپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر ۋە ئەسەر يېزىشقا باشلىغان. بۇ كېيىنچە كۆپ سانلىق تۈركىي تىللىق شائىرلار ئۈچۈن بىر مودا، بىر خىل ئادەت بولۇپ قالغان، ھەتتا ئەلىشىر ناۋائىمۇ ئۆزىنىڭ دەسلەپكى شېئىر ـ نەزمىلىرىنى پارس تىلىدا يازغان①. (دەرۋەقە، بۇ خىل ۋەزىيەتكە كېيىنچە يەنىلا ئەلىشىر ناۋائىي بالدۇر ئويغىنىپ، پارسچە سۆزلەش ۋە يېزىشنى مودا قىلىۋالغان ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ «ھەراتنى ئېشەكلىك ئايلىنىپ يۈرۈيدىغان ئەلىشىر» (يەنى ئەلىشىر سەھرايى) دەپ مەسخىرە قىلىشلىرىغا

---

① يۇقىرىقى ئەسەر، 28 ـ بەت.

پىسەنت قىلماي، ئۆز ئانا تىلىدا ئىجاد قىلىپ، ئاخىرىدا ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرى بىلەن پارس تىللىق خەلقلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل شەرق ئەللىرى خەلقىنى قايىل قىلىش ئارقىلىق خاتىمە بەرگەن.)

دېمەك، پارسچە سۆز ـ ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلىغا پارس ئەدەبىياتىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەنمۇ كىرىپ ئۆزلەشكەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى شىنجاڭنىڭ مەدرىسە ـ مەكتەپلىرىدە، ئەدەبىيات دەرسى ئۈچۈن «ناۋائىي» (يەنى ناۋائىي ئەسەرلىرى) قاتارلىقلار ئۆتۈلگەندىن باشقا، «خوجاھافىز» (جانلىق تىلدا كۆپىنچە «خوجاپىز» دېيىلىدۇ) دېگەن بىر دەرسمۇ بولغان بولۇپ، بۇنىڭدا خاسلا پارس شائىرى خوجاھافىز شىرازىنىڭ ئەسەرلىرى ئۆگىتىلەتتى. مانا بۇنىڭدىن، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىغا بولغان تەسىرىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر ۋە نەقەدەر ئۇزاق مۇددەت بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، يۇقىرىقىدەك مۇھىم ئىككى سەۋەب ئارقىسىدا، پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كۆپ مىقداردا سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنغان.

پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كونكرېت ئۇقۇمنى ۋە شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدە پېئىلدىن باشقا بارلىق سۆز تۈركۈمىگە تەئەللۇق سۆزلەر تېپىلىدۇ دېيىش مۇمكىن. مەسىلەن:

نان، ئاش، ئاسمان، باھار (ئىسىم)؛ بەلەن، ناچار، كىچىك (سۈپەت)؛ دانە، چارەك (مىقدار)؛ پاھ، ئاپىرىن (ئىمـ

www.uyghurkitap.com

لىق)؛ خۇد (خۇدۇم ــ ئۆزەم)، ھەمىە (ئالماش)؛ دەرھال، ھەمىشە، ھامان، گاھى، قەھرىمانانە (رەۋىش)؛ بەلكى، كى، ھەم، دەرۋەقە، ۋەھالەنكى، تاكى، چۈنكى (باغلىغۇچى)؛ قاھقاھ (تەقلىد سۆز)، يەك (سان)،...

ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر بۆلەك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ۋە سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرىمۇ پارس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن. ئالايلۇق:

با: با مەسلىھەت (مەسلىھەتلىك)

بەت: (ئەسلى بەد) بەتقىلىق، بەتنىيەت، بەتتام، بەتنام،...

بى: بىمەنە، بىمەززە، بىگۇناھ، بىنومۇس، بىھايا، بىھېساب،...

پەرەس: (ئەسلى پەرەست) بۇتپەرەس، ئاتەشپەرەس، ئاپتاپپەرەس،...

پۇرۇش: كىتابپۇرۇش، دورىپۇرۇش، ۋاپۇرۇش،...

باز: (ۋاز) كىتابباز، قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، ئىشقىۋاز،...

پەز: ئاشپەز، سامسىپەز، مانتىپەز، زاسۋىپەز،...

خان: كىتابخان، ساھىبخان.

خانا: كىتابخانا، ئاشخانا، چايخانا، ئىشخانا، دوختۇرخانا.

خور: چايخور، جازانىخور، پارىخور، ئادەمخور، جىسلىخور،...

دان: سۇدان، چايدان، كۈلدان، ئوقدان، شامدان،...

زار: گۈلزار، دەرەخزار، ئۈزۈمزار، چىمەنزار، پاختىزار،...

پەرۋەر: ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر،...

شۇناس: تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئاسمانشۇناس، ئۇيـ

غۇرشۇناس.

كار: سەنئەتكار، بىناكار، پاختىكار.

گەر: دەۋاگەر، سودىگەر، زەرگەر، ئىغۋاگەر، دورىگەر،...

گۇي: دۇئاگۇي.

گاھ: ئارامگاھ، جەڭگاھ، سەيلىگاھ، ھېيتگاھ، پەگاھ،...

كەش: ھارۋىكەش، جاپاكەش، كىراكەش، قەلەمكەش.

كەم: كەمدىدار، كەمسۇخەن، كەمقۇۋۋەت، كەمئەقىل،...

نامە: گۇۋاھنامە، تەقدىرنامە، جەڭنامە، يىلنامە، سالنامە.

نەما: قىبلىنەما، رەھنەما، جاھاننەما.

ھەم: ھەمسۆھبەت، ھەمپىكىر، ھەمداستىخان، ھەمدەم.

داش: مەسلەكداش، يولداش، خىزمەتداش، سىرداش.

ئىستان: گۈلىستان، قەبرىستان، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان،...

ۋەن: (ئەسلى بان) باغۋەن، سارايۋەن، دەرۋازىۋەن،...

تىراش: (ئەسلى تەراش) ھەيكەلتىراش، ساتىراش.

ساز: قۇلۇپساز، تۇنىكساز، ماشىنىساز،...

دەر: دەرگۇمان، دەرۋەقە، دەرھەقىقەت، دەرھال، دەرمەھەل.

مەن: (ئەسلى مەند) دۆلەتمەن، بىلەرمەن، دەردمەن، سۆزمەن.

پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئاڭلىتىدىغان ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۈۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ:

1) دىنىي ئاتالغۇلار: خۇدا، ناماز، جايناماز، گۇناھ، دوزاخ، ناماز بامداد، ناماز پېشىن، نامازدىگەر (ناماز ئەسىر)، نامازشام، خۇپتەن،...

2) سىياسىي ئاتالغۇلار: سەردار، رەھبەر، رەھنەما،

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى www.uyghurkitap.com

جاھانگىر، دۆلەتمەن، نامرات،...

3) يېمەك - ئىچمەك سۆزلىرى: نان، گىردە، مېۋە، نەشپۈت، خورما، دوغاب، جۇلاب، گۇلاب،...

4) ھۈنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرى: ساتىراش، مىسكەر، زەرگەر، موزدۇز، چۆپگەر، رەندە، بۇرەندە، زەخمەك، خەرەك، كامانچە،...

5) بەدەن ئەزالىرى ئاتالغۇلىرى: گەردەن، پېشانە، لەۋ.

6) مۇزىكا ئاتالغۇلىرى: سازەندە، ئاھاڭ، ئاۋاز، دۇتار، ساتار، خۇشتار، سۇناي، كاناي، نەي،...

7) ئۆي - سەرەمجان ئاتالغۇلىرى: ئاپتۇۋا، چىلاپچا، قوشۇق، گەردۇن چىنە، چىنە، پەردە،...

8) كۈن ناملىرى: يەكشەنبە، دۈشەنبە، سەيشەنبە، چاشەنبە (چەھارشەنبە)، پەيشەنبە (پەنجشەنبە)، شەنبە، ھەپتە، مىنەپتە،...

9) ئورۇن - جاي ئاتالغۇلىرى: پايتەخت، لەڭگەر، پەگاھ، ئەۋرەز، كارخانا، مويكا (مويگاھ)، گۆرىستان، دالان.

دەرۋەقە، تارىختا ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش، بىللە ياشاش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئۆگىنىش جەريانىدا، پارسلارمۇ ئۇيغۇر تىلىدىن نۇرغۇن سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. ئالايلۇق، ئەلىشىر ناۋائى ئۆزىنىڭ «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە: «سۆز - ئىبارە يارىتىشتا تۈركىيلەر پارسىيلاردىن ئىلگىرى تۇرىدۇ». شۇڭا، پارسلار ھەتتا «قايماغ (قايماق)، قاتلامە (قاتلىما)، بۇلاماغ (بۇلىماق)، قۇيماغ (قۇيماق)، ئۇماچ، كۆمەچ، تالقان قاتارلىق يېمەك - ئىچمەك ناملىرىنىمۇ تۈركىيچە ئاتايدۇ.» (يۇقىرىقى ئەسەر، 7 -، 23 - بەتلەر) دەپ كۆرسەتكەن. مانا بۇ بايانىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بىلەن پارس

تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىكى سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ ئۆزئارا بولغانلىقىنى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئاشۇ ئۆز زامانىسىدىكى ئۆزئارا ئۆگىنىش جەريانىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردىن نۇرغۇنلىرى، خۇسۇسەن كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئائىت ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان خېلى بىر بۆلەك ئاتالغۇلار تەدرىجىي هالدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. مەسىلەن:

نان، ئاش، گەپ، پۇل، گۆش، دوست، بۇرادەر، رەخت، دەرەخ، ئاسمان، زېمىن،...

بەزى سۆزلەرنىڭ (مەسىلەن، مەن، ئۇ دېگەنلەرگە ئوخشاش) زادى كىمدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ، كېسىپ بىرنەرسە دېيىشمۇ قىيىن. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. ئۇلاردىكى ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، پارسچىدىكى تەڭسىز بىرىكمىلەردە ئېنىقلانغۇچى سۆز ئالدىدا، ئېنىقلىغۇچى سۆز كەينىدە كېلىدۇ. ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن پارسچە تەڭسىز بىرىكمىلەر (ئىزافەتلەر) نىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاشۇ خىل بىرىكمە قۇرۇلۇشىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان، بىز مۇشۇ ئالاھىدىلىككە قا-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىكى ئادرېسى

راپ ئۆلارنى پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دەپ ئايرىيمىز. مەسىلەن:

خەلقى ئالەم، رويى زېمىن (يەر يۈزى)، پەيلى شەيتان، ئەھلى مۆمىن، ھاجى ئەكبەر، زامانى ئاۋۋال، نەپسى شەيتان، سەرگىدۇنىيا، لەۋزى ھالال، ۋاقتى مۆرت، ئىسمى شىرىپ، قۇرئانى كەرىم، ھاجى ھەرەم، ئەمرى مەرۇپ، روزى رامىزان (رامىزان كۈنى)، دۇئايى بەد (يامان تىلەك، قارغىش).

ئىككىنچى، «با، باز، بەت (بەد)، بى، پەرەس، پۇرۇش، پەز، پەرۋەر، خان، خانا، خور، دان، تىراش، دار، داش، زار، ساز، شۇناس، كار، گەر، گاھ، گۇي، كەش، كەم، نامە، نەما، دەر، مەن، ھەم، ۋەن، ئىستان» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، «ئىستان، نەما، شۇناس، دار، زار، كار، گاھ» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ پارس تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، مەزكۇر قوشۇمچىلار ئاخىرقى بوغۇم بولۇپ كەلگەن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىكىدەك «ئا، ئە» تاۋۇشلىرىنىڭ «ئي، ئى» لارغا ئاجىزلىشىش ھادىسىسى يۈز بەرمەيدۇ، ئاخىرقى بوغۇمدىكى «ئا» تاۋۇشى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزبېكىستان — ئۆزبېكىستانى (Өzbekista:ni)، گۈلىستان — گۈلىستانى، رەھنەما — رەھنەماسى، مىللەتشۇناس — مىللەتشۇناسى، چىمەنزار— چىمەنزارىمىز، ئىجادكار — ئىجادكارىڭلار، سەردار — سەردارى، زىيارەتگاھ — زىيارەتگاھى....

تۆتىنچى، بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە، ئىككى ئۇزۇك تا-

ۋۇشنىڭ (ئارىسىغا ھېچقانداق بىر سوزۇق تاۋۇش قوشۇلمىغان ھالدا) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كېلىشى پارسچە سۆزلەرگە خاس يەنە بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

رەخت، دوست، دەرد، بەند، قەنت، كەنت، پەند، مەرد،...

بەشىنچى، «ـئانە (a:na)» قوشۇمچىسى بىلەن ھال رەۋىشلىرى ھاسىل قىلىش پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان مەزكۇر قوشۇمچىلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسچە ئۆزلەشمە سۆزلەر سانىلىدۇ. مەسىلەن:

مەردانە، داھىيانە، غايىبانە، دوستانە، غالىبانە، قەھرىمانە، تەكەببۇرانە، غەيىۋرانە، ئاقىلانە، ئادىلانە،...

بىراق، پارس تىلىغا خاس بولغان بۇ ئالاھىدىلىك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە تەتبىقلىنىپ كەتكەن ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

باتۇرانە چەك قىلماق، يۈزتۇرانە سۆزلەشمەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى تۈپ سۆزلەرنىڭ باش ھەرپىگە، بەزى ياسالما ۋە بىرىكمە سۆزلەرنىڭ باش سۆزىگە قاراپمۇ پارسچە ئۆزلەشمە سۆزلەرنى ئايرىۋېلىشقا بولىدۇ. ئالايلۇق، «گ» ھەرپى بىلەن باشلانغان تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىچىدە، خۇسۇسەن كۈندىلىك تۇرمۇشقا دائىر سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپچىلىكى پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، گەپ، گۈل، گىل، گىياھ، گەردەن، گەجگە، گىرداپ، گەردىش، گۆھەر، گۈلاب، گۆش، گۇرزا، گۇم، گول، گۇۋاھ، گۇناھ، گۇندا، گېزەندە، گىرى، گىرە، گىرىم، گىلاس، گۆدەك دېگەنلەرگە ئوخشاش. «سەر» باش سۆزى بولغان بىرىكمە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىمۇ پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سۆزلەر بولۇپ چىقىدۇ. مەسىلەن، سەردار، سەركەردە، سەر-خىل، سەرمايە، سەرسان، سەراسىمە، سەرگەردان، سەركاتىپ، سەركار، سەركەش، سەرگەز، سەرگۈزەشت، سەرۋەر، سەرلەۋھە، سەرخۇش، سەرپاي، سەرپۇش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

§48. رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر

بەزى تىل ئالىملىرى، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان، خۇسۇسەن، چاررۇسىيە جۇڭگونىڭ ئىلى رايونىنى بىر مەزگىل بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ بىۋاستە ئۇچرىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن، ئاندىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ 10 — 20 - يىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر بۆلەك رۇسلار شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ ھال ئۇيغۇرچىدا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن، دەپ قارايدۇ①.

ئاندىن، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 -، 40 - يىللىرى، خۇسۇسەن، ئۆز ۋاقتىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي ئىلغارلىق قىياپىتىگە كىرىۋالغان مەزگىللەردە، شىنجاڭ بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى تولىمۇ يېقىن بولۇپ، ئۆزئارا سودا - تىجارەت ئالاقىسىدىن باشقا، مەدەنىيەت ئالاقىسىمۇ تازا راۋاجلانغان ئىدى. بۇ مەزگىللەردە، ئۇيـ-

---

① ۋېي سۈيىي تۈزگەن كونسپېكت «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، II قىسىم، 70 - بەت.

ھۇرلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان زىيالىيلار مەيدانغا كەلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە، ئۇيغۇرچە گېزىت-ژۇرناللار سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆپلەپ تەشۋىق قىلاتتى. مانا شۇ چاغ، شۇ شارائىتتا، ئۇيغۇر تىلىغا كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم، پرولېتارىيات ئىنقىلابىغا ئائىت سىياسىي ئاتالغۇلار كۆپلەپ قوبۇل قىلىنغان ئىدى.

50 - يىللارنى رۇس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا سۆز قوبۇل قىلىش تازا ۋايىغا يەتكەن يىللار دېيىش مۇمكىن. شۇ مەزگىلدە، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا، جۈملىدىن شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆگىنىش، رۇس تىلى ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. شۇ چاغلاردا، زىيالىيلار ئۆزلىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرى ئارىسىغا بىر نەچچە ئېغىز رۇسچە ئاتالغۇنى ئارىلاشتۇرۇپ دېيىشنى پەخىرلىنەرلىك ئىش بىلەتتى. تەرجىمانلار بولسا، ئۆز تەرجىمىلىرىدە رۇسچە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىشنى بەجايىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قوبۇل قىلغاندەك ئەزىز ئىش چاغلايتتى. مانا شۇنداق سىياسىي ۋەزىيەت ياراتقان سىياسىي قىزغىنلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا سوستاۋىغا تۈركۈم - تۈركۈملەپ رۇسچە (ياكى رۇسچىلاشقان ياۋروپا تىللىرىچە) سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈۋەتكەن. مانا بۇ — رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ جەريانى ۋە سەۋەبلىرىنىڭ ئىخچام بايانى.

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر زامانىۋى پەن - تېخنىكا ۋە ماركسىزملىق سىياسىي ئاتالغۇلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ كون-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كرېت مەزمۇن ئورامى ۋە ئۇقۇم دائىرىسى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلغاندا، مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

1) ئومۇمىي پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى: فىزىكا، خىمىيە، مېدىتسىنا، بىئوخىمىيە، ئالگېبرا، لوگىكا، ئاسترونومىيە، ئاناتومىيە، گېئومېترىيە، گېئولوگىيە، گېنېتىكا، كېكتوگراف، گېئوفىزىكا، گېئودېزىيە، گىنېكولوگىيە،...

2) تىبابەت ئاتالغۇلىرى: ئاكۇشېر، ئاكۇشېركا، ئامبولاتورىيە، ساناتورىيە، رېتسېپ، مىكروب، مىكروسكوپ، ئوپېراتسىيە، ۋراچ، لابوراتورىيە، پىناندوسكوپ، دىئاگنوز، فىلدشېر، ئاتېپوسكا، سانتاركا،...

3) مۇزىكا ۋە سەنئەت ئاتالغۇلىرى: ئاككورد، ئاككوردىيون، پائۇزا، ئوركېستىر، دېكوراتسىيە، ئارتىس، ئارتىسكا، رېپېتېتسىيە، رېژىسسور، دراما، دراماتورگ، تراگېدىيە، كومېدىيە، كىنو، فىلىم، دىرىژور، ئوپېراتور، گارموشكا، گارمون، ئىسكىرىپكا،...

4) ئەدەبىياتقا دائىر سۆزلەر: ئابزاس، ئېپىزوت، ئاپتور، پېرسوناژ، دىئالوگ، رىتورىك، سيۇژىت، پوئېما، پوۋېست، رومان، لىرىك، لىرىكا، ئېپىك، دىداكتىك، پروزا، پوئىزىيە،...

5) تىلشۇناسلىققا دائىر سۆزلەر: تېكىست، كونتېكىست، ئىنتوناتسىيە، سىنتاكسىس، مورفولوگىيە، گراماتىكا، سىمانتىكا، فرازېئولوگىيە، سىماسىلوگىيە، ستىلىستىكا، ئېتىمولوگىيە، فونېتىكا، لېكسىكا،...

6) تەنتەربىيە ئاتالغۇلىرى: گىمناستىكا، دىسكا، تورنىك، پۇتبول، ۋالىبول، ۋاسكىتبول، بوكسىر، شتانگا، چېمپىيون، ۋارتا، ئوسەي، كورنى، بىك، خوپپىك، ئاتلېتىكا،...

7) ئۆلچەم ئاتالغۇلىرى: مېتىر، سانتىمېتىر، دېتسىمېتىر، كىلومېتىر، كىلوگرام، گرام، توننا، گېكتار، ئابيوم، ماسسا،

پېرىمېتىر، كۋادرات، كۇب، كۇبمېتىر، كۋادرات كىلومېتىر،...

8) ئۇنۋان ئاتالغۇلىرى: ئاكادېمىك، پروفېسسور، دوتسېنت، لېكتور، باكالاۋر، ماگىستىر، خىمىك، مورفولوگ، لېكسىكولوگ، گېئولوگ، مارشال، ئادمىرال، پولكوۋنىك، ئادۋوكات، ئادىيۇتانت،...

9) ھەربىي تۈزۈلمە ۋە قورال - ياراق ئاتالغۇلىرى: باتالىيون، پولك، دىۋىزىيە، ئارمىيە، شتاب، ئاكوپ، مانېۋر، تاكتىكا، گارنىزون، ستراتېگىيە، بومبا، راكېتا، پىلىموت، تانكا، برونېۋىك، بىرىگادا، بومباردىمان، پارتىزان، ئاتاكا، كاتيۇشا، كارابىن،...

10) مەمۇرىي ئورگان ناملىرى: كوپېراتىپ، كوممۇنا، كولخوز، ئوبكوم، رايكوم، ۋىلكوم، پارتكوم، ئاپتونوم رايون، ئوبلاست،...

11) ئاي ناملىرى: يانۋار، فېۋرال، مارت، ئاپرېل، ماي، ئىيۇن، ئىيۇل، ئاۋغۇست، سېنتەبىر، ئۆكتەبىر، نويابىر، دېكابىر.

12) كۈندىلىك تۇرمۇشقا دائىر ئاتالغۇلار: كۇرۇشكا، بىلەت، كىنىشكا، كارتۇچكا، ۋىچىركا، ۋارىنا، كاپۇستا، كاستۇرۇلكا، بولكا، گاز، لامپا، لامپۇچكا، توك، ۋېلىسىپىت، موتسىكلىت،...

13) سىياسىي ئاتالغۇلار: كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم، ئىدېئالىزم، ماتېرىيالىزم، دوگماتىزم، ئوپپورتونىزم، ئاتېئىزم، ئىدېئولوگىيە، ئاكتىپ، پاسسىپ، ئاۋانگارت، ئابستراكت، فاشىست، ...

ئۇنىڭدىن باشقا، رۇس تىلى ۋاسىتىسى بىلەن باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ ئايرىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن ئىتالىيانچە سۆزلەر: بېن-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ژىن، گېزىت، كونسېرت، تىياتىر، پومىدور،...

گرېك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: گراماتىكا، پېداگوگ، پېداگوگىكا، پاراللېل، تالانت، كافېدرا، تاكتىكا، مېتر، ئىدىيە، نېفىت،...

نېمىس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: راكېتا، كران، فرونت، تانسا،...

ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: پىئونېر، دوللار، تانكا، پۇتبول،...

فرانسۇز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: كاستۇم، سېكرېتار، شەپكە، بوتۇلكا، مارشال، مىنىستىر، بانكا،...

ئادەتتە، ئېتىمولوگىيە لۇغەتلىرى ۋە ئىزاھلىق لۇغەتلەر چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ئېنىق، توغرا ئايرىپ كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ شۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى مىللەت تىلىدىكى ئاساسلىق مەنىسىنى بىلىش، شۇنداقلا باشقا مىللەت تىلىغا ئۆزلىشىش جەريانىدىكى سىمانتىكىلىق، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى تولۇق چۈشىنىشكە پايدىلىق، ئەلۋەتتە.

رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان رۇس تىلىدىن ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرمۇ بەزى تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ يات تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. ئۇلاردىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكى تۆت تەرەپنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر سۆز تۈركۈمى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەممىسى

دېگۈدەك ئىسىم سۆزلەردىن ئىبارەت. بىراق، خېلى بىر بۆلەك ئىسىم سۆزلەر كونكرېت ئەھۋالدا، ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ سۈپەت شەكلىنى ھاسىل قىلغان ھالدىمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىسىم شەكلى	سۈپەت شەكلى
كوممۇنىست	كوممۇنىستىك (پارتىيە)
ئىدېئالىست	ئىدېئالىستىك (قاراش)
گۇمانىست	گۇمانىستىك (چۈشەنچە)
فونېتىكا	فونېتىك (شەكىل)
گراماتىكا	گراماتىك (مەنە)، ۋ. ب.

ئىككىنچى، بىزدە، رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئىپادىلەشتە، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئاشۇ «ئەسلى تىلدىكى يېزىلىشى ئاساس قىلىنىدۇ» دەيدىغان بىر پرىنسىپ بار. شۇڭا، بۇ خىل سۆزلەر ئۇيغۇرچە يېزىلىشىدا ئاسما چېكىتلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن، تەلەپپۇز قىلىنىشتا بولسا، ئۇيغۇرچە فونېتىك قائىدىگە زادىمۇ ماس كەلمەيدىغانلىقى، ئېغىزغا بىئەپلىكى بىلەن ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئېلېمېنت، فونېتىكا، ئېنېرگېتىكا، ئېنسىكلوپېدىيە، ئىدېئولوگىيە، ئىدېئالىزم، ئىدىئوم، فرازېئولوگىيە، ئېكۋىۋالېنت، ئېكتورىئال دېگەنلەرگە ئوخشاش،...

ئەمەلىيەتتە، خۇددى ئەرەبچىدىكى «جەفا، سەفا، فەنا» دېگەن سۆزلەر ھازىرقى ئۇيغۇرچىدا «جاپا، ساپا، پانا» تەلەپپۇز قىلىنغاندەك، يۇقىرىدىكى ياۋروپالىقلارنىڭ سۆزلىرىمۇ ئادەتتە «ئىلمىنت، پونتىكا، ئىدىلوگىيە، ئىدىيوم، پىرازىلوگىيە ...» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. چۈنكى مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىش ئۇيغۇرچە تەلەپپۇز قائىدىسىگە نىسبەتەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەمدى، ئەگەر بىز ياخشى تەتقىق قىلىپ، رۇس تىلىدىن ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نىمۇ ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇزىدىكى ئۆزلەشكىنى بويىچە يازىدىغان قىلساق، كەم دېگەندىمۇ ئۆزلەشمە سۆز - ئاتالغۇلاردىكى ئاسما چېكىت ئاپىتىدىن قۇتۇلىمىز، شۇنداقلا بۇ خىل سۆزلەرنى لۇغەتكە قارىمىغۇچە يازغىلى بولمايدىغان پاسسىپ ھالەتتىنمۇ ئۆزگەرتەلەيمىز. بۇ — تىلچىلىرىمىزنىڭ ئەمەلىيەتكە چۆككەن ھالدا تەتقىق قىلىپ بېقىشىغا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچى، رۇس تىلىدىن كىرگەن «- ئىست، - ئىزىم، - لوگ، - ئولوگ، - ئولوگىيە، - كا، - ئىك، - تور، ئانت» قاتارلىق سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇيغۇرچىدىمۇ ئاشۇ ئۆزلەشمە سۆزلەر دائىرىسىدە سۆز ياساش قابىلىيىتىنى ساقلاپ قالغان. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقىدەك قوشۇمچىلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتە رۇسچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ماركس - ماكسىت - ماركسىزم؛ سوتسىيال - سوتسىيالىست - سوتسىيالىزم؛ ئىدېئال - ئىدېئالىست - ئىدېئالىزم؛ ئاكوشېر - ئاكوشېركا؛ ئارتىس - ئارتىسكا، مورفولوگ، مورفولوگىيە، لېكسىكولوگ، لېكسىكولوگىيە، سېماسىئولوگ، سېماسىئولوگىيە؛ ئوپېراتور، دېرىكتور، دىكتور، دىكتاتور، ئېكسپىلاتاتور؛ ئاسپىرانت، پراكتىكانت، لابورانت؛ خىمىك، فىزىك، ئاكادېمىك،... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلىۋاتقان رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئىچىدە تۈپ سۆزلەر، ياسالما سۆزلەردىن باشقا، ئېنىقلىنىش - ئېنىقلاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭسىز بىرىكمە سۆزلەرمۇ بار. ئەمدى، بۇ خىل تەڭسىز بىرىكمىلەر ئۆزلىرىنىڭ رۇس تىلىدىكى بىرىكمە قۇرۇلمىسىنى ئەينەن ساقلاپ قالغاچقا، بىر قاراشتىلا ئۆزىنىڭ چەتتىن كىرگەن سۆز ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن،

بىئولوخىمىيە (يەنى «بىئو» ئېنىقلىغۇچى، «خىمىيە» ئېنىقلانغۇچى)، گېئو خىمىيە، گېئو فىزىكا، گىدرو بىئولوگىيە، گىدرو ئېلېكتر، سوتسىيال دېموكرات، ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

× × ×

بىز يۇقىرىدا، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان، ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر تىل سىستېمىسىغا كىرمەيدىغان چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر ئۈستىدە يۈزەكى توختىلىپ ئۆتتۇق. چەت تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى نورمال هادىسە. چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ مۇهىم بىر تەركىبىي قىسمى. شۇنداق ئىكەن، بۇ سۆزلەرنىڭ تىل ئىستېمالىمىزدىكى ئورنىنى هەقىقىي رەۋىشتە ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، بۇ ساهەدىكى ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتنى ئەستايىدىل ۋە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

يەتتىنچى باب

لۇغەتچىلىك ۋە لېكسىكولوگىيە

تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى بابىدا، لۇغەتچىلىك يەنە «لۇغەتشۇناسلىق» ياكى «لېكسىكوگرافىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بابتا، بىز ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكولوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئۇقتىلىق توختىلىمىز.

§1. ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ئۇيغۇرلار قەدىمىي ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن لۇغەتچىلىك ساھەسىدىمۇ ئۈچمەس ئەمگەكلىرى ئارقىلىق مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە تۆھپە قوشقان. بىز ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، ئالدى بىلەن خاقانىيە دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، مىلادى 1075 ـ يىلى تۈزۈلگەن) ناملىق، 300 گە يېقىن ماقال ـ تەمسىل، 242 كۇپلېت شېئىرىي پارچە، 8000 گە يېقىن سۆزلەم ئىزاھلانـ

غان چوڭ ھەجىملىك لۇغەت كىتابىنى ئېپتىخار بىلەن تىلغا ئالىمىز. «مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلق-لەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇ-ناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئېنسىكلوپېدىيە دېيىشمۇ مۇبالىغە بول-مايدۇ»①. مەزكۇر لۇغەت تارىختىن بۇيان، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى تىلىنى، قەدىمىي تارىخىنى، جۇغراپىيىسىنى ئۆگىنىش، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆز زامانىسى-دىكى يېمەك - ئىچمەك، كېيىم - كېچەك مەدەنىيىتىدىن تارتىپ، تاكى يېزا ئىگىلىك، قول - ھۈنەرۋەنچىلىك، دورت-گەرلىك، مېتالچىلىق، بىناكارلىق، ھەربىي ئىشلار تېخنىكىسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنى قاتارلىقلارغىچە بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا تەڭدىشى يوق ھۆججەت ۋە كلاسسىك شاھ ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە.

ئاندىن، چاغاتاي خانلار زامانىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس جەمال قارشى تۈزگەن «سۇراھ لۇغىتى» مۇ ئۇيغۇر كلاسسىك لۇغەتچىلىكىدىكى مۇ-ھىم ئەمگەكلەردىن سانىلىدۇ. ئالىم جەمال قارشى مىلادى 1230 — 1231 - يىللىرى ئۆز زامانىسىدىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئالمىلىق شەھىرىدە (ھازىرقى ئىلى ئەتراپى) تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى ئۆمەر، بوۋىسىنىڭ ئىسمى خالىد بولۇپ، ئىسىم - فامىلىسى-نىڭ تولۇق ئاتىلىشى ئەبۇلفازىل جەمالۇددىن مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خالىد ئىدى (بەزى مەنبەلەردە ئۇنىڭ

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، كىرىش سۆز، 26 - بەت. 1981 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

www.uyghurkitap.com

«فازىلنىڭ دادىسى» مەنىسىدىكى «ئەبۇلفازىل» دېگەن ھۆرمەت ئىسمى «ئەبۇلفەزلى» دەپمۇ ئۇچرايدۇ).ئۇ ئىلىم دۇنياسىدا «جەمال قارشى» دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان. «قارشى» ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، بۇ سۆزنى مەھمۇد قەشقەرى «خان ئوردىسى» دەپ ئىزاھلايدۇ①. جەمال قارشى بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىدا، شۇ دەۋرنىڭ ئۆلىمالىرىدىن ئەرەب تىلى بويىچە بىلىم ئالغان. قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئىخلاس بىلەن مۇتالىئە قىلىپ، زامانىسىدا تونۇلغان مۇرەتتەب قارى (خەتمىدىن ئۆتكەن قارى) لاردىن بولۇپ يېتىشكەن. كېيىن، ئۇ ئوردىغا خاس مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلىنغان. بەزى ئالىملار «قارشى» دېگەن تەخەللۇس ئۇ ئوردىدا ئىشلەپ يۈرگەن چاغلىرىدا باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلغان لەقەم ئىدى دەپ كۆرسىتىدۇ. جەمال قارشى مىلادى 1263 — 1264 - يىللىرى ئالمىلىق شەھىرىدىن قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ يەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شۇ جەرياندا، ئۇ قەشقەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ساچىيە مەدرىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا، لۇغەتشۇناس جەۋھەرى (dʒəwhəri) تۈزگەن «تاجۇللۇغەت ۋە سىھاھۇلئەرەبىيە» (تىلنىڭ تاجى ۋە ئەرەبچىنىڭ تاكامۇللۇقى) ناملىق تولۇق لۇغەتنى ئۇچرىتىپ، ئۇنى مۇتالىئە قىلغان. كېيىن، مەزكۇر لۇغەتنى يىغىپ «ئەسسۇراھۇ فىللۇغەت» (تىلدىكى روشەنلىك) ماۋزۇلۇق ئىزاھلىق لۇغەتنى تۈزۈپ چىققان. ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا، جەۋھەرىنىڭ لۇغىتى قىسقارتىلىپ «ئەسسىھاھ» ياكى «سىھاھ» («تاكامۇللاشقان، مۇكەممەل، تولۇق» مەنىسىدە) دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاش، جەمال قارشىنىڭ مەزكۇر لۇغىتىمۇ قىسقارتىلىپ «ئەسسۇراھ»، «سۇراھ»

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 552 - بەت.

(«ئېنىق، ئوچۇق؛ پاك، غۇبارسىز» مەنىلىرىدە) ياكى «سۇراھ لۇغىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. ئالىملار بۇ لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش جەريانى ھەققىدە، جەمال قارشىنىڭ: «مەن قەشقەر شەھىرىنىڭ مەشھۇر مەدرىسەلىرىدىن ساچىيە مەدرىسىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن تۆت جىلدلىق «سىھاھ» لۇغىتىنى ئېلىپ كۆرۈپ، ئۇنى يۇغۇرۇپ تۈزۈپ «سۇراھ» دەپ نام بەردىم. بۇنى ھىجرىيە 681 - يىلى (مىلادى 1282 - يىلى) يېزىپ تاماملىدىم» دېگەن سۆزىنى قەيت قىلىشىدۇ①. جەمال قارشى مىلادى 1302 — 1303 - يىللىرى ئەرەب تىلىدا «‹سۇراھ لۇغىتى›گە ئىلاۋە» («ئىلاۋە» سۆزى ئەرەبچىدە «قوشۇمچە» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ) ناملىق بىر ئەسەر ئېلان قىلغان. مەزكۇر ئەسەرنىڭ (يەنى «‹سۇراھ لۇغىتى›گە ئىلاۋە» نىڭ) تەتقىقاتى ئۈستىدە ئىزدەنگەن ئالىملار، بۇنىڭدا قاراخانىلار سۇلالىسىگە دائىر ئەھۋاللار، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ تارىخىدىن تەرمىلەر، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى شەھەرلەر ۋە ئۇ جايلاردا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئەھۋالى، شۇنداقلا ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ھايات پائالىيىتىگە دائىر ئەھۋاللار قاتارلىقلارنىڭ بايان قىلىنغانلىقىنى شەرھلەيدۇ②. بۇ ھال «سۇراھ لۇغىتى» نىڭمۇ قامۇس خاراكتېرلىك كاتتا ئەسەرلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

XIV ئەسىردە تۈزۈلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» «高昌馆杂字» تۇرپان، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېخى ئومۇميۈزلۈك مۇسۇلمان بولمىغان ئاشۇ زامانلاردا ئىشلەتكەن

---

① «توركىي تىللار تەتقىقاتى»، 1 - قىسىم، 216 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

② «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىللىق 4 - سان، 127 - بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

سۆز ــ ئىبارىلەرنى ئەينەن خاتىرىلىگەن مۇھىم لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن كىتابتىكى سۆز ــ ئىبارىلەر مەزمۇن تۈرىگە قاراپ، «ئاسمان قىسمى، يەر قىسمى، ۋاقىت قىسمى، جاندارلار قىسمى، كىشىلەر قىسمى، ئوردا قىسمى...» دېگەندەك ئون يەتتە قىسىمغا بۆلۈنگەن.

«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى (1368 — 1644 ـ يىللار) دەۋرىدە تۈزۈلگەن سېلىشتۇرما لۇغەت. ئۇنىڭدا، ئۇيغۇرچە سۆزلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىسىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، سۆزلەرنى ئۆزئارا تولۇقلاپ رەتلەپ جەمئىي مىڭ سۆزلۈك لۇغەت قىلىپ، 1984 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان پروفېسسور خۇ جېنخۇا ۋە خۇاڭرۈنخۇا ئەپەندىلەر «سۆزلۈك» نىڭ تۈزۈلۈش جەريانى ھەققىدە توختالغىنىدا: «مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 15 ـ يىلى (مىلادى 1382 ـ يىلى) خەنلىنيۈەندىكى ئوردا مۇئەللىمى خو يۈەنجى (火源洁) بىلەن مۇھەررىر ماشايىخ (马沙亦黑) پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ‹خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى› نى تۈزۈشكە كىرىشكەن» دەپ يازىدۇ①. ھالبۇكى، بۇ بايانىنى «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ناملىق بۇ لۇغەتنىڭ مۇئەللىپلىرى ۋە ئۇنىڭ تۈزۈلگەن ۋاقتى ھەققىدىكى كونكرېت مەلۇمات دېيىشكىمۇ بولىدۇ. چۈنكى، «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» نىڭ ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قول يازما نۇسخىسىغىمۇ «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» دەپ باش

① «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، 14 ــ، 15 ــ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشرى.

ماۋزۇ قويۇلغان①.

«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» نىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، يالغۇز بېيجىڭ شەھىرىدىلا ئىككى ئورۇندا تۆت نۇسخا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ بىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق قول يازما نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخىغا «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى. ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. ئۇنىڭدا جەمئىي 940 دانە سۆز - ئىبارە ئىزاھلانغان؛ ئىككىنچىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىقىرىلغان ياغاچ باسما نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئىدىقۇت مەھكىمە تەرجىمە كىتابى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. بۇ نۇسخىمۇ ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدا 716 سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلانغان؛ ئۈچىنچىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىقىرىلغان يازما نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان. بۇ نۇسخىمۇ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇنىڭدىمۇ ئوخشاشلا 716 سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلانغان؛ تۆتىنچىسى، «ياپونىيە كىتابلار خەزىنىسى» نىڭ سىنىك نۇسخىسى (晒兰本) بولۇپ، ئۇ ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدا، ئاران 208 سۆز - ئىبارە ئىزاھلانغان. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» XIV ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنى، خۇسۇسەن ئەينى زاماندىكى تۇرپان ۋە قۇمۇل شېۋىسىنى تەتقىق قىلىشتا تولىمۇ مۇھىم ئەھمىيەت ۋە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە لۇغەتتۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، XV ئەسىردە، يەنى 1438 - يىلى تالىي ئىمانى (بەزى مەنبەلەردە تالى ھىراتى دەپمۇ ئۈچ-

① «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، 17 - بەت.

www.uyghurkitap.com

رايدۇ) تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «بەدايىئۇل لۇغەت» (تىلنىڭ بەدىئىيلىكى) ناملىق بىر لۇغەت دۇنياغا كەلگەن. XVI ئەسىردە، ئىلىم ئەھلى تەرىپىدىن كىيىنچە «ئابۇشقە لۇغىتى» («ئابۇشقە» سۆزى كۆپىنچە «قېرى، مويسىپىت» مەنىسىدە ئىزاھلىنىدۇ) دەپ ئاتالغان «چاغاتايچە — تۈركچە لۇغەت» تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت 1868 - يىلى ۋىليامىنوۋ زېرنوۋنىڭ تەييارلىشىدا نەشىر قىلدۇرۇلغان. XVII ئەسىردە، «لەتائىفۇل لۇغەت» (تىللاردىكى گۈزەللىكلەر) ناملىق لۇغەت مەيدانغا كەلگەن. پارسچە سۆزلەرنى تۈركىيچە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگەن بۇ لۇغەتنىڭ ئاپتورى نامەلۇم، ھەجمى 552 بەتلىك بولۇپ، ئۇ مىلادى 1695 - يىلى 12 - ئايدا ئۆز زامانىسىدىكى ئەردەۋىل شەھىرى (بۇگۈنكى ئاقسۇ) دە تۈزۈلگەن.

XVIII ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن «بەش تىللىق لۇغەت» (بۇ لۇغەت بىزدە خەنزۇچىدىكى «五体清文词典» دېگەن نامى بويىچە خەتمۇ خەت تەرجىمە قىلىنىپ «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» دەپمۇ ئاتىلىپ كەلمەكتە) ئۇيغۇر تىلى تارىخى ۋە لۇغەتچىلىكىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر لۇغەت XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بېيجىڭدا تۈزۈلگەن. لۇغەتنىڭ قول يازمىسى ئالتە جىلد، ئوتتۇز ئالتە دەپتەر، جەمئىي 4973 بەتلىك بولۇپ، 18 مىڭ 600 سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە ماقالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مانجۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرى بويىچە ئىشلەنگەن سېلىشتۇرما لۇغەت بولۇپ، مانجۇ تىلى قالغان تۆت تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش قۇرۇلمىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە بېرىلمىگەن، بەلكى مۇئەييەن تېماتىكا بويىچە، يەنى سۆزلەر ئىپادىلىگەن ئۇقۇم، چۈشەنچىلەر بويىچە تۈركۈم ۋە بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تۈزۈلگەن. كەڭ

دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان، بىراق مۇئەييەن چۈشەنچە ئومۇمىيلىقىنى ھاسىل قىلالايدىغان سۆزلەر «سەر جەمئىي» دېگەن نام ئاستىغا (مەسىلەن، ئاسمانىنىڭ سەر جەمئىي، يەرنىڭ سەر جەمئىي دېگەندەك)، «سەر جەمئىي» نى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەر توپى بولسا، «قىسىم» دېگەن نام ئاستىغا، مەسىلەن، «كىشىنىڭ سەر جەمئىي» دېگەن باش بۆلەكنىڭ ئاستىدا، «كىشى مەزھىپىنىڭ قىسمى، دوست - يارنىڭ قىسمى، قېرى - ياشنىڭ قىسمى...» دېگەنلەرگە ئوخشاش قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان سۆزلەر يەنە مۇئەييەن كىچىك بۆلەكلەر ئاستىغا جۇغلانغان بولۇپ، پۈتكۈل لۇغەت جەمئىي 52 سەر جەمئىي، 302 قىسىم، 522 بۆلەكتىن تەركىب تاپقان①. لۇغەتنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان باي لېكسىكا بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلقنىڭ ئەينى زاماندىكى كونكرېت تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان جانلىق تىل ئامىللىرى، خۇسۇسەن ھۈنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن. مەزكۇر لۇغەتنىڭ قول يازمىسى 1957 - يىلى بېيجىڭدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن فوتو مېخانىكا يولى بىلەن سۈرەتكە ئېلىنىپ، چوڭ ئۈچ توم قىلىپ نەشر قىلىنغان.

«بەش تىللىق لۇغەت» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى، خۇسۇسەن XVII — XVIII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا بايلىقىنى، ئۇنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن ئۆزگىچىلىكلىرىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا نىسبەتەن ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش، ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە پايدىلىنىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

① «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1991 - يىللىق 2 - سان 26 - بەت.

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

XIX ئەسىرگە كەلگەندە، تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى سان – سالماق جەھەتتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا يەنە بىر قەدەم ئالغا تەرەققىي قىلغان دېيىش مۇمكىن. بۇ مەزگىللەردە تۈزۈلگەن لۇغەتلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ، 1825 – يىلى فەيزۇللاخان تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ كالكۇتتا شەھىرىدە نەشر قىلىنغان «چاغاتايچە – پارسچە لۇغەت»، 1870 – يىلى پاۋست كۇرتىيىلى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «چاغاتايچە – پارسچە لۇغەت»، 1881 – يىلى شەيخ سۇلەيمان بۇخارى تەرىپىدىن تۈزۈپ نەشر قىلدۇرۇلغان «چاغاتايچە – تۈركچە لۇغەت» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ لۇغەتلەردە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەينى زاماندىكى لېكسىكا بايلىقى، مورفولوگىيىلىك ئۆزگىچىلىكلىرى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكى 1949 – يىلىدىن باشلاپ، خۇسۇسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇ چاغدىن تارتىپ تاكى 70 – يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، دۆلىتىمىزدە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بۇرھان شەھىدى ئىشلىگەن «ئۇيغۇرچە – خەنزۇچە – رۇسچە لۇغەت». بۇ ئۇيغۇر تىلى ئاساس قىلىنىپ ئىشلەنگەن ئەڭ دەسلەپكى كۆپ تىللىق لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. (12 مىڭ سۆزلۈك، 1953 – يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان)

«خەنزۇچە – ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت». (12 مىڭ سۆزلۈك، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى لۇغەت تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزۈپ 1963 – يىلى نەشر قىلدۇرغان)

«ئىملا سۆزلۈكى». (1800 سۆزلۈك، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر-

غۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى 1966 - يىلى تۈزۈپ باستۇرغان)

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت». (5452 سۆز ۋە 141 دانە سۆز گۇرۇپپىسى كىرگۈزۈلگەن، 1976 - يىلى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى تۈزۈپ نەشر قىلغان)

«ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى». (8000 دىن ئوشۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۈزگەن، 1976 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)

«خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت». (47 مىڭ سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىدىئوم كىرگۈزۈلگەن، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ ئىدارىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شىنجاڭ داشۆسى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ ئىشلەپ، 1979 - يىلى نەشر قىلدۇرغان)

ئېلىمىزدە يولغا قويۇلغان «ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش» سىياسىتى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ يېڭى باھارىنى ئېلىپ كەلدى. 80 - يىللار كىرگەندىن بۇيانقى قىسقىغىنا ئون نەچچە يىل ئىچىدە، «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» (30 مىڭ سۆزلۈك، 1982 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى)، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق فرازېئولوگىيىلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى» (رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا تۈزگەن، 1700 دىن ئارتۇق تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى، ئىدىئوم، ماقال - تەمسىل ئىزاھلانغان، 1984 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» (30 مىڭدىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن. 1985 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» (غۇلام غوپۇرى تۈزگەن، تۆت مىڭغا يېقىن شېۋە سۆزلىرى ئىزاھلانغان، 1986 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» (غۇلام غوپۇرى، خوجا ئەخمەت يۇنۇس، مۇھەممەتتۇرسۇن ئىبراھىملار تۈزگەن، 15 مىڭچە سۆز ئىزاھلانغان، 1988 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» (ئابلىمىت ئەھەت، دىلدار مەمتىمىنلەر تۈزگەن، 12 مىڭدىن ئارتۇق سۆز ئىزاھلانغان، 1989 - يىلى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» (ئىككى توم، 70 مىڭ سۆز ئىزاھلانغان، 1989 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن، 1989 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە جۈپلەنمە سۆزلەر لۇغىتى» (ماشىكىرىن تۈزگەن، 1989 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان). بۇلاردىن باشقا يەنە، فىزىكا لۇغىتى، ماتېماتىكا لۇغىتى، تىبابەتچىلىك لۇغىتى، ئورمانچىلىق لۇغىتى، نېفىت لۇغىتى، خىمىيە لۇغىتى، تەنتەربىيە لۇغىتى، بىئولوگىيە لۇغىتى، ئېلېكتر تېخنىكىسى لۇغىتى، سودا لۇغىتى قاتارلىق كۆپلىگەن سېلىشتۇرما كەسپىي لۇغەتلەرمۇ مەيدانغا كېلىپ، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە قوشتى.

XX ئەسىر كىرگەندىن بۇيان چەت ئەللەردىمۇ ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر خېلى كۆپ نەشر قىلىنغان. ئالايلۇق،

1939 - يىلى رۇس تىلشۇناسلىرىدىن ن. ئا. باسكاكوف بىلەن ۋ. م. ناسلوف تەرىپىدىن تۈزۈلگەن 12 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە - رۇسچە لۇغەت» نەشر قىلدۇرۇلغان؛ 1955 - يىلى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن 21 مىڭ سۆزلۈك «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» نەشردىن چىققان. 1960 - يىلى ئەمىر نەجىب تۈزگەن 33 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە - رۇسچە لۇغەت» مەيدانغا كەلگەن؛ 1961 - يىلى قازاقىستاندا ش. كىبىروف قاتارلىقلار تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن 16 مىڭ سۆزلۈك «ئۇيغۇرچە - رۇسچە لۇغەت» نەشر قىلىنغان① ۋە باشقىلار.

بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆز بايلىقىنى توپلاش ۋە ئۇنى ئىزاھلاپ بېرىش، ھەربىر سۆزنىڭ ئەتراپلىق مەنىلىرىنى، فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق، ستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەپسىلىي شەرھلەپ كۆرسىتىش نىشانلانغان چوڭ تىپتىكى لۇغەت «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى تۈزۈپ چىقىشقا تۇتۇش قىلىنىپ، دەسلەپكى غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمىيۈزلۈك كەڭ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان 60 مىڭدىن ئارتۇق تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، قاتما سۆز ۋە تۇراقلىق بىرىكمىلەر ئۆز تىلىدا بىرقەدەر تەپسىلىي ئىزاھلانغان بۇ لۇغەتنىڭ تۆت تومى 1990 - يىلدىن باشلاپ ئارقا - ئارقىدىن نەشردىن چىقتى. بۇ — ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى ۋە يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

---

① «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 165 - بەت، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بىراق، لۇغەتچىلىك، خۇسۇسەن لۇغەتچىلىك نەزەرىيە تەتقىقاتى بىزدە تېخى بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. گەرچە ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت كۆپلىگەن لۇغەتلەر ئىشلەنگەن بولسىمۇ، ئالدىن كەتكەن مىللەتلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەمەگەكلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىزنىڭ قىلغانلىرىمىز مەيلى سان ۋە مەيلى سۈپەت جەھەتتىن بولسۇن نىسبەتەن ئارقىدا تۇرىدۇ. بۇ ھال بىزدىن تىرىشىپ ئۆگىنىش ۋە ئىشلەپ ئۇيغۇر تىلى لۇغەتچىلىكىنى زامانىمىزنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى تەتقىقاتىنى مۇناسىپ ھالدا يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلماقتا.

§2. لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتى

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، لۇغەتچىلىك لېكسىكولوگىيە ئىلمىغا تەۋە تارماق پەن ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇنچىلىك زىچكى، لۇغەتچىلىك لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ كونكرېت ۋە جانلىق ئىپادىسى، ئىلمىي، سۈپەتلىك ئىشلەنگەن لۇغەتلەر بولسا، لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ ئەمەلىي مەھسۇلى ۋە يىرىك مېۋىسى سانىلىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، لۇغەتچىلىك بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

1) لېكسىكا تەتقىقاتى لۇغەتچىلىكنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرىدۇ.

مەلۇمكى تىل بىر مىللەتنىڭ بارلىق ئەزاسى ئۈچۈن

ئورتاق قورال. كىشىلەر مۇشۇ قورالغا تايىنىپ، بىر - بىرى بىلەن ئالاقىلىشىدۇ، بىر - بىرىنى چۈشىنىدۇ. شۇڭا تىلنى توغرا چۈشىنىش، توغرا قوللىنىش ئىنتايىن مۇھىم. بىر مىللەتنىڭ تىلى شۇ مىللەتنىڭ بىر ئەزاسى ئۈچۈن ئېيتقاندا پۈتمەس - تۈگىمەس خەزىنە ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، بىر تىلنىڭ ئومۇمىي بايلىقىنى پۈتۈنلەي بىلىدىغان ۋە تولۇق ئىگىلەپ بولغان بىرەر شەخسنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر تىلدا، ئۇنىڭ ھەممە ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان سۆزلەردىن باشقا، كونىرىغان سۆزلەر، تارىخىي سۆزلەر، مەلۇم بىر بۆلەك ئەزالار ئۈچۈنلا خاس بولغان كەسپىي سۆزلەر، دىئالېكتلىق پەرقلەر، ئايرىم كىشىلەرگە خاس ستىلىستىكىلىق فورمىلار، قېلىپلاشمىغان تەركىبلەر بولىدۇ. بۇ ھال ئوقۇتۇش، كىنو - تىياتىر، رادىئو - تېلېۋىزىيە، ئاخباراتچىلىق، نەشرىياتچىلىق، سودا - تىجارەت قاتارلىق ساھەلەردە، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك ئالاقىلىرىدە نۇرغۇنلىغان قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ، ئالاقىنى راۋاجلاشتۇرۇش ئۈچۈن تىلنىڭ سۆز بايلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى ۋە ئىشلىتىلىش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر قورالغا ھاجەت چۈشىدۇ. بۇ قورال — لۇغەتتۇر. ۋەھالەنكى، ھەرقانداق بىر لۇغەت (مەيلى ئۇ قوش تىللىق لۇغەت ياكى كۆپ تىللىق لۇغەت بولسۇن) ئاددىي ھالدىكى سۆزلەرنىڭ تىزىمىسى ياكى ئاتالغۇلار توپلىمى ئەمەس، بەلكى ئۇقۇملار دەستۇرى ۋە مەنىلەر خەزىنىسى بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ ئۆزىنىڭ قوراللىق بۇرچىنى ئادا قىلالايدۇ. ھالبۇكى، لۇغەتلەرنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، لۇغەتچىلىك ساھەسىنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ھەقىقىي روناق تاپقۇزۇشتا لېكسىكا تەتقىقاتى ھەل قىلغۇچى رول ئوينايدۇ. چۈنكى، لېكسىكولوگىيە تىلنىڭ ماتېرىيالى بولغان سۆزلەرنى تۈر - تۈرى، خىل - خىلى بويىچە ئايرىم- ئايرىم تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ سۆزلەردىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرنىمۇ، ئايرىم ئالاھىدىلىكلەرنىمۇ تولۇق يورۇتىدۇ. قىسقىسى، لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى لۇغەتچىلىكنى ھەقىقىي سۈپەت كاپالىتى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

2) لۇغەتچىلىك تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ. لۇغەت — قورال كىتاب، ئۇ شۇ تىلىق خەلقلەر تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدۇ. لۇغەت ئەمەلىيەتتە شۇ تىلىق خەلقنىڭ سۆز ئىشلىتىش نورمىلىرىنى كۆرسىتىدىغان مىزاندۇر. ئەمدى، تىلنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش — يەنى سۆز - ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇش لېكسىكولوگىيىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، تىلىمىزدىكى سۆزلەر ئۈستىدە لېكسىكىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىش، تۈرلۈك تەركىبلەرنى ئۆز دائىرىسى بويىچە تەتقىق قىلىش قاتارلىقلاردىن مەقسەت تىل ماتېرىياللىرىمىزنى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بىزنى مۇشۇ مۇددىئاغا يەتكۈزۈشتە لۇغەتلەر ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ. ئالايلۇق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى پەن تەتقىقاتى نۇرغۇن يېڭى شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ يېڭى شەيئىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم ۋە ناملارنى تەبىئىيكى شۇ شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن خەلقنىڭ تىلىدىن بىزنىڭ تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىشقا توغرا كەلدى. مانا شۇ چاغدا بىزنىڭ تەرجىمانلىرىمىز، بىزنىڭ تىلچىلىرىمىز لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، مەزكۇر شەيئىلەرنىڭ نامىنى

بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياسىدى، تەقلىد قىلدى ياكى ئارىيەت ئالدى، مەيلى قانداق بولمىسۇن چەت تىلدىن كىرگەن بىر يېڭى ئۇقۇم بىزنىڭ ئۆز تىلىمىزدا ئىپادىلىنىدىغان چاغدا، ھە دېگەندىلا بىرخىل تەركىب ياكى بىرخىل سۆز بىلەنلا ئادا بولۇپ كېتىشى تەس، ھەتتا قايسى سۆزنى قوللىنىش توغرىسىدا مۇنازىرە بولۇپ قېلىشىمۇ تەبىئىي. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، لۇغەت ئۆزىنىڭ كۈچىنى ۋە رولىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئۇ مۇئەييەن يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى بېكىتمە قىلىپ ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. نەتىجىدە لۇغەت بېتىدىن ئورۇن ئالغان سۆز مۇنازىرىسىز ھالدا ھەممە ئادەم تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. دېمەك، لۇغەت تىلدىكى ئۆلچەمسىزلىكنى تۈگىتىدىغان، ئاتالغۇ قالايمىقانچىلىقنى ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىدىغان، تىلنىڭ گۈزەللىكى، ئاممىباپلىقى ۋە راۋانلىقىنى ئۈنۈملۈك كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان قورالدۇر.

3) لۇغەتچىلىك لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا سۈرىدۇ. ياخشى تۈزۈلگەن لۇغەتلەر، خۇسۇسەن سۈپەتلىك ئىشلەنگەن ئىزاھلىق لۇغەتلەر تىلنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ تىلدىكى سۆز خەزىنىسىنىڭ ئومۇمىيىتىنى كۆرسىتىدىغان ئەينەكتۇر. يەنى ئۇنىڭدا ھازىر ئىستېمال قىلىنىدىغان، بۈگۈنكى تىل ئالاقە ئىشىمىزنىڭ ھاجىتىدىن چىقىدىغان سۆزلەرلا ئەمەس، بەلكى كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسىدە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان، كونا زاماننى تەسۋىرلەشكە مۇناسىپ كېلىدىغان كونىرىغان سۆزلەر، تارىخىي سۆزلەرمۇ بولىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر تىلنىڭ لېكسىكىلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى چۈشىنىشتە ۋە چۈشەندۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئالايلۇق، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» I توم (مىللەتلەر

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نەشرىياتى 1990 - يىل نەشرى) نىڭ 224 - بېتىدە مۇنداق سۆزلەر بار: «ئەپشان (ئىسىم، پارسچىدىن كىرگەن، يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ)؛ ئەپكار: پىكىر، پىكىرلەر؛ ئەپكار ئاما: جامائەت پىكرى. ئەمدى، بىز مەزكۇر لۇغەتتىكى كۆرسەتمە بويىچە ئەرەبچە ۋە پارسچە لۇغەتلەرگە قارىساق، هازىرقى تىلىمىزدىكى «ئەپشان» سۆزىنىڭ پارسچىدا «ئەفشان» ئىكەنلىكىنى، «ئەپكار» سۆزىنىڭ بولسا، ئەرەبچىدە «ئەفكار» تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئاشۇنىڭغا ئوخشاش ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە، بىز ئەرەب - پارسچىدىن تىلىمىزغا كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدىكى «ف» تاۋۇشىنىڭ ئۆزلىشىش جەريانىدا، ئومۇمەن «پ» تاۋۇشىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ئاددىي ئەمما ئەھمىيەتلىك بولغان بىر ئەھۋالنى چۈشىنىۋالىمىز. ئاندىن، «نۇر ئەفشان» دېگەن سۆزنىڭ «نۇر چاچقۇچى»، «شېكەر ئەفشان» دېگەن سۆزنىڭ «شېكەر چاچقۇچى» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىغا قاراپ، يەنەدىكى «زەرەپشان (يەنى زەرئەفشان) دەرياسى» نىڭ «ئالتۇن چاچار دەريا» دېگەن بولىدىغانلىقىنى ۋە بۇ نامنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە قويۇلغان نام ئىكەنلىكىنى بىلىۋالىمىز. ئاندىن «ئەپكار ئاما» دېگەن سۆزنىڭ «جامائەت پىكرى» دېگەن بولىدىغانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئەسلى چاغاتايچە ئىزافەت سۆز بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدىكى تەلەپپۇز شەكلى «ئەفكارى ئاممە» ئىكەنلىكىنى، ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ «ف» تاۋۇشىنىڭ «پ» غا ئايلىنىپ كەتكىنىدىن باشقا، ئىزافەت قوشۇمچىسى «-ئى» نىڭ چۈشۈپ قالغانلىقىنى، «ئاممە» دىكى «ئە» تاۋۇشىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇرچە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگە بويسۇنۇپ «ئا» غا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى كۆرۈۋالالايمىز.

قىسقىسى، خۇددى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى لۇغەتچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئالغا سۈرۈپ، لۇغەتلەرنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگىنىگە ئوخشاش، لۇغەتچىلىكمۇ ئۆز نۆۋىتىدە لېكسىكا تەتقىقاتىنى كۈچلۈك پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

§3. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى ۋە لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى

1. لۇغەتنىڭ تۈرلىرى

لۇغەتلەر ئادەتتە تىل لۇغىتى (语文词典) ۋە خاس پەن لۇغىتى دېگەن چوڭ ئىككى تۈرگە (专科词典) بۆلۈنىدۇ. خاس پەن لۇغىتى بىلەن تىل لۇغىتى روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇلاردىكى تۈپكى پەرق شۇكى، تىل لۇغىتى ئادەتتە كىتابخاننى پەقەت سۆز مەنىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. خاس پەن لۇغىتى بولسا، مۇئەييەن پەنگە ئائىت بولغان بىلىم بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇڭا ئۇ يەنە بىلىم لۇغىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تىل لۇغىتى ئادەتتە بىر ياكى بىرقانچە مىللەتنىڭ تىلىدىكى لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل چۈشەندۈرۈش دائىرىسىدىلا چەكلىنىدۇ. خاس پەن لۇغىتى بولسا، بىلىم ئۇقۇمى جەھەتتە، زور دەرىجىدىكى ئومۇمىيلىقتا ۋە خەلقئارالىقتا ئىگە بولىدۇ. تىل لۇغىتى ئۆزىنىڭ جەملىگەن سۆز بايلىقىغا قاراپ، چوڭ لۇغەت، ئوتتۇرا لۇغەت ۋە قىسقىچە لۇغەت دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. خاس پەن لۇغىتى بولسا، ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلىم تارماقلىرىغا قاراپ، قامۇس تىپىدىكى لۇغەتلەر (百科全书)، گۇمانىتار پەنلەر لۇغىتى (人文学科词典)، ئىجتىمائىي پەنلەر لۇغەتلىرى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(社会科学的学科词典)، ئىنسانىيەت تارىخىغا ئائىت پەنلەر لۇغەتلىرى (人类历史的学科词典)، ئاساسىي پەنلەر ۋە ئەمەلىي پەنلەر تىپىدىكى پەنلەر لۇغەتلىرى (与应用科学的学科词典基础科学) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. تىل لۇغىتى ئۆز تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ تاللىنىش دائىرىسىگە قاراپ، شىۋە لۇغىتى، ئادەت سۆزلىرى لۇغىتى، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر لۇغىتى، تارىخىي سۆزلەر لۇغىتى، كونا سۆزلەر لۇغىتى، يېڭى سۆزلەر لۇغىتى، قەدىمكى تىل لۇغىتى، ياردەمچى سۆزلەر لۇغىتى، قىسقارتىلما سۆزلەر لۇغىتى، تۇراقلىق بىرىكمىلەر لۇغىتى، ئىدىئوم لۇغىتى، ماقال - تەمسىللەر لۇغىتى، كلاسسىك ئەسەرلەر لۇغىتى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. تىل لۇغىتى يەنە ئۆز تەركىبىدە ھەل قىلىنىدىغان مەسىلىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ ئىزاھلىق لۇغەت، سېلىشتۇرما لۇغەت، تەلەپپۇز لۇغىتى، سېمانتىكا لۇغىتى، گراماتىكا لۇغىتى، ئىملا لۇغىتى، ئەدەبىي تىل لۇغىتى، جانلىق تىل لۇغىتى، بىر تىللىق لۇغەت، كۆپ تىللىق لۇغەت قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ئادەتتە، ئىشلەنگەن لۇغەتلەرنىڭ تۈرى ۋە سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، لۇغەتچىلىك سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكى بىرەر دۆلەت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك ھېسابلىنىدۇ. لۇغەتچىلىك ئەمەلىيەتتە، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر قۇرۇلۇشتۇر. لۇغەتچىلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش لېكسىكولوگىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقاتنى ياخشى يولغا قويۇشقا موھتاج بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە خاس لۇغەتشۇناسلىققا دائىر تەتقىقاتنى مەركەزلىك رەۋىشتە كۈچەيتىشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ.

2. لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلى

لۇغەتشۇناسلىق — تۈزۈلگۈسى لۇغەتنىڭ تۈرى ۋە خاراكتېرىگە قاراپ قايسى دائىرىدە سۆز تاللاش، سۆزلەرنى قانداق پرىنسىپلار ئاساسىدا ئىزاھلاش، لۇغەتنى نېمە مۇددىئا بىلەن تۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پەن. لۇغەتلەر مەزكۇر لۇغەتشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قائىدىلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلىدۇ ۋە شۇنداق بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ مۇناسىپ ھالدىكى قورال كىتاب بولالايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لۇغەت تۈزۈش ئۇسۇلىنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1) سۆز توپلاش

سۆز توپلاش دېگىنىمىز تۈزۈلگۈسى لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە كونكرېت تەلىپىگە ئاساسەن، لۇغەتتە كۆرسىتىشكە تېگىشلىك سۆزلەرنى يىغىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بىزنىڭ تۈزمەكچى بولغان لۇغىتىمىز نېفىتچىلىك ۋە نېفىتچىلىك تېخنىكىسىغا ئائىت لۇغەت بولسا، بىز گېئولوگىيە ۋە نېفىتچىلىك ئىلمىغا دائىر كىتاب - ژۇرناللاردىن سۆز يىغىشىمىز مۇمكىن، ئاشۇ نېفىتچىلىك ئىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچى تېخنىك ۋە ئىشچىلارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئېغىزىدىن سۆز توپلىشىمىز مۇمكىن. ئەگەر بىزنىڭ تۈزمەكچى بولغان لۇغىتىمىز يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى لۇغىتى بولسا، بىز يېزا ئىگىلىك ئىلمىغا دائىر كىتابلاردىن، ژۇرناللاردىن سۆز تاللاپ يىغىشىمىزمۇ مۇمكىن، شۇنداقلا تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېھقانلار ۋە يېزا ئىگىلىك تېخنىكلىرىنىڭ ئېغىزىدىن سۆز توپلىشىمىز مۇمكىن. دېمەك، سۆز توپلاش

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

خۇددى ھەسەل ھەرىسىنىڭ گۈل چېچەكنى يىغقىنىغا ئوخشاش جاپالىق ئەمگەك. ئالايلۇق، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نى تۈزۈش ئۈچۈن لۇغەت ئاپتورلىرى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز بايلىقىنى توپلاش مەقسىتىدە، ئۇيغۇر تىلىدا نەشىر قىلىنغان گېزىت ـ ژۇرنال، ئەدەبىي، پەننىي، ئىلمىي كىتابلار، ئاممىباب ئەسەرلەر، دەرسلىكلەر، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى ۋە بىر قىسىم تەرجىمە ئەسەرلەر بولۇپ، جەمئىي 400 دىن ئارتۇق كىتاب ـ ماتېرىياللاردىن 500 مىڭدىن ئارتۇق جۈملە كارتوچكىسى تەييارلىغان ۋە ئۇلاردىن 60 مىڭغا يېقىن سۆز تاللىغان. ئۇلار يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا ئانچە ئۇچرىمايدىغان، ئەمما خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغان، ھاياتىي كۈچكە ئىگە سۆزلەرنى توپلاش مەقسىتىدە 1980 - يىلى ۋە 1982 - يىلى شەرقىي شىنجاڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىككى قېتىم تىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

دېمەك، سۆز توپلاش لۇغەت تۈزۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى، شۇندىلا لۇغەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىدۇ.

2) تىزىش

تىزىش دېگىنىمىز لۇغەتكە كىرگۈزۈلگۈسى سۆزلەرنى مۇئەييەن تەرتىپتە رەتلەشنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەرنى رەتلەپ تىزىشتىن مەقسەت پايدىلىنىشقا قولايلىق قىلىشتىن ئىبارەت، ئەلۋەتتە. لۇغەتتىكى سۆزلەرنى تۈرلۈكچە قىلىپ تىزىش مۇمكىن. ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىلمىي ئۇسۇل ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىش ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ.

3) ترانسكرىپسىيە قىلىش

ترانسكرىپسىيە قىلىش (转写) لۇغەتتە ئىزاھلىنىدىغان

سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشىنى، يەنى تەلەپپۇز قىلىنىشىنى يېزىپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر. فونېمىلىق يېزىق سىستېمىسىغا ئىگە تىل (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى) لۇغەتلىرىدە، ئادەتتە ئەگەر مەزكۇر لۇغەت مەخسۇس تەلەپپۇز لۇغىتى بولمىسىلا سۆزلەرگە ئومۇميۈزلۈك ترانسكرىپسىيە بېرىشنىڭ ئانچە زۆرۈرىيىتى يوق. چۈنكى مۇنداق تىللاردا سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى يېزىقتا ھەرپلەر ئارقىلىق خاتىرىلەنگىنىي بىلەن ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ. بىراق، يېزىلىشى بىلەن ئوقۇلۇشىدا پەرق بار تىللاردا (مەسىلەن، ئىنگلىز تىلى) ياكى يېزىق شەكلى ئارقىلىقلا سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىنى تولۇق كۆرسە-تىپ بەرگىلى بولمايدىغان تىللاردا (مەسىلەن، خەنزۇ تىلى) ترانسكرىپسىيە بېرىش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى باشقا مىللەتلەر تىلىدا ئىزاھلاي-دىغان قوش تىللىق ۋە كۆپ تىللىق لۇغەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئۇيغۇرچە يېشىپ كۆرسىتىدىغان ئىزاھلىق لۇغەتلەردىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر، خۇسۇسەن يېزىلىش شەكلى ئارقىلىق تەلەپپۇز پەرقىنى كۆرۈۋالغىلى بولمايدىغان شەكىلداش سۆزلەر ترانسكرىپسىيە قىلىپ كۆرسىتىلىشى لازىم. نۆۋەتتە، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇش چېكى جەھەت-تىن «ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش» ۋە «قىسقا سوزۇق تاۋۇش» دېگەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا شەرھلەيدىغان كۆز قاراشنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ۋە ئومۇم-لىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل شەكىلداش سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى لۇغەتلىرىمىزدە ترانسكرىپسىيە قىلىپ كۆرسىتىلدى. بۇ ناھايىتى ياخشى ئەھۋال. مەسىلەن، ئاچا (سۆپەت): بىر گەۋدىدىن ئاجرىلىپ چىققان، بۆلۈنگەن ئاچا ياغاچ، ئاچا قۇيرۇق، ئاچا يول؛ ئاچا (ئا:چا، ئىسىم): بىر تۇغقان قېرىن-

داشلار ئىچىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئايال تۇغقان: پاتەمخان ئاچا، گۆھەرنىساخان ئاچا؛ ئارا (ئىسىم): ئىككى نەرسە ياكى ئىككى نۇقتا ئوتتۇرىسىدىكى مۇساپە، ئارىلىق؛ ئارا (ئا:را) (ئىسىم): دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان، تۆمۈر ياكى ياغاچتىن ياسالغان چىشلىق سايمان: ئۈچ چىشلىق ئارا، بەش چىشلىق ئارا؛ پاشا (ئىسىم) (پارسچە، زوئولوگىيە): ھاشارات، يېتىلگىنىنىڭ تېنى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن گەۋدىسىدە بىر جۈپ قانات ۋە ئۈچ جۈپ ئۇزۇن، ئىنچىكە پۇتلىرى بولىدۇ...؛ پاشا (پا:شا، ئىسىم): بۇرۇنقى چاغلاردا تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋان نامى. («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، I توم، 642 - بەت) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن باشقا، «باشقا كەلگەن ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا» سۆزى بىلەن «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا»؛ «بېرىش» (给) مەنىسىدىكى «ئاتا» سۆز بىلەن «دادا» مەنىسىدىكى «ئاتا» قاتارلىق سۆزلەرمۇ لۇغەتلىرىمىزدە ترانسكرىپسىيە قىلىنىپ، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئاياغ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزىدىكى پەرقمۇ ئېنىق كۆرسىتىلىشى لازىم، ئەلۋەتتە.

4) ئىزاھلاش

ئىزاھلاش دېگىنىمىز لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى (ئەينەن مەنىسىنىمۇ، كۆچمە مەنىسىنىمۇ) يېشىپ كۆرسىتىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۆزلەرنى سۆز بىلەن ئىزاھلاشتىن باشقا، ئېنىقلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك سۈرەت

ياكى سخىملارنى قىستۇرۇشقىمۇ بولىدۇ.

ئىزاھلاش تۈزۈلگۈسى لۇغەتنىڭ سەۋىيىسىگە، سۈپىتىگە ۋە پايدىلىنىش ئۈنۈمىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئەمگەك. ئىزاھلاش ئىخچام، ئېنىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى لازىم.

5) مىسال كەلتۈرۈش

مىسال كەلتۈرۈش — لۇغەتلەردە كەم بولسا بولمايدىغان بىر مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى مەيلى ئۆز تىلىدىكى ئىزاھلىق لۇغەت بولسۇن ياكى بىر تىلنى ئىككىنچى بىر تىلغا چۈشەندۈرىدىغان قوش تىللىق، ياكى كۆپ تىللىق لۇغەت بولسۇن، ئەمەلىي مىسالسىز سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىزاھلاشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مىسال كەلتۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى شۇ دەرىجىدىكى، بەزى ھاللاردا، سۆزلەرنىڭ ئىزاھى ئارقىلىق ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل سۆز بىلەن يېشىپ كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدىغان ئىنچىكە تەرەپلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىزاھ سۆزى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ بەرسە، كەلتۈرۈلگەن مىساللار مەزكۇر ئىزاھلانغان سۆزنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالدىكى ئىشلىتىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىپ، كىتابخاننىڭ ئۇنىڭغا بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

بەزى سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولىدۇ ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ نىسبەتەن تارراق بولىدۇ؛ بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسى، خۇسۇسەن كۆچمە مەنىسى كۆپرەك بولىدۇ ۋە بەزىلىرىنىڭ ئازراق بولىدۇ؛ لۇغەتلەردە ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ، ھاياتىي كۈچى زور بولغان سۆزلەرگە، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە مىسال كەلتۈرۈشتە ئالاھىدە ئېتىبار قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مول، كېلىش مەنبەسى ئېنىق، ئاساسى كۈچلۈك، قايىل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قىلىش كۆچىگە ئىگە مىساللار لۇغەتنىڭ قىممىتىنى ۋە ئىناۋىتىنى ئاشۇرىدۇ.

٦) ئاچقۇچ بېرىش

بىر قەدەر مۇكەممەل تۈزۈلگەن لۇغەتلەردە ھامان بىر ئاچقۇچ بېرىلىدۇ. ئاچقۇچ دېگىنىمىز لۇغەتتىكى سۆزلەردىن تېز، دەل، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش يوللىرى ھەققىدە بېرىلىدىغان كۆرسەتمىدىن ئىبارەت. ئاچقۇچ كىتابخانىغا ئۇ ئىزدىگەن سۆزنىڭ مەزكۇر لۇغەتتە بار ياكى يوقلۇقىنى، بولسا قايسى بۆلۈم، قانچىنچى بەتتە ئىكەنلىكىنى بىر قاراشتىلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئەلۋەتتە، لۇغەت تۈزۈشنىڭ ئۇسۇلىنى يۇقىرىقىدىنلا ئىبارەت دېگىلى بولمايدۇ. تۈزۈلگۈسى لۇغەتنىڭ تۈرى، خاراكتېرى ھەجىم لايىھىسىگە قاراپ، يەنە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ ئۇسۇل ۋە يوللارنى قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن، لۇغەتچىلىك بىر پەن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ بۇ پەن بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ تىلشۇناسلىق بىلىمىگە، خۇسۇسەن لېكسىكولوگىيە ۋە لۇغەتشۇناسلىق بىلىمىگە پىششىق، ئىشتا ئەستايىدىل، زېرىكمەس - تېرىكمەس بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىز مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا تېگىشلىك ھەسسە قوشۇش ئۈچۈن، لۇغەتچىلىكتىن ئىبارەت بۇ ساھەدىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەرنى قىلىشىمىز، ھەر خىل شەكىل، ھەر خىل مەزمۇن ۋە ھەر خىل تىلدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك لۇغەتلەرنى كۆپلەپ تۈزۈپ چىقىشىمىز، ئىزاھلىق لۇغەتلەرنىلا ئەمەس، بەلكى ئوكيانۇس، قامۇسلارنىمۇ ئىشلەپ چىقىشىمىز لازىم.

سەككىزىنچى باپ

ئېتىمولوگىيە ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى

§1. ئېتىمولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە

سۆزلەرنىڭ (يېزىلىش ۋە تەلەپپۇز قىلىنىش) شەكلى ۋە مەنىسىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ئېتىمولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، «كۆزنى يوغان ئېچىپ، چەكچىيىپ قارىماق» دەپ ئىزاھلىنىۋاتقان («ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1 - توم، 156 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىل نەشرى). «ئالايماق» سۆزىنىڭ ئەسلى شەكلى «ئالارماق» بولۇپ، مەنىسى «ئالا بولماق» دېگەن بولاتتى. دېمەك، «ئالارماق» سۆزى «ئالايماق» نىڭ ئېتىمولوگىيىسى بولىدۇ.

ئېتىمولوگىيە يېنى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ لېكسىكولوگىيە تېپىدىكى پەن قاتارىغا كىرىدۇ. ئىلمىي يوسۇندىكى ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى تىلشۇناسلىقنىڭ ئىلمىي قانۇنىيەتلىرى ۋە كۆرسەتمىلىرىگە ئاساسەن مۇئەييەن بىر سۆزنىڭ ئەينى زاماندا مەزكۇر سۆزنى ئىشلەتكۈچى مىللەتنىڭ تىلىدىن باشقا، شۇ تىل بىلەن قېرىنداش بولغان ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بىر تىلدىكى شەكلى ۋە مەنىسىنى يىپ ئۈچى قىلغان ھالدا ئىزدىنىش قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شۇ سۆزنىڭ ھەممە تىل ئەھلىنى قايىل قىلىدىغان ئىپتىدائىي ۋە ئەڭ دەسلەپكى مەنىسىنى تېپىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىر سۆزنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسىنى شۇ تىلدىكى ئەڭ كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلاپ چىقىشمۇ ئېتىمولوگىيە پېنىنىڭ ئىلمىي ۋە توپ ئۇسلۇبى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇنداق مىساللار بار:

212 تەگمىزدىن چىقارماسا يىنچۇ كىشى،
كەرەك يىنچۇ بولسۇن كەرەك ساي تاشى.
يېشىمى: دېڭىزدىن چىقارمىسا ئۈنچە كىشى،
قالۇر پەرقسىز ئۈنچە ساي تېشى.

بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، XI ئەسىردە يېزىلغان مەزكۇر ئەسەردىكى «تەگمىز، يىنچۇ، كەرەك» دېگەن سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېڭىز، ئۈنچە، كېرەك» سۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى يەنى ئېتىمولوگىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئېتىمولوگىيە پېنى بىر تىلدىكى ئەنئەنىۋى سۆزلەرنى يەنى ئەسلىدىن شۇ تىلنىڭ ئۆزىگىلا خاس سۆزلەرنىلا ئەمەس، بەلكى مەزكۇر تىلغا باشقا چەت تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. چۈنكى، بىر تىلغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش زۆرۈرىيىتى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش زۆرۈرىيىتىدىن كۈچلۈكرەك بولىدۇ. مەسىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تەكەببۇر»، «مۇتەكەببۇر» دېگەن ئىككى سۆز بار. بۇ سۆزلەر «تەكەببۇرلۇق قىلماق»، «مۇتەكەببۇرلۇق قىلماق» شەكىللىرىدە ئىشلىتىلىدۇ. قىزىق يېرى شۇكى،

«ئۇ ئادەم تەكەببۇرلۇق قىلدى» دېسىمۇ «ئۇ ئادەم مۇتەكەببۇرلۇق قىلدى» دېسىمۇ ئوخشاشلا «ئۇ ئادەم چوڭچىلىق قىلدى» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. ھالبۇكى، «تەكەببۇرلۇق» سۆزى بىلەن «مۇتەكەببۇرلۇق» سۆزىنىڭ مەنىسى نېمە ئۈچۈن ئوخشىشىدۇ؟ مەزكۇر ئىككى تەركىبنى شەكىل جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرغان «مۇ-» نىڭ ئەھمىيىتى نېمە؟ مەنىسىچۇ؟ مانا بۇلارنى تىل ئەھلىنىڭ بىلگۈسى كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنىڭغا ئېتىمولوگىيە پېنى قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلەيدۇ.

ئېتىمولوگىيە پېنى بىر تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ قېرىنداش مىللەتلەر تىللىرى سۆزلۈك سوستاۋىدىكى ئوخشاش تەركىبلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈستىدىمۇ، تىل جەھەتتە قېرىنداشلىقى بولمىغان مىللەتلەر تىلى لېكسىكىسىدىكى ئوخشاش ئامىللارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈستىدىمۇ، ھەتتا شەيئىلەر بىلەن ئۇنىڭ ئاتىلىشى (ئىسىملىنىشى، نام قويۇلۇشى) ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش، ئىسىم - نامىلارنىڭ مەيدانغا كېلىش سەۋەبلىرى قاتارلىقلار ئۈستىدىمۇ ئىزدىنىش قىلىدۇ، تەتقىقات يۈرگۈزىدۇ.

ئىنسانلار ناھايىتى ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىسىم - نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، مىللەتلەر تىلىدىكى لېكسىكا جەھەتتىكى ئوخشاش تەركىبلەر قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە تەتقىقات يۈرگۈزۈپ كەلمەكتە. ئالايلۇق، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن ھېراكلىت (赫拉克利特، مىلادىدىن بۇرۇنقى 540 — 480 - يىللار) شەيئىلەرنىڭ ئىسمى بىلەن مەزكۇر شەيئىنىڭ يارىلىشى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي باغلىنىش بار دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. دېموكرىت (德谟克利特. مىلادىدىن بۇرۇنقى 460 — 370 - يىللار) بولسا، شەيئىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئاتىلىشى (يەنى ئىسىملىنىشى) ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق تەبىئىي باغلىنىش يوق، ئۇ پەقەت

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئادەتنىڭ مەھسۇلى، خالاس دەپ قارىغان. مانا بۇلار شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن بىر ئىسىم بىلەن ئاتىلىشى ۋە بۇ ئىسىم سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇستىدىكى ئىپتىدائىي ئىزدىنىشلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (جۇڭگو بۈيۈك ئېنسكلوپېدىيىسى، تىل ۋە يېزىق قىسمى، 41 - بەت)

XVII ئەسىردىن بۇرۇن ياۋروپالىقلار خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى ئىنجىلنىڭ تەلىماتىغا بولغان چوقۇنۇش ھېسسىياتى بىلەن ھىبرىۋ (Hebrew) تىلى (希伯来语) نى پۈتكۈل ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئانىسى دەپ قارايتتى. 1786 - يىلى ئەنگلىيە تىلشۇناسى ۋىليام جونس (W·琼斯) سانسكرىت تىلىنىڭ ئىنگلىز تىلى قاتارلىق ياۋروپا تىللىرى بىلەن مەلۇم جەھەتتە ئوخشاشلىقلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقىغان. XVIII ئەسىرنىڭ بېشىدا دانىيە تىلشۇناسى راسمۇس كىرىستىيان راسك (R·K ·拉斯克) بىلەن گېرمانىيە تىلشۇناسى فرانز بوپ (F·博普) ئىككىيلەن ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلى، نېمىس تىلى، دانىيە تىلى، ئىسلاندىيە تىلى، رۇس تىلى، ئىتالىيان تىلى ۋە قەدىمكى لاتىن تىلى، يۇنان تىلى، ھەتتا قەدىمكى سانسكرىت تىلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەنبەداش تىللار دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ياۋروپادا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى تېخىمۇ قىزىپ كەتكەن. ئۇلار قەدىمىي ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسى نەزەرىيىسى بويىچە، ئىپتىدائىي ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىنى ئىلمىي يوسۇندا قۇراشتۇرۇپ چىققان. مەسىلەن: «ئون» دېگەن سانىنى بىلدۈرىدىغان سۆز سانسكرىت تىلىدا «daša» دېيىلسە، لاتىن تىلىدا «decem»، نېمىس تىلىدا «zehn»، ئىنگلىز تىلىدا بولسا، «ten» دېيىلىدۇ. ئالىملار مۇشۇ تىل پاكىتلىرى ئارقى-

لىق مەزكۇر سۆزنىڭ ياۋروپادىكى باشقا بارلىق مىللەت تىللىرىغىمۇ ئورتاق بولغان ئىپتىدائىي شەكلىنى «dekem» دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان①.

يېقىندا، مىسىر ئەينۇششەمس ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىنگلىز تىلى گراماتىكىسىنى تەتقىق قىلىدىغان ئايال ئالىمى داھىيە ئابدۇلئەزىز ئىنگلىز تىلىدا، «ئەرەب تىلى — نېمىس، ئىنگلىز ۋە ھىندى تىللىرىنىڭ ئانىسى» ناملىق 285 بەتلىك بىر كىتاب نەشر قىلدۇرغان. ئۇ بۇ كىتابىدا ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ توپلىغان مول تىل پاكىتلىرى ئارقىلىق ساكسون تىلى (撒克逊) يەنى ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىنى شەكىللەندۈرگەن تىل ۋە لاتىن تىلىنىڭ ئەسلىدە ئۆلچەملىك ئەرەب تىلىدىن شاخلىنىپ شەكىللەنگەن بۆلۈنمە تىللار (派生语) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان. ئۇنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىتلىق تەتقىقاتىچە، ساكسون تىلىدىكى پېئىل سۆزلەرنىڭ 80پىرسەنتى لاتىن تىلىدىكى پېئىل سۆزلەرنىڭ 75 پىرسەنتى ئەرەبچىدىن كەلگەن ئىكەن②.

مەملىكىتىمىز ئېتىمولوگىيە پېنى ئۈستىدە ئەڭ بۇرۇن تەتقىقات ئېلىپ بارغان دۆلەتلەردىن سانىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 222 - يىلدىن مىلادى 206 - يىلغىچە) دەۋرىدىلا، مەخسۇس ئېتىمولوگىيە پېنىگە بېغىشلانغان يىرىك ئەسەرلەر مەيدانغا چىققان. ئالايلۇق، ليۇشى (刘熙) نىڭ «ئىسىملار ھەققىدە شەرھ» (释名)، شۈي شېن (许慎) نىڭ «سۆزلەرنى ئىزاھلاش» (说文解字)

---

① «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تىل ۋە يېزىق قىسمى، 42 - بەت.

② «ئەرەب دۇنياسى» ژۇرنىلى 1990 - يىللىق 4 - سان.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دېگەن كىتابلىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئۇلۇغ ئەسىرىدە، سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئىزاھلاپ كۆرسەتكەندىن باشقا، شۇ سۆزلەرنىڭ قانداق ياسالغانلىقىنى ۋە قايسى سۆزدىن كەلگەنلىكىنىمۇ پاكىت بىلەن كۆرسىتىپ ماڭغان. مەسىلەن، «ئۆكسۈز» دېگەن سۆزگە «ئۆكسۈز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم» دەپ ئىزاھ بەرگەندىن باشقا، بۇ سۆزنىڭ ئەقىل ۋە ئۇقۇم مەنىسىدىكى «ئۆگ» دېگەن يىلتىزدىن كەلگەنلىكىنىمۇ كۆرسەتكەن. يەنە «سىپلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يازىم» سۆزى «يايدى» دېگەن مەنىدىكى «يازتى» سۆزىگە «م» قوشۇلۇپ ياسالغان؛ «ئۆلۈك» سۆزى «ئۆلدى» سۆزىگە «ك» قوشۇلۇپ ياسالغان؛ «بىر تىلىم قوغۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بىر پىچىم قاغۇن» ئىبارىسىدىكى «پىچىم» سۆزى «كەستى» مەنىسىدىكى «پىچدى»سۆزىگە «-م» قوشۇلۇپ ياسالغان دەپ كۆرسەتكەن ۋە باشقىلار. كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، مەھمۇد قەشقەرى بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر بۆلەك ئىسىم سۆزلەرنىڭ پېئىل سۆزلەردىن ياسالغان ياسالما سۆز ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەن. ئەمەلىيەتتە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تىللىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، تەڭدىشى يوق ئېتىمولوگىيە لۇغىتى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

§2. ئېتىمولوگىيىنىڭ لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىكى رولى

ئېتىمولوگىيە خاسلا سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. بىراق، لېكسىكولوگىيە تەتقىقات

ئوبيېكتى قىلىدىغان تۈرلۈك شەكىلدىكى سۆزلەر، خۇسۇسەن
تۈرلۈك شەكىلدىكى سىمانتىكىلىق تەركىبلەر (مەسىلەن:
شەكىلداش سۆزلەر، ئاھاڭداش سۆزلەر، كۆپ مەنىلىك سۆز-
لەر ...) ۋە سىمانتىكىلىق ھادىسىلەر (مەسىلەن: سۆزلەردىكى
مەنە كۆچۈش ھادىسىسى، بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ
مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىشى،...) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى
ھامان ئاشۇ سۆزلەر ۋە تەركىبلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانى،
ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا موھ-
تاج. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئېتىمولوگىيە پېنى لېكسىكو-
لوگىيە تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۇنى ۋايىغا يەتكۈ-
زۈشتە كەم بولسا بولمايدىغان بىر پەن ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر تىل. ئۇ ئۆز
تارىخىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋر-
لىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى
ئاچقان. ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىختىن بويان بىرقانچە
خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىشى، تۈرلۈك مىللەتلەر بىلەن ئارىلى-
شىپ ئولتۇراقلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنى
قاتارلىقلار تىلىمىزدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ
كەلگەن. شۇڭا بىزنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدا V ئەسىردىكى
مەڭگۈ تاشلاردا خاتىرىلەنگەن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى
دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن، خاقانىيە دەۋرىدە مەھمۇد قەشقەرى
توپلاپ ئۆز «دىۋانى» غا كىرگۈزگەن ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر-
دىن باشقا، خەنزۇ تىلىدىن، ئەرەب - پارس تىللىرىدىن
ۋە رۇسچە قاتارلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن
سۆزلەرمۇ بار. ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئۇزاق تارىخىي جەر-
يانلىق ئىستېمال داۋامىدا ئورغۇنلىغان فونېتىكىلىق ۋە لېك-
سىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، كې-
لىش مەنبەسى خىلمۇخىل بولغان ئۆزلەشمە سۆزلەرمۇ مەيلى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

فونېتىكا جەھەتتىن، مەيلى لېكسىكا جەھەتتىن بولسۇن، ئاز بولمىغان ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۆزگىچىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئەمەلىيەتتە، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن تىلىمىزنىڭ لېكسىكا سوستاۋىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى مۇرەككەپ ئامىللار بارلىققا كەلگەن. ئېتىمولوگىيە پىرىنسىپى تىلىمىز لېكسىكىسىدىكى ئاشۇ خىل مۇرەككەپلىكلەرنى سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئەسلى مەنىسىنى كۆرسىتىش يولى بىلەن ئاسانلاشتۇرىدۇ. روشەنكى، بۇ — تىلىمىزنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى تېگىشلىك رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتى مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) سۆزلەردىكى ئۇقۇم ئېنىقسىزلىقىنى يوقىتىپ، ئالاقىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي سۆزلۈك تەركىبىدىلا ئەمەس، بەلكى ئاساسىي سۆزلۈك تەركىبىدىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ئاساسىي سۆزلۈككە تەئەللۇق بەزى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى جەھەتتىمۇ، مەنە ئىپادىلىشى جەھەتتىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: «ئالا بولماق» مەنىسىدىكى «ئالارماق» سۆزىنىڭ بۈگۈنكى ئىستېمالىمىزدىكى «ئالايماق»قا ئۆزگىرىپ كەتكىنىگە ئوخشاش.

مەلۇم بىر داشۆدە، بىر جەنۇبلۇق ئوقۇغۇچى بىر شىماللىق ئوقۇغۇچى بىلەن ئەھۋاللىشىپ ئولتۇرۇپ، گەپ ئارىسىدا «مەن مانچىنچى يىلى ئۆرۈك ئالايغان چاغدا تۇغۇلغانىكەنمەن» دېگەن يەرگە كەلگەندە، ئىككىسى گەپ تالىشىپ قاپتۇ. شىماللىق بالا: «ئۆرۈك دېگەنمۇ ئالىيامدۇ؟» دەپتۇ. جەنۇبلۇق بالا: «بىزنىڭ يۇرتتا مۇشۇنداق دەيمىز» دەپتۇ.

بىر ئۇبدان سىردىشىش دەتالاشقا ئۆزگىرىپ كېتىپ، شىماللىق بالا دەرھال لۇغەتنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى «ئالايماق — كۆزنى يوغان ئېچىپ چەكچىيىپ قارىماق دېگەن بولىدۇ» دېگەن گەپنى كۆرسىتىپ جەنۇبلۇق بالىنى مات قىپتۇ. ئەگەر شۇ چاغدا، «ئالايماق» سۆزىنىڭ ئەسلىدە «ئاقارماق، قىزارماق، كۆكەرمەك» دېگەن سۆزلەر قاتارىدا «ئالارماق» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسىنىڭ دەل ھېلىقى جەنۇبلۇق بالا ئېيتقاندەك «ئالا بولماق» دېگەن بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىر لۇغەت (يەنى ئېتىمولوگىيە لۇغىتى) بولغان بولسىدى، ھېلىقى جەنۇبلۇق بالا گاڭگىراش ۋە خىجىللىق ئىچىدە لېۋىنى چىشلىمىگەن بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىدا «تەكلىماكانمۇ ياكى تەكتى ماكانمۇ؟»، «‹قارا تۇرك› دەپ ئاتاش توغرىمۇ؟»، «‹غازاك پەسلى› مۇ ياكى ‹خازان پەسلى› مۇ؟»، «‹ساما يولى› مۇ ياكى‹سامان يولى› مۇ؟»، «‹ساھىبخان› مۇ ياكى ‹ساھىبخانا› مۇ» دېگەندەك ئاتالغۇ مۇنازىرىلىرى بولدى. ئېتىمولوگىيە ئىلمى مانا مۇشۇنداق مۇنازىرىلەردە ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ، ئېنىقسىزلىقلارنى تۈگىتەلەيدۇ.

2) سۆزلەردىكى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى توغرا شەرھلەشكە ئاساس كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانى سۆزلەردە بەلگىلىك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ تەبىئىي ئەھۋال. بىراق، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ھەرگىزمۇ خالىغانچە ياكى ھېچقانداق بىر ئاساسسىز يۈز بەرمەيدۇ. بەلكى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بويىچە شەكىللەنگەن مۇئەييەن قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولىدۇ. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «ئۇل» دېگەن سۆزنى جانلىق تىلدا نۇرغۇن كىشىلەر «ھۇل» دەيدۇ. (مەسىلەن: بىنانىڭ ھۇلى، قۇرۇلۇشقا ھۇل

www.uyghurkitap.com

باسماق، دېگەنلەرگە ئوخشاش) نېمە ئۈچۈن بىز بۇ سۆزنى لۇغەتلەردە «ھۇل ئەمەس ئۇل» دەپ ئالاھىدە ئىزاھلاپ تۇرساقمۇ («ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»، 629 - بەت)، كىشىلەر يەنىلا «ھۇل» دەيدۇ؟ ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش قىلىپ قارىساق، ھازىرقى تىلىمىزدىكى «ھارماق، ھەسەل، ھۇرمەك، ھېيت» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرلىرىدە «ئارماق، ئەسەل، ئۈرمەك، ئەيد» تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ئەر ئاردى: ئادەم ھاردى. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 292 - بەت)؛ ئىت ئۈردى: ئىت ھۈردى. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 222 - بەت)؛ لۇتف قىل شىرىن لەبىڭدىن بىر ئەسەل يەڭلىغ خىتاب: شېرىن لېۋىڭنى ئىشقا سېلىپ، ھەسەلدەك بىر ئېغىز سۆز قىلىپ قويغىن. («چاغاتاي تىلى»، 140 - بەت، 1986 - يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى)؛ ئەيد ئاقشامى نەززارەدە كۆردى قاشىڭ مەگەر، گەردۈن ئېتەكى ئەسرۇ ياشۇردى ھىلالىنى: ئاسمان ھېيت ھارپىسى كەچتە سىنىڭ قېشىڭنى كۆرۈپلا (خىجىل بولغانلىقتىن) ئۆزىنىڭ ھىلال (ئورغاق ئاي) نى ئېتىكى بىلەن مەھكەم يوشۇرۇۋالدى. («ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، 212 - بەت. 1980 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى). دېمەك، يۇقىرىقى پاكىتلار «ئە» تاۋۇشىنىڭ مۇئەييەن تىل شارائىتىدا «ھ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «نومۇس» مەنىسىدىكى «ئار» سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا ھامان «ھار» تەلەپپۇز قىلىنىشى، ھەتتا بۇ سۆزنىڭ ئەدەبىي تىلدىمۇ ئۆزىنىڭ «ھار كەلمەك، ھار ئالماق» دېگەن شەكىللىرىنى («ئىملا لۇغىتى»، 590 - بەت)

ھاسىل قىلغانلىقى، شۇنداقلا ئەسلىدىكى «ئەرەق»، «ئەرەبە» سۆزلىرىنىڭ ھازىر «ھاراق»، «ھارۋا» تەلەپپۇزىدىكى سۆزگە ئايلانغانلىقى قاتارلىقلارمۇ يۇقىرىقى قانۇنىيەتلەر ئاساسىدا بولغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا تەتقىقاتىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەسىلىمۇ ئېتىمولوگىيىلىك پاكىتلار ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «سورۇماق» (So:rimak)، «سۆرىمەك» (sө:rimək)، «ئۆرۈمەك» (ө:rimək)، «چۆگىلىمەك» (qө:gilimək)، «ئامۇت» (a:mut)، «ئەگۈز» (ə:güz) قاتارلىق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر قەدىمكى دەۋرلەردە «ساۋرۇماق»، «سۆدرەمەك»، «ئېۋرۈمەك»، «چۆرگەلەمەك»، «ئارمۇت»، «ئەرگۈز» شەكلىدە ئىدى. مەسىلەن: «ساۋرۇر كۆككە ۋۇجۇدۇم تۇپراغىن رەم ئەيلابان» (ۋۇجۇدۇم توپىسىنى ئاسمانغا ئېتىپ سورۇۋېتىدۇ. تەجەللى: «قارا ھەققىدە قەسىدە»، «چاغاتاي تىلى»، 137 - بەت)؛ «بىرى دېپ سۆدرەلى خىسرەۋغە تېگىرۇ، بىرى دېپ ئېلتالى باشىنى ئايرۇ» (بىرى ئۇدۇل خىسراۋنىڭ ئالدىغا سۆرەيلى دېسە، يەنە بىرى بېشىنى كېسىپ ئېپكېتەيلى دەيتتى. ناۋائى: «فەرھاد ۋە شىرىن»)؛ ئەرگىز سۆۋ: ئەگۈز سۈيى؛ ئارمۇت («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 128 — 129 - بەتلەر) دېگەنلەرگە ئوخشاش. دېمەك، بۇ پاكىتلار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، ھازىرقى تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۇزاق يىللىق ئىستېمال جەريانىدا مۇئەييەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ (مەسىلەن، «ۋ، د، ر» تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش) تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى بەدىلىگە شەكىللەنگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار قىس-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

مەن جەھەتتە مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغىمۇ ئىگە. شۇڭا ئۇلارنى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ۋارىيانتى دېيىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:

قىسقا سوزۇق تاۋۇش	ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش
خادا (خادا تاش)	خا:دا (خا:دا تۇتماق - زاڭزۇ خەلقىنىڭ ئادىتى)
موما (مومىسىنى كۆرسەتمەك)	مو:ما (مو:ماڭىنى يەپ كەل)
سانا (چۈجىنى سانىماق)	سانا: (بىر خىل دورا. سانا: دەملەپ ئىچمەك
ئاتا (ئاتا [دادا] قىلماق)	ئاتا :(ئاتا: قىلماق [يەنى بەرمەك])

دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ قىسمەن جەھەتتە مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: ئا:ت (a:t — ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق) لەقەم، ئۇنۋان؛ بەگ ئاتار ئا:ت بېردى (بەگ ئاتا ئۇنۋان بەردى)؛ ئات (at—قىسقا سوزۇق تاۋۇشلۇق): ئالا ئات (斑马). مەھمۇد قەشقەرى ئۈز دىۋانىدا، ئۇزۇن سوزۇق «ئا» نى ئىككى ئەلىف ھەرپى بىلەن، قىسقا سوزۇق «ئا» نى بولسا، بىرلا ئەلىف ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن. («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 107-، 110-، 111- بەتلەر) ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش نەزەرىيىسى مانا مۇشۇنداق كۈچلۈك ئېتىمولوگىيىلىك پاكىت ئاساسىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا تىل ئەھلى تەرىپىدىن بارغانسېرى ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشمەكتە.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى يىگىرمە بەشىنچى ئۇزۇن تاۋۇش «ئې» مەسىلىسىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش ئارقىلىق توپلانغان رەت قىلغۇسىز پاكىتلار ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

مەلۇمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يىگىرمە تۆت ئۈزۈك تاۋۇش بار. بىراق، يېقىنقى قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، يىگىرمە بەش ئۈزۈك تاۋۇش بار. مەزكۇر يىگىرمە بەشىنچى ئۈزۈك تاۋۇش — «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى بولۇپ، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ئەين»، «ھەمزە» ۋە «ئەلف» تىن ئىبارەت ئۈچ ھەرپنىڭ ساكىنلىق شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. («شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە 1991 - يىللىق 1 - سان 87 - بەت)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى مەسىلىسى ھەرگىزمۇ يەكگىللىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلە ئەمەس. ئۇ ئالدى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان يۈزلىگەن كلاسسىك ئەسەرلەرنى كۆرۈش، ئۆگىنىش، ئۇنىڭدىن مەزكۇر «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشلۇق سۆزلەرنى توپلاش، ئاندىن بۇ سۆزلەرنى ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلەشمە شەكىللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر قارى ۋە موللاملىرىنىڭ تىلىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان تىرىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىسپاتلاش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەڭ مۇھىمى بۇ مەسىلە ئېتىمولوگىيىلىك تەتقىقات ئارقىلىق، ھەممىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق قانۇنىيىتى ئارقىلىق ئىسپاتلاشتىن ئۆتكەن. ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا بەزى تىل تاۋۇشلىرى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قالىدىغان ۋە مەزكۇر تاۋۇش چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كېتىدىغان بىر قانۇنىيەت بار. مەسىلەن:

ئەسلىدە	ھازىر
ئۆتكەرمە	ئۆتكە:مە (ɵtkə:mə)

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكى
www.uyghurkitap.com

ئەسلىدە	هازىر	
كارناي	كا:ناي	(ka:nay)
مەيسە	مە:سە	(mə:sə)
مەنزۇر	مە:زۇر	(mə:zur)
گەردەن	گە:دەن	(gə:dən)
ئەهمەد	ئە:مەت	(ə:mət)
سەهۋەن	سە:ۋەن	(sə:wən)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر تەركىبىدىكى ساكىنلىق (يەنى ئۈزۈك تاۋۇش بەلگىسىلىك) «ئەين»، «هەمزە» ۋە «ئەلف» هەرپلىرى ئۈزۈك تاۋۇش «ئ» (بۇ تاۋۇش خەلقئارا تاۋۇش بەلگىلىرىدە «ʔ» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) تەلەپپۇز قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، بۇ تاۋۇش تەلەپپۇزغا بىنائەن بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە (زامانىمىزغا كەلگەندە)، نۇتۇقتا چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغان بولغان. ئۇ ئۆز زامانىسىدا تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ئەسلىدە تەۋە بولغان بوغۇمدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇش، مەركۇر ئۈزۈك تاۋۇش چۈشۈپ قالغانلىق بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا		هازىرقى تىلىمىزدا	
تەئتىل	(təʔtil)	تە:تىل	(tə:til)
تەئسىر	(təʔsir)	تە:سىر	(tə:sir)
تەئخىر	(təʔhir)	تە:خىر	(tə:hir)
تەئنە	(təʔnə)	تە:نە	(tə:nə)
يەئنى	(yəʔni)	يە:نى	(yə:ni)
بەئزى	(bəʔzi)	بە:زى	(bə:zi)
مەئلۇم	(məʔlum)	مە:لۇم	(mə:lum)
كەئبە	(kəʔbə)	كە:بە	(kə:bə)
شوئلە	(xoʔlə)	شو:لا	(xo:la)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا		هازىرقى تىلىمىزدا	
مەئنا	(məʔna)	مە:نە	(mə:nə)
مۆئجىزە	(mɵʔjizə)	مۆ:جىزە	(mɵ:jizə)
نېئمەت	(neʔmət)	نې:مەت	(ne:mət)

قىسقىسى، ئېتىمولوگىيە ئىلمى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر جەھەتتىنمۇ پاكىتلىق ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

3) سىمانتىكىلىق تەركىبلەرنى ئەتراپلىق ئىزاھلاشقا ياردەم بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكىلداش سۆزلەر، ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە مەنىداش سۆزلەر قاتارلىق سىمانتىكىلىق تەركىبلەر ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىش ئۈچۈن ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش تولىمۇ مۇھىم.

بىرىنچىدىن، شەكىلداش سۆزلەردە، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن شەكىلداش سۆزلەر ئېتىمولوگىيىلىك ئىسپاتقا موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن: «پەرزەنت» مەنىسىدىكى «بالا» بىلەن «ئاپەت» مەنىسىدىكى «بالا:» (ba:la) نى ئالساق، ئالدىنقىسى ئەسلىدىن بار بولغان ساپ ئۇيغۇرچە سۆز، كېيىنكىسى بولسا، ئەرەب تىلىدىكى «بەلائ» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزاق زامان ئىستېمال قىلىنىشى جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ بۈگۈنكى «با:لا» سۆزى بولۇپ شەكىللەنگەن. يەنە مەسىلەن، «ئاش - تاماق» تىكى «تاماق» بىلەن بىر خىل دېھقانچىلىق سايمىنى بولغان «تا:ماق» (ta:mak) نى ئالساق، مەزكۇر ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق «تا:ماق» ئەسلىدە «تارماق» بولۇپ، ئىستېمال جەريانىدا باش بوغۇم تەركىبىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىش نەتىجىسىدە بۈگۈنكى شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان. «چاپان

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ياماش» تىكى «ياماش» سۆزى بىلەن «تاغقا ياماش» تىكى «يا: ماش» (ya:max) شەكىلداش سۆزلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىمۇ «تاماق» شەكىلداش سۆزلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، «تاغقا ياماش» سۆزى ئەسلىدە «تاغقا يارماش -» شەكلىدە ئىدى.

ئىككىنچىدىن، ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش ئارقىلىق، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش سەۋەبى بىلەن شەكىللىنىپ قالغان ئاھاڭداش سۆزلەرنى ئېنىقلاپ چىقىش مۇمكىن. مەسلەن: «قان - قېرىنداش» تىكى «قېرىنداش» بىلەن «قەلەم - قېرىنداش» تىكى «قېرىنداش» نى ئالساق، ئالدىنقىسى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا «قارىنداش» تەلەپپۇز قىلىناتتى؛ كېيىنكىسى بولسا، ئەسلىدە «كارانداش» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان رۇسچە سۆز ئىدى. ئۇزاق يىللىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى بۇلارنى بۈگۈنكى ئوپئوخشاش تەلەپپۇزلۇق «قېرىنداش» سۆزلىرىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن. ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدە «قاشا» (篱笆) مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «چىت» سۆزى بار ئىدى، كېيىن پارس تىلىدىن «گۈللۈك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «چىت» سۆزى قوبۇل قىلىنغان؛ ئۇيغۇرچىدا ئەسلىدە «گىرۋەك، چېگرا» مەنىلىرىدە قوللىنىلىدىغان «چەك» سۆزى بار ئىدى، كېيىن رۇس تىلىدىن «پۇل ھۆججەتى» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «چەك» سۆزى قوبۇل قىلىنغان؛ خەنزۇچىدىكى «بەن» (板) سۆزى ئۇيغۇرچىغا قوبۇل قىلىنىپ، «تىلما ياغاچ» مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغان «پەن» سۆزى بارلىققا كەلگەن. (مەسىلەن: پەن تىلماق، پەن زاۋۇتى دېگەنلەرگە ئوخشاش)، ئەرەبچىدە «خاس ئىسىم» مەنىسىدە يۈرىدىغان «فەن» سۆزى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشىش جەريانىدا «پەن» تەلەپپۇزىدا مۇقىملاشقان، نەتىجىدە، ئۇلار ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەرنى ھاسىل قىلغان.

ئۇچىنچىدىن، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئۆزلەشمە سۆز-
لەرنىڭ ئۇيغۇرچىدا ئەسلىدىن بار بولغان سۆزلەر بىلەن
پاراللېل ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن مەنىداش
سۆزلەرنى ئىزاھلاشتا ئېتىمولوگىيە ئىلمى ئەسقاتىدۇ. مەسى-
لەن، «كۈچ، قۇۋۋەت، قۇدرەت، ماغدۇر، مادار» مەنىداش
سۆزلىرىنى ئالساق، «كۈچ» ئەسلىدىن ئۇيغۇرچىدا بار بولغان
سۆز بولۇپ، قالغانلىرى ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان. بۇ
ئۆزلەشمە سۆزلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «قۇۋۋەت،
قۇدرەت، مەقدۇر، مەدار» تەلەپپۇزىدا ئىستېمال قىلىنغان.
دېمەك، ئېتىمولوگىيە ئىلمى يۇقىرىقىدەك سۆزلەرنىڭ
قاچان، قايسى ئەسەردە، قانداق تەلەپپۇز بىلەن ئىشلىتىل-
گەنلىكلىرىدىن تارتىپ ئېنىق شەرھلەپ بېرەلەيدۇ.

4) سۆزلەردىكى سېمانتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ تەپسىلا-
تىنى ئېنىق قىلىپ يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنى-
لىك سۆزلەرگە ئۆزگىرىشى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بىر
مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى ۋە سۆزلەردىكى مەنە
كۆچۈش قاتارلىق سېمانتىكىلىق ھادىسىلەر ئېتىمولوگىيىلىك
تەتقىقات ئارقىلىق قانائەتلىنەرلىك چۈشەنچىگە ئىگە قىلىنىدۇ.
چۈنكى، سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىرنەچچە كۈنلۈك قىسقا ۋاقىت
ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستېمال ئەمەلى-
يىتى ئارقىلىق ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
بىر سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ھامان خىلمۇخىل ئامىللارغا
باغلىق بولىدۇ. بەزى سۆزلەر مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشىغا
ئايرىم سۆزلەرنىڭ شۇ سۆزلەر بىلەن ھەمىشە بىللە قوللىنى-
لىشى سەۋەب بولسا، يەنە بەزى سۆزلەر مەنىسىنىڭ ئۆزگى-
رىپ قېلىشىغا، ئۇلارنىڭ زامان، ماكان تۈپەيلى چەتتىن
قوبۇل قىلىنىدىغان ئۆزلەشمە سۆزلەر بىلەن پاراللېل قوللى-

www.uyghurkitap.com

نىلىشى سەۋەب بولىدۇ، ۋەھاكازالار. ئەمدى، سۆزلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئادەتتە ئىشلىتىلىش چاستوتىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان سۆزلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ۋە ئەسلى مەنىسى ھەققىدە پاكىتلىق ۋە ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ سۆزلەرنىڭ ئۇزاق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، زادى قايسى خىل سەۋەب بىلەن قانچىلىك ئۆزگىرىش قىلغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىكى ئومۇمىيەتلىك قانۇنىيەتلەرنى تولۇقى بىلەن ئىگىلىگىلى بولىدۇ.

ئېتىمولوگىيىلىك تەتقىقات ئارقىلىق سۆزلەردىكى سىمانتىكىلىق ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈشتە، ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن باشقا، قېرىنداش مىللەتلەر ۋە تارىختا ئۇيغۇرلار بىلەن نىسبەتەن قويۇق ئارىلىشىپ كەلگەن مىللەتلەر تىللىرىدىكى ئۆزئارا ئورتاق قوللىنىلىدىغان بولۇپ كەتكەن سۆزلەردىكى مەنە ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، بىرىنچىدىن، سىمانتىكىدىكى ئورتاق قانۇنىيەتلەر ھەققىدىكى تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان سىمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتى ئۈچۈن پايدىلىق.

5) لۇغەتچىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە لۇغەتلەرنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە شەرت ھازىرلايدۇ.

ئەگەر بىر لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ ئىزاھاتى كەمتۈك بولۇپ قالسا، ئېنىقسىزلىقلار شۇ پېتىچىلا قويۇلسا، ئۇنىڭ لۇغەتلىك قىممىتى ۋە ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا لۇغەتلەردە، خۇسۇسەن ئىزاھلىق لۇغەتلەردە سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئەتراپلىق، مىساللىق، تولۇق ئىزاھلىنىدۇ. بۇ خىل لۇغەتلەردە ئادەتتە سۆزلەرنىڭ ئۇدۇل مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى

كۆچمە مەنىسىمۇ، يەككە مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى يەنە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن چاغدىكى قوشما مەنىسىمۇ، ھازىرقى مەنىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇرۇنقى كونا مەنىسىمۇ بېرىلىشى كېرەك بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ كونا مەنىسىنى پاكىتلىق قىلىپ توغرا ئىزاھلاش ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ھەل بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزاھلىق لۇغەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى قوش تىللىق لۇغەت ياكى باشقا كىچىك تىپتىكى لۇغەتلەردىمۇ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان بەزى سۆز-لەرنىڭ كونا مەنىسى «كونا» دېگەن ئىزاھ بىلەن بىرگە كۆرسىتىپ قويۇلسا، كىتابخانلارنىڭ بەزىبىر ئېنىقسىزلىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا ياردىمى بولىدۇ. ئالايلۇق، «كوي» سۆزى «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت» (1982 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) تە «想, 想法, 意图» دەپلا ئىزاھلانغان. دەرۋەقە «كوي» سۆزىنىڭ ھازىرقى تىلىمىزدىكى ئاساسلىق مەنىسى ئاشۇلار. بىراق، «كوچا - كوي» دېگەن جۈپلەنمە سۆزگە كەلگەندە («ئىملا لۇغىتى»، 481 - بەت) نۇرغۇن كىتابخانلار «بۇ يەردىكى ‹كوي› نىڭ مەنىسى نېمە؟» دەپ ئاڭقىرالماي تۇرۇپ قالىدۇ. ئەگەر بىز لۇغەتتىكى «كوي» سۆزىنىڭ ئىزاھلىرى قاتارىغا «ئەسلى» ياكى «كونا» دېگەن ئىزاھ بىلەن ئۇنىڭ «كوچا، يول» دېگەن مەنىسىنىمۇ بىرگە بېرىۋەتسەك، بۇ يەردىكى ئېنىقسىزلىق پۈتۈنلەي ئايدىڭ-لىشىدۇ. چۈنكى، مەزكۇر «كوي» دېگەن سۆزنىڭ ئېپتىدائىي مەنىسى «كوچا، يول» دېگەن بولاتتى. كېيىنكى چاغلاردا بۇ سۆز ھامان «ئۆي» سۆزى بىلەن قاپىيە قىلىنىپ، «مەن نېمە ئۆيدا، سەن نېمە كويدا» شەكلىدە كۆپ ئىشلىتىلىش سەۋەبى-دىن (گەرچە بۇ تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئەسلى مەنىسى «مەن نېمىنى ئويلاۋاتىمەن، سەن نېمە يوللاردا قايسى سەنەمگە

www.uyghurkitap.com

دەسسەپ يۆرىسەن»دېگەن بولسىمۇ) بارا - بارا مەنە كۆچۈش هادىسىسى يۈز بېرىپ، «كوي» مۇ «ئوي» مەنىسىنى ئاڭلىتىدىغان بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە «كويىنى قىلماق» دېگەن سۆز هازىرقى چاغدا «يولىنى قىلماق» دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئاڭلىتىدۇ. دېمەك، «كوچا - كوي» دېگەن سۆز خۇددى «كۆچ - قۇۋۋەت»، «ئەقىل - پاراسەت» سۆزلىرىگە ئوخشاشلا تەڭ مەنىلىك ئىككى سۆزنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان جۈپلەنمە سۆز هېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، لۇغەتلىرىمىزدە ئۇدۇل مەنىسى ئىزاهلانمايۋاتقان «كۆرەك تۇماق»، «كۆرەك جۇۋا» دىكى «كۆرەك» سۆزى، «قەي قىلماق» تىكى «قەي» سۆزى ۋە «مابەينى» سۆزى قاتارلىقلارنىڭ ئۆز مەنىسىنىمۇ ئېتىمولوگىيە ئارقىلىق ئېنىقلاپ چىقىش مۇمكىن. شۇنداق قىلغاندا مەزكۇر سۆزلەرنىڭ كۈندىلىك ئالاقىدىكى ئۇقۇمچانلىقى ئاشىدۇ، ئەلۋەتتە.

6) ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق.

مەيلى ئادەم ئىسىمشۇناسلىقى بولسۇن ياكى يەر - جاي نامشۇناسلىقى بولسۇن، ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتى ماسلاشقاندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ ياخشى نەتىجىسىنى نامايان قىلالايدۇ. ئىسىمشۇناسلىقتا تەتقىق قىلىنىدىغان تەرەپلەر ناهايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ، ئاشۇ ئىسىم - ناملار ئىپادىلىگەن سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاش هامان ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

هازىرقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا «ئايىم، تۇرسۇن، توختى، تىلەك، ئاتىخان، بابىخان، يۇلتۇز، سامساق، ئىگەمبەردى، تىلىۋالدى، سېتىۋالدى، ...» قاتارلىق ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار، شۇنداقلا «ئامان، سالامەت، قۇربان، كامىل، كامال،

جامال، قادىر، نادىر، مۇرات، پەرىزات، ...» قاتارلىق مەنە جەھەتتىمۇ ئېنىق ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەرەب - پارسچە ئىسىملاردىن باشقا، مەيلى ئىسىم ئىگىسىگە بولسۇن، مەيلى باشقىلارغا بولسۇن مەنىسى چۈشىنىكسىز بولغان ئىسىملار خېلى كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرلۈك رايون، تۈرلۈك شېۋىلەردىكى تەلەپپۇز ئالاھىدىلىكلىرى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدىن بەزى ئىسىملار كۆپ ۋارىيانتلىق بولۇپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن: «خەمىت، ھېمىت، ئابلىمىت»، «ئەھمەد، ئەخمەت، ئەمەت»، «مامۇت، مەھمۇد، مەخمۇت»، «مۇھەممەد، مۇھەممەت، مەمەت، مۇخەممەت، مەخەت»، «نىمەت، نامەت» دېگەنلەرگە ئوخشاش مەنىسى چۈشىنىكسىز ئىسىملارنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاپ، قوللانغۇچىلارغا بىلدۈرۈش لازىم.

ئۇنىڭدىن باشقا، مەنىسى ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك بولغان ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار ئۈستىدىمۇ ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش قىلىش مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: «سامساق» دېگەن ئىسىمنى ئالساق، بۈيۈك تىلشۇناس ئەلىشىر ناۋائى ئۆزىنىڭ «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە، بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنىڭ «ساپساق» بولىدىغانلىقىدىن بىشارەت بەرگەن (شۇ ناملىق ئەسەر، 77 - بەت، 1989 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى). ھازىرقى ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويغۇچە بولغان ئارىلىقتا مەزكۇر پەرزەنتكە «سامساق» دەپ ۋاقىتلىق ئات قويۇپ قويۇش ئادىتى بار. بۇ — ئېتىقادتىكى ياراتقۇچىدىن «بۇ بالام چاچراپ كەتمىگەي، ساپساق چوڭ بولۇپ قاتارغا قوشۇلغاي» دەپ تىلەشنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېنىق. ئەمدى، بىزدە «سامساق» ئاتىلىدىغان بىر ئۆتياش بار. مەزكۇر ئۆتياش ئىسمى بىلەن ئادەم ئىسمى قىلىپ قوللىنىلىۋاتقان «سامساق» ئوتتۇرىسىدا قانداق باغلىنىش بار؟

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

ئادەمنىڭ ئىسمى ئۇتىياشنىڭ نامىدىن كەلگەنمۇ ياكى ئۇتىياشنىڭ نامى ئادەم ئىسمىغا تەقلىد قىلىنغانمۇ؟ ياكى ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئارىيەت ئېلىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، «سامساق» ئاتىلىدىغان ئۇتىياشنىڭ ئادەتتە ئىچى تىلىم ـ تىلىم ئايرىم، پوستىنىڭ سىرتىدىن بولسا، ساپساق بىر گەۋدە بولۇپ تۇرىدىغانلىقىغا قاراپ ئاشۇنداق «سامساق» (يەنى ساپساق) دەپ نام قويۇلغانمۇ؟ بۇنىڭغا تا-لىق ماتېرىيال ئاساسى بولغان ئىلمىي پاكىت ئۈستىدە ئىزدى-نىش كېرەك بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر يەر ـ جاي نامىلىرىدىن تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىكلىرى ناھايىتى كۆپ. بولۇپمۇ رايونىمىزدىكى يەر ـ جاي نامىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ئۈستىدە ئەمگەك سىڭدۈرۈش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، بىر جاينىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى ئارقىلىق، شۇ جايدا ياشىغان خەلق، ئۇلارنىڭ تىلى، ئېتنىك تەركىبى ياكى شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي بايلىقلىرى قاتارلىقلارنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ئالىملار ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق، قەشقەرنىڭ قەدىمى نامى «سۇلى» نىڭ شۇ سۆزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى شۇنداقلا مەزكۇر رايوندا ھېلىھەم «سۇلۇغ» دېگەن جاينىڭ بولۇشىغا قاراپ «سۇلۇق، سۇيى مول جاي» دېگەن بولىدىغانلىقىنى، «ئېكساق»، «ئوغۇساق» دېگەن جاي نامىلىرىنىڭ بولسا «ئىككى ساك» ۋە «ئوغۇز ساك» دېگەن بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. (ئابدۇقېيۇم خوجا: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1988 - يىل 1 - سان)

§3. ئېپىستېمولوگىيە تەتقىقاتىنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرى

ئېپىستېمولوگىيە تەتقىقاتى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ، ئىسىم - ناملارنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ۋە ئەڭ ئىپتىدائىي مەنىسىنى ئېنىقلايدىغان ئەمگەك بولغاچقا، ئۇ بۇ ساھەدە ئىزدەنگۈچىلەردىن قەدىمىي تىل ماتېرىياللىرى ۋە قەدىمىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قوينىدا جاپالىق ئىزدىنىشنى ۋە ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىزنىڭچە، ئېپىستېمولوگىيە تەتقىقاتى بويىچە ياخشى ئۈنۈم قازىنىش كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك ئىككى تەرەپنى ئۆزىگە مۇھىم شەرت قىلىدۇ:

بىرىنچى، ئىلمىي يوسۇندا ئىش كۆرۈپ، تەتقىقات خۇلاسىسىنى كۈچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە قىلىش لازىم.

ھەرقانداق بىر سۆز - ئاتالغۇنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش جەزمەن ئاشۇ ئېپىستېمولوگىيە ئىلمىنىڭ ۋە تىلشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيە ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولۇشى، بۇ ئىشتا ئىلمىي ئاساسى يوق تەسەۋۋۇر ۋە توقۇلما گەپلەرگە ئورۇن بېرىلمەسلىكى لازىم. ئېپىستېمولوگىيىلىك ئىزدىنىشتىن چىقىرىلغان خۇلاسىلار بولسا، جەزمەن ھەر تەرەپلىمىلىك ۋە كۈچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولۇشى لازىم. ئىلمىي ئاساسى بولمىغان يەكۈننىڭ قايىل قىلىش كۈچى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى يولداشلار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاز بولمىغان خاس ئاتالغۇلار، يەر - جاي ناملىرى، ھەتتا بەزى ئىدىيوم، ماقال - تەمسىل قاتارلىقلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈستىدە ئىزدىنىش قىلىپ ئۆز يەكۈنلىرىنى ئېلان قىلىشتى. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى

ناھايىتى ياخشى. بىراق، قىسمەنلىرىدە كۆرۈنەرلىك كەمچىلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. ئالايلۇق، بەزى يولداشلار مەخسۇس ماقالە يېزىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ، ئۇسما كېتىدۇ قاش قالىدۇ» دېگەن تەمسىلنى خەنزۇچىدىكى «水落石出» دىن كەلگەن؛ «چۈجىنى كۈزدە سانا»، «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس» دېگەن خەلق ماقالىنى، شۇنىڭدەك «پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپاننى ئوتقا سالماق» دېگەن تەمسىلنى رۇسچىدىن قوبۇل قىلىنغان دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويىدى. («维吾尔语习语的文化背景分析»«ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەتلەنمە سۆزلەرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە تەھلىل»، مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق 2 - سان) بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى خەنزۇچىدىكى «水落石出» بىلەن ئۇيغۇرچىدىكى «سۇ كېتىدۇ تاش قالىدۇ» نىڭ جۈملە قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ، ئومۇمىي مەنە جەھەتتىمۇ بىر - بىرىگە ئاز - تولا ئوخشىشىپ قالىدىغانلىقىنى، رۇسچىدىمۇ «بۈرگە چىقىپ كەتتى دەپ خۇرۇم چاپاننى مەشكە سېلىۋېتىپتۇ» دېگەن تەمسىل ۋە «يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس»، «چۈجىنى كۈزدە سانا» دېگەن ماقالىلارنىڭ بارلىقىنى ئۆز يەكۈنىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بىزنىڭچە، يۇقىرىدىكى يەكۈننىڭ كۆرسەتكەن ئاساسىنى ھەرگىزمۇ ئىلمىي ئاساس دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىنىش جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. باشقا - باشقا مىللەتلەرگە تەئەللۇق بولغان تۈرلۈك ئىرقتىكى ئىنسانلار ئوخشاش ھاۋادا نەپەسلىنىپ، ئوخشاش سۇنى ئىستېمال قىلىپ، ئوخشاش بىر يەر شارىدا ياشايدۇ. ئۇلار ئىنسان بولۇش سۈپىتى بىلەن تەپەككۇر جەھەتتىكى تۈپكى ئورتاقلىققا ئىگە. شۇڭا، ئۇلار ئۆز تىلى بىلەن

تۇرلۇك ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلغاندا، تەپەككۇر جەھەتتىكى ئوخشاشلىق تۈپەيلى سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى، ئاڭلىتىدىغان مەنە جەھەتلىرىدىن بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىدىغان بولۇپ قېلىشى پۈتۈنلەي تەبىئىي ئەھۋال. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە	خەنزۇچە	ئەرەبچە	پارسچە
باش	头	رەئىس	سەر
باشچى	头人	رەئىس	سەردار

بۇ مىسالدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئۇيغۇردىمۇ، خەنزۇدىمۇ، ئەرەبتىمۇ، پارستىمۇ «باش» بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ «باش» ىغا ئوخشاش ئورۇن ۋە رولغا ئىگە ئادەمنى بىردەكلا «باشلىق» سۆزى بىلەن ئاتىغان. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىپادىلەشنى (سۆز ئىشلىتىشنى) بىرى يەنە بىرىدىن ئۆگىنىۋالغان دېيىش توغرا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچى، پاكىتقا ھۆرمەت قىلىش، پاكىت ئاساسىدا يەكۈن چىقىرىش لازىم.

ئەدەبىي تىلدا، «پاكىت مۇنازىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دېيىلسە، جانلىق تىلدا، «پاكىت ئالدىدا پىلمۇ يەل قويۇۋېتىپتۇ» دېگەن گەپ بار. پاكىت ئېتىمولوگىيە ئىلمىنىڭ قېنى ھەم جېنى. ئەگەر بىز ھازىرقى تىلىمىزدىكى بىرەر سۆز ياكى ئاتالغۇنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۈچۈن بىر سۆزنى كۆرسىتىدىكەنمىز، بىز بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى زامانغا خاس قايسى ئەسەردە، قانداق ئىشلىتىلگەنلىكىنى مىسال بىلەن ئىزاھلىشىمىز لازىم. شۇنداقلا، بىر سۆزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا شەكىللەنگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى ھەققىدە يەكۈن چىقارغان ۋاقتىمىزدا، ئۇنى شۇ تىلنىڭ فونېتىكىسىغا خاس قانۇنىيەتلەر بىلەن ئاساسلىشىمىز ۋە ئىسپاتلىشىمىز لازىم. ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنمىز، چىقارغان يەكۈنىمىز ھامان پۇت دەسسەپ تۇرالمايدۇ. ئالايلۇق، كۇچا رايونىدا «قىزىل قاغا مىڭ ئۆيى»

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(千佛洞، kizil kaqa) ۋە «قىزىل قاغا تۈرى» (يەنى 烽火台، kizil kaqa) دەپ ئاتىلىدىغان، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئىككى ئاسارە ـ ئەتىقە ئورنى بار. بەزى تىلشۇناسلار مەزكۇر جاي ناملىرىدىكى «قىزىل قاغا» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ھەققىدە ئىزدىنىش قىلىپ، مەزكۇر سۆز «قىز قالغان» دېگەن سۆزنىڭ فونېتىك ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن، يەنى مەزكۇر خاس ئاتالغۇ «قىزىل قاغا» نىڭ ئېتىمولوگىيىسى «قىز قالغان» دېگەن سۆزدىن ئىبارەت دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار قەدىمىي كۇچا (كۇسەن) خانلىقىغا دائىر بىر پادىشاھنىڭ ئۆز قىزىنى يىلاننىڭ چېقىۋېلىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس بىر مۇنار ياسىتىپ، شۇ مۇنار ئۈستىدىكى خاس ئۆيدە باققانلىقى سۆزلىنىدىغان بىر رىۋايەتنى ئاساس قىلىپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا تۈرى» ئاشۇ پادىشاھ ئۆز قىزىغا ياسىتىپ بەرگەن راۋاق بولۇشى مۇمكىن دېگەن قىياسقا بولغان. بىراق، كېيىن بۇ ھەقتە يېڭىدىن ئىزدەنگۈچىلەر بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دا «قارغۇي: تۇر. تاغنىڭ ئۈستىگە ياكى ئېگىز يەرگە مۇنار شەكلىدە ياسالغان تۇر، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىپ دۈشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ، شۇنىڭغا قاراپ كىشىلەر تەييارلىق قىلىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ توم، 332 ـ بەت) دەپ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا تۈرى» دىكى «قاغا» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى «قارغۇي قاغۇي قاغا» دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندىمۇ «قىز» سۆزىنىڭ «قىزىل» بولۇپ قېلىشىنىڭ ئەسلا مۇمكىن ئەمەسلىكىنى شەرھلەپ، ھازىرقى «قىزىل قاغا» سۆزىنى «قىز قالغان» دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن

دېگەن قاراشنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1989 - يىللىق 4 - سان، 30 - بەت)

دەرۋەقە، بىر ئاتالغۇنىڭ، خۇسۇسەن يەر - جاي نامىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىش تولىمۇ مۇرەككەپ بىر ئىش. شۇ ۋەجىدىن ئېيتقاندا، قىياسەن پىكىرلەرنى، ئېھتىماللىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇزاكىرە قىلىش، مۇنازىرىلىشىش نورمال ئەھۋال. بىراق، ھەرقانداق بىر ھۆكۈمنى ئىلمىي ئۇسلۇب ۋە قانۇنىيەتلىك مىساللار ئاساسىدا ئىسپاتلاپ چىقىشمۇ تامامەن مۇمكىن.

قىسقىسى، ئېتىمولوگىيە ئىلمى يالغۇز لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدىلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئارخېئولوگىيە، فولكلور قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدىغان پەن. ھالبۇكى، ئۇنى مەزكۇر پەن ئۆزى تەقەززا قىلىدىغان زۆرۈر شەرتلەر ئاساسىدا تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن كۆزلىگەن ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە تورىدىسى

توققۇزىنچى باب

كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ۋە لېكسىكولوگىيە

§1. كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ھەققىدە چۈشەنچە

كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدىكى قوللىنىلىش قائىدىلىرىنى، شۇنىڭدەك كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئوينايدىغان رولى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدىغان پەن — كىشى ئىسىملىرى ئىلمى دەپ ئاتىلىدۇ.

كىشى ئىسىملىرى ئەمەلىيەتتە بىر ئىنساننى ئىككىنچى بىر ئىنساندىن پەرقلەندۈرۈش زۆرۈرىيىتىدىن تۇغۇلغان نام بەلگە بولۇپ، ئۇ كىشىلىك ھاياتتا، خۇسۇسەن ئىجتىمائىي ئالاقىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رولغا ئىگە.

ئىنسانلار ئۆزىگە خاس بولغان يۈكسەك ئېڭى بىلەن باشقا مەخلۇقاتلاردىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، كىشى ئىسىملىرىدا ئاشۇ يۈكسەك ئاڭ جىلۋە قىلىپ تۇرىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر ئادەم ئانا قورسىقىدىن چۈشۈپ بۇ ئالەمگە كۆز ئاچقان ۋاقتىدا، ئاتا - ئانىلار تەبىئىي ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ياخشى ئارزۇسى، گۈزەل ئارمىنى، بۈيۈك تىلىكى ۋە يۈكسەك ئۈمىدىنى ئىپادە قىلىدىغان سۆز - ئاتالغۇ بىلەن ئۇنىڭغا ئات

(ئىسىم) قويىدۇ. بۇنى دۇنيا بويىچە كىشىلەرنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قويۇش جەھەتتىكى ئەڭ ئەقەللىي ۋە ئەڭ تۈپكى ئورتاقلىقى دېيىشكە بولىدۇ. ئالايلۇق، خەنزۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ دۇنيادا ئامان - ئېسەن، خاتىرجەم ياشىشىنى تىلەپ «安宁» (تىنچ)، «静生» (خاتىرجەم تۇرمۇش) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئات قويسا، ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى شۇنداق تىلەك بىلەن ئۆز بالىلىرىغا «ئامان، سالامەت، تۇرغۇن» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويىدۇ. ياپونلاردا «雄»، «虎»، «熊» دېگەنگە ئوخشاش باتۇرلۇقنى، «美»؛ «彦»، «芳»، «秀»، «艳» دېگەنگە ئوخشاش گۈزەللىكنى؛ «良»، «喜»، «庆»، «嘉» دېگەندەك ياخشىلىقنى؛ «龟»، «鹤»، «松» دېگەنلەرگە ئوخشاش ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ۋە «宏»، «浩»، «宽»، «俗» دېگەندەك ئەقىل - پاراسەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كىشى ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلسا، خەنزۇلاردىمۇ، ئۇيغۇرلاردىمۇ خۇددى يۇقىرىقىدەك مەنىگە ئىگە سۆزلەر ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. دۇنيادا ھېچقانداق بىر تارىخىي مەنبەدە «سەت»، «زالىم»، «ئۆلگۈر» دېگەندەك ئۇقۇمغا ئىگە سۆزلەر ئۆز ئاتا - ئانىسى تەرىپىدىن قويۇلغان ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلغانلىقى كۆرۈلمەيدۇ. بۇ ئىنسانلاردىكى تەپەككۇر ئورتاقلىقىنىڭ كىشىلەرگە ئىسىم قويۇش مەسىلىسىدىكى جانلىق ئىنكاسى بولۇپ سانىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسىملىرىغا ئەجدادىتىن ئەۋلادقا ئۆزگەرتمەي مۇقىم ئىشلىتىلىدىغان بىر ئىسىمنى فامىلە قىلىپ قوشۇپ قوللىنىشىمۇ دۇنيادىكى كۆپ سانلىق مىللەتلەر ئارا ئورتاقلىققا ئىگە. ئېنىق تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چاغلاردا فامىلە ئىشلىتىش ئادىتى بولمىغان. يەنى ئىنسانلارنىڭ فامىلە قوللىنىش ئادىتى ئىسىم قويۇش ۋە قوللىنىش ئادىتىدىن خېلى زامانلار كېيىن

بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر مىللەتتە فامىلە قوللىنىش ھەدېگەندىلا ھەممە ئادەملەر ئۈچۈن ئورتاق ئادەت بولۇپ كەتمىگەن. ئالايلۇق، قەدىمىي يۇناندا، ئاقسۆڭەكلەر ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنىڭلا فامىلىسى بولغان، قۇللاردا بولسا، يالغۇزلا ئىسىم بولۇپ، فامىلە بولمىغان. ئېلىمىزدىكى خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىمۇ فامىلە قوللىنىش جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1066 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلغىچە) دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، شۇ زاماننىڭ ئۆزىدىمۇ پەقەت ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فامىلىسى بولغان، ئادەتتىكى ئاۋام خەلقلەرنىڭ بولسا، فامىلىسى بولمىغان①. ئادەتتە، ئىنسانلارنىڭ مۇقىم فامىلە قوللىنىش ئادىتى بىر مىللەت، بىر قوۋم خەلقى ئارىسىدا ئوخشاش ئىسىملىكلەرنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئوخشاش ئاتلىقلارنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈش تەقەززاسى، شۇنداقلا بىر نەسەبتىن كېلىپ چىققانلارنىڭ ئۆز ئەجدادىنى ئەستە ساقلاش ئېستىكىنىڭ ھەيدەكچىلىكى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسىم - فامىلەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى، ئاتىلىشى، ئىسىم قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى، ئىسىم - فامىلىدىن باشقا، ئەركىلەتمە ئىسىم، لەقەم ۋە تەخەللۇس قوللىنىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ دۇنيادىكى ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە ئوخشاشمىغان ئېتىقادقا ئىگە مىللەتلەردە نىسپىي ئورتاقلىقلار مەۋجۇت.

مەسىلەن: ئىسىم - فامىلەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى جەھەتتە: دۇنيادىكى بىرمۇنچە مىللەتلەردە، كىشىلەرنىڭ ئىسمى باشتا، فامىلىسى بولسا ئاخىرىدا كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئىنگلىز، فرانسۇز، نېمىس، ئىسپان، پورتۇگال، رۇس، ئەرەب، تۈرك،

---

① «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تىل - يېزىق قىسمى، 327 - بەت.

لائوس، بېرمان، تايلاند، ئالبان، ھىندى، شۇنىڭدەك ھىندونېزىيىدىكى بىر قىسىم مىللەتلەر مىسال بولالايدۇ. يەنە بىر مۇنچە مىللەتلەردە بولسا، فامىلە باشتا، ئىسىم ئاخىردا كېلىدۇ. بۇنىڭغا، خەنزۇ، ياپون، چاۋشيەن، ھونغۇر، پولەك، بۇلغار، كېخمېر قاتارلىق مىللەتلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

فامىلە قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى چەھەتتە: بىر مۇنچىلىغان مىللەتلەردە فامىلە كۆپىنچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزى ياكى ئەجدادىنىڭ تۇغۇلغان جايى، ئولتۇراقلاشقان ماكان ياكى كېلىپ چىققان قەبىلە نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن، ياپونلاردا كۆپ قوللىنىلىدىغان «田中» (تاناكا)، «三木» (مىكرى)، «佐佐木» (ساساكى) دېگەن فامىلەر ئەسلىدە يېزا ناملىرى ئىدى. ئىنگلىزلاردىكى «Needham» (نېيدھام)، «Washington» (ۋاشىڭتون) دېگەن فامىلەرمۇ ئۆز زامانىسىدىكى «نېيد قەبىلىسى» ۋە «ۋاشىڭ مەھەللىسى» دېگەن ناملاردىن كەلگەن.

بەزى مىللەتلەردە مۇئەييەن ھۈنەر ياكى ئادەتتىكى كەسىپ ناملىرىنى فامىلە قىلىش ئادىتىمۇ ئورتاقلىققا ئىگە. مەسىلەن، نېمىسلاردا «Vinzer» (تەكچى، تال ئۆستۈرگۈچى)، «Coldsehmidt» (زەرگەر) دېگەندەك فامىلىلەر؛ ھونغۇرلاردا «Timar» (كۆنچى، تېرىچى)، «Halasz» (بېلىقچى)، «Juhasz» (پادىچى)، «Biro» (ئادۋوكات) دېگەنگە ئوخشاش فامىلىلەر؛ ياپونلاردا بولسا، «饲猪» (چوشقىچى، چوشقا باققۇچى)، «饲牛» (كالا باققۇچى)، «饲马» (يىلقىچى، ئات باققۇچى)، «饲猿» (مايمۇن باققۇچى) دېگەندەك فامىلىلەر؛ ئەرەبلەردىمۇ «ھەدداد» (تۆمۈرچى)، «نەججار» (ياغاچچى)، «نەققاش» دېگەندەك فامىلىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئىسىم قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ خاسلىشىشى جەھەتتە: دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال جەريانىدا، شۇ مىللەت تىلىنىڭ كۈندىلىك ئىستېمالىدا، ئادەتتىكى نۇتۇق، ماقالىلاردا ئىشلىتىلمەيدىغان، پەقەت كىشى ئىسىملىرىدىلا ئىشلىتىلىدىغان خاس سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدىغان ئورتاق ئەھۋالمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئۆزىمۇ ئەرلەر ئىسىملىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىرى ئايرىم، ئاياللار ئىسىملىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىرى ئايرىم بولۇپ، ئاساسەن خاسلىشىپ قالىدۇ. بەزى مىللەتلەردە، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ تۈپى (يەنى سۆز ئۆزىكى) ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلارغا مۇئەييەن قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئەرلەر ئىسىملىرىغا خاسلىرى بىلەن ئاياللار ئىسىملىرىغا خاسلىرى ئايرىم - ئايرىم پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، فرانسۇزلاردا «ياك، پىيېر، لۇئى، يۈسۇف» دېگەندەك ئىسىملار ئەرلەرگە، «روسى، ئىرىنا، ئاننا، ژاننا، لۇئىسى، يۈسۇفىن» قاتارلىق ئىسىملار ئاياللارغا خاس؛ نېمىسلاردا «يوھاننېس، ياكوب، پېتى» دېگەندەك ئىسىملار ئەرلەرگە، «ئېلسابى، ماگارىت» دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار ئاياللارغا خاس؛ ھونغۇرلاردا «شاندۇر، ئىستۋان، يانۇس، لايۇس، فېرىنس» دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار ئەرلەرگە، «ئەۋا، ۋالېرىيە» دېگەندەك ئىسىملار ئاياللارغا خاس ئىسىملار ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا پورتۇگاللاردا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئەر - ئاياللىقنى بىلدۈرىدىغان سىغا (يەنى جىنس) قوشۇمچىسى «ئو» (ئەرلەر ئۈچۈن) ۋە «ئا» (ئاياللار ئۈچۈن) ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئەرەبلەردىمۇ ئاياللارنىڭ ئىسىملىرى ئومۇمەن ئاياللىق سىغىسى «ـ ئە» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئەرلەر

ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، سەلىم، ھەلىم، كەرىم، ھەمىد، خالىد، فاتىھ، ئەمىن (ئەرلەر ئىسىملىرى)، سەلىمە، ھەلىمە، كەرىمە، ھەمىدە، خالىدە، فاتىھە، ئەمىنە (ئاياللار ئىسىملىرى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسىم - فامىلىلەرنى ئاتاش ئادىتى جەھەتتە: دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئىسىم - فامىلىلەرنى قوللىنىشتا، رەسمىي سورۇنلاردا، زۆرۈرىيەت ۋە رەسمىيەت تۈپەيلىدىن ئىسىم - فامىلىنى ئۆز تەرتىپى بويىچە تولۇق ۋە ئەينەن ئاتاپ ئىشلەتكەندىن باشقا، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئوبىيېكت ۋە سورۇنغا قاراپ ئىسىم بىلەن فامىلىدىن بىرىنىلا قوللىنىشتەك ئورتاق ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى دوستلارئارا بىر - بىرىنى ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، يېقىنلىقنى ياكى ئامراقلىقنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئىسىمنىڭ ئۆزىنىلا ياكى شۇ ئىسىمنىڭ ئەركىلەتمە شەكلىنى قوللىنىش؛ ناتونۇش ياكى يېڭىلا تونۇشقان كىشىلەر ئۆزئارا ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، ھۆرمەت ياكى ئەدەبنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن قارشى تەرەپنىڭ ئىسمىنى ئەمەس، بەلكى فامىلىسىنى (مۇئەييەن تەكەللۇپ ياكى ھۆرمەت تۈيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز - ئىبارىلەر بىلەن قوشۇپ) ئاتاش قاتارلىقلار.

ئۇنىڭدىن باشقا، دۇنيادىكى بىرمۇنچە مىللەتلەردە، قوش تەركىبلىك ئىسىم، قوش تەركىبلىك فامىلە ئىشلىتىش، تۇرمۇشلۇق بولغان خوتۇن - قىزلار ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ ئېرىنىڭ فامىلىسىنى قوللىنىش، زىيالىيلار، خۇسۇسەن يازغۇچى - شائىرلار ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا، يەنە مەخسۇس بىر تەخەللۇس قوللىنىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئورتاقلىقلار بار.

بىراق، دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ شەكىللەنگەن دەۋرى،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېگانە تارقىتىش

دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئادىتى، ماكانلاشقان جايى قاتار-لىقلارنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن، كىشى ئىسىملىرىنىڭ تۈزۈلمە قۇرۇلۇشى، ئاتىلىش ئادىتى، قوللىنىش قائىدىلىرى جەھەتلەردە تۈرلۈكچە پەرقلەرمۇ بار. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن بىر مىللەتكە مەنسۇپ كىشىلەر ئىسىم-لىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى شۇ مىللەت خەلقىنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادىتى، جۇغراپىيىلىك تۇرمۇش ماكانى، دىنىي ئېتىقادى، ئەخلاق قاراشلىرى، مىللىي پسىخولوگىيىسى قاتارلىقلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان خاس ئالاھىدىلىك-لەرنى ئۆزىدە نامايان قىلغان بولىدۇ. ھالبۇكى، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ئەمەلىيەتتە، مانا شۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىقات ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرەلەيدىغانلىقى بىلەن ئىلمىي قىممەت ۋە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇنىڭدىن باشقا، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ئىنسانشۇ-ناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، فولكلور (民俗学) قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ بەلگىلىك ھەسسە قوشىدىغان ئىلىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە تىلشۇناسلىق، خۇسۇسەن لېكسىكولوگىيە تەتقىقاتىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان مۇھىم بىر ئىلىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

§2. كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكولوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى

يۇقىرىدا دېگىنىمىزدەك، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئىشلىت-تىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. بىراق، كىشى ئىسىملىرى ھامان مۇئەييەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ توغرىسىدىكى تەتقىقات

مۇقەررەر ھالدا لېكسىكولوگىيىلىك تەتقىقات ئارقىلىق نەتىجە بېرىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا لېكسىكا تەتقىقاتىدىن ئىبارەت دېيىشمۇ بولىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيە ئارقىلىق كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىنى يورۇتۇش كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك مۇھىم ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش. مەلۇمكى، لېكسىكولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنى تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىكمە سۆز، جۈپلەنمە سۆز، تەكرارلانما سۆز، قاتما سۆز ۋە قىسقارتىلما سۆز دېگەندەك تۈرلەرگە ئايرىيدۇ. ئىسىمشۇناسلىق تەتقىقاتىمۇ لېكسىكولوگىيىنىڭ ئاشۇ خىل تەھلىل ئۇسۇلى ئارقىلىق كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئۈستىدە ئىنچىكە تەھلىل يۈرگۈزىدۇ.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭدا تۈپ سۆزلۈك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، تۇر، نۇر)، ياسالما سۆزلۈك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، تۇرغۇن، نۇرسىمان)، تەڭداش بىرىكمىلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، تۇرنىياز، نۇرگۈزەل)، تەڭسىز بىرىكمىلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، نۇرى مۇھەممەد (مۇھەممەتنىڭ نۇرى)، يارى مۇھەممەد (مۇھەممەتنىڭ دوستى)، بىر تەركىبلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، مۇھەممەت)، قوش تەركىبلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، مۇھەممەتنىياز)، ھەتتا كۆپ تەركىبلىك ئىسىملارمۇ (مەسىلەن، مۇھەممەتتۇرسۇن ھاجى) بار.

ئۇنىڭدىن باشقا، دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاشلا ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ (تۈرلۈك

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سورۇنلاردا مۇئەييەن ھېس - تۇيغۇ بىلەن ئاتاپ ئىشلىتىلىدىغان) ئەركىلەتمە شەكىل ۋە سەتلىمە شەكىل دېگەن ئىككى خىل ئايرىم شەكىلگە ئىگە. شۇ تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئەركىلەتمە شەكلى بىلەن سەتلىمە شەكلىنى ھاسىل قىلىدىغان خاس قوشۇمچىلارمۇ بارلىققا كەلگەن.

يەنە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى سىستېمىسىدا، ئەر كىشى ئىسىملىرى بىلەن ئايال كىشى ئىسىملىرى ئاساسەن پەرقلىنىدۇ. ئەمما، بەزى ئىسىملار جىنس ئايرىماي ئەرلەرگىمۇ، ئاياللارغىمۇ قويۇپ ئورتاق ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، «نۇر» دېگەن ئىسىمنى ئالساق، ئۇ ئەرلەر ئىسمى بولۇشىمۇ، ئاياللار ئىسمى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، مەزكۇر «نۇر» دېگەن ئىسىم ئەرلەرگە قويۇلغاندا ئادەتتە «نۇرجان، نۇراخۇن (نۇرئاخۇن)» دېيىلىدۇ. ئاياللارغا قويۇلغاندا بولسا، «نۇرقىز، نۇرگۇل، نۇرخان، نۇرنىسا» دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «جان، ئاخۇن، گۇل، خان، نىسا» دېگەن سۆزلەر ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان بەلگە ياكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، لېكسىكولوگىيىلىك قۇرۇلما تەھلىل ئۇسۇلى بويىچە كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما شەكلىنى تەھلىل قىلىپ تەپسىلىي شەرھلەش ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ ئىسىم قويۇش ۋە ئىسىملارنى ئاتاشتىكى ئۆزىگە خاس بولغان ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئىلمىي رەۋىشتە يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، كىشى ئىسىملىرى سىستېمىسىغا سېمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، كىشى

ئىسمى دېمەك، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بىر كىشىنى يەنە بىر كىشىدىن پەرقلەندۈرۈش بەلگىسىدىن ئىبارەت. ۋەھالەنكى، بۇ بەلگە ئۆزىگە خاس بولغان لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقا شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىدىن (مەسىلەن، نومۇر ياكى تامغا قاتارلىقلاردىن) تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ بەلگە قۇرۇق شەكىل ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن مەنىگە ئىگە سۆزلەردۇر.

كىشى ئىسىملىرى ئۈستىدە سېمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش دېگىنىمىز، مەلۇم مىللەت كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا، ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ئىسمى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى يورۇتۇپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتىقاد، تۇرمۇش شارائىتى، تۇرمۇش ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزئارا پەرقلىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە دۇنيادىكى تۈرلۈك شەيئىلەرگە بولغان چۈشەنچىلىرىدە مۇئەييەن پەرقلەر بار. بۇ خىل پەرقلەر ئۇلار ئىشلەتكەن ياكى ئىشلىتىۋاتقان كىشى ئىسىملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ. ئالايلۇق، بىپايان چۆل - جەزىرىلىك رايونلارنى ماكان قىلغان ئەرەبلەر ئۈچۈن تۆگە ئەڭ بىباھا جانىۋار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا «تۆگە، ئورۇق تۆگە، يۈك ئارتىلغان تۆگە» دېگەندەك مەنىگە ئىگە سۆزلەر ئۇچرايدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ «تۆگە» دىن ئىبارەت بۇ ھايۋانغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ ئىنكاسى. ئۆز زامانىسىدا، گۈزەل يايلاقلاردا مال - چارۋا بېقىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق تۇرمۇش پائالىيىتى قىلغان قېرىنداش قازاق خەلقىنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا «ئىتباي» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆي - ۋارانلىرىنى ساقلاپ بېرىدىغان، قوي پادىلىرىنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلايدىغان جانىۋار — ئىتقا بولغان سۆيۈنۈشىنىڭ ئىپادىسى. خەنزۇ خەلقى ئۈچۈن ئەجدىھا، تۇڭگۇز قاتارلىق

ھايۋانلار ناھايىتى مەھبۇب سانىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىدا مەركۇر ھايۋانلارنىڭ نامى ئۇچراپلا تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «توپا» مەنىسىدىكى «تۇراپ» (بەزى جايلاردا «تۇرۇپ» شەكلىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن) ئاتالىق كىشى ئىسىملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ توپا، تۇپراقنى ئەزىزلەش ئەقىدىسىدىن كەلگەن ۋە باشقىلار. دېمەك، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كىشى ئىسىملىرى سوستاۋى مەنە دائىرىسى جەھەتتە مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. كىشى ئىسىملىرى ئىلمى سىمانتىكىلىق تەھلىل ئارقىلىق ئاشۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ.

ئۈچىنچى، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئۈستىدە ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش قىلىش. خاس لۇغەت تەركىبى جەھەتتىن ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ سوستاۋى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولىدۇ. يەنى ئۇنىڭ تەركىبىدە، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدە ئىشلىتىلىۋاتقان ۋە شۇ تىللىق خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولغان يېڭى سۆزلەر ياكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تەئەللۇق ئاتالغۇلار بولغاندىن تاشقىرى، كونا سۆزلەر، كىشى ئىسىملىرىدىن باشقا ئادەتتىكى ئالاقە ئىشلىرىدا مۇتلەق ئىشلىتىلمەيدىغان تارىخىي سۆزلەر ۋە چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قاتارلىقلار بولىدۇ. شۇڭا، كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدىكى خېلى بىر بۆلەك سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش ئالدى بىلەن شۇ سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى شەرھلەش ئارقىلىق ھەل بولىدۇ دېيىش مۇمكىن.

ئادەتتە، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى شەرھلەش ئادەتتىكى سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى شەرھلەشكە قارىغاندا، نىسبەتەن

قىيىن بولىدۇ. بۇ خىل قىيىنچىلىقنى ئاشۇ كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەردىلا بولىدىغان، ئادەتتىكى سۆز- ئاتالغۇلاردا كۆرۈلمەيدىغان خاس ئالاھىدىلىكلەر تۇغدۇرغان بولۇپ، ئېتىمولوگ بولغان كىشى مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنى توغرا ۋە تولۇق ئىگىلىگەندىلا ئاندىن ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى توغرا كۆرسىتەلەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ سۆز مەنىسىنى توغرا ئىزاھلىيالايدۇ. ئالايلۇق، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، قۇرئاندىن چىققىدىغان ئادەم ئىسىملىرى ئاساسىي گەۋدە بولغان ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆزلەر مۇتلەق كۆپ سانلىقنى ئىگىلەپ كەلمەكتە. بىراق، مەسىلە شۇ يەردىكى، ئەسلى كېلىش مەنبەسى ئەرەب - پارس تىللىرى بولغان بۇ سۆزلەر نەچچە ئەسىرلىك ئىستېمال جەريا-نىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك ئۆزلەشتۈرۈشى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى شېۋە پەرقلىرى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن ئەسلى-دىكى بىر ئىسىم ئۆزىنىڭ بىرقانچە خىل ۋارىيانتىنى شەكىل-لەندۈرگەن ئەھۋال ئۇچراپلا تۇرىدۇ. مەسىلەن، مۇھەممەد = مۇھەممەت، مەھەممەت، مەمەت، مەممەت؛ ئەھمەد = ئەھمەت، ئەخمەت، ئەمەت؛ ھەمىد = خەمىت، ھىمىت؛ ۋاھىد = ۋاھىت، ۋايىت، گايىت؛ مەھمۇد = مەھمۇت، مەخمۇت، مامۇت دېگەن-لەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئۆزىگە خاس بولغان كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى بولۇپ، بۇ خىل ئادەت تۈپەيلىدىن ئەسلىدىكى بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە خىل شەكلى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، مامۇت = مامۇتۇم، مامۇتوپ، مامۇتى، مامۇتۇق، مامۇق، مامۇتەك؛ خوجا = غوجا، غوجى، غوجەك، غوجەش، غوجاق؛ ئەبەيدۇللا = ئەبەيدۇل، ئەبەي دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دېمەك، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەر-نىڭ ئۈستىدە، ئېتىمولوگىيىلىك ئىزدىنىش قىلىپ، مەزكۇر

www.uyghurkitap.com

سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى توغرا شەرھلەش ئالدى بىلەن كىشى ئىسىملىرى ئىلمىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى پىششىق ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى توغرا شەرھلەش، سۆز مەنىلىرىنى توغرا ئىزاھلاش قاتارلىقلارمۇ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەرنى ئوبدان ئۆگىنىش ۋە ياخشى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتمىسەك، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى كۆرسىتىش ۋە مەنىسىنى ئىزاھلاشتا خاتالىقلارغا يول قويۇشىمىز تۇرغان گەپ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە دائىرىسى جەھەتتە ئىزدەنگەن بەزى يولداشلار ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرىدا ئۇچرايدىغان «ھۆرۈلقا» دېگەن سۆزنى «ئېشەكنىڭ توقۇمى» دېگەن بولىدۇ، ئەر كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىدىغان «ئەختەم» دېگەن سۆزنى «بۇرۇنراق تۈگىگۈچى» دېگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھلىدى①. مېنىڭچە، بۇ مۇتلەق توغرا ئەمەس. چۈنكى، دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەت كىشى ئىسىملىرى ئادەتتە، شۇ مىللەت خەلقلىرى ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئەقىدە قىلىپ كېلىۋاتقان مەنىۋى ئېتىقادىنى، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ئارزۇسىنى، ياخشى تىلەكلىرىنى، بۈيۈك ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئىجابىي مەنىلىك سۆزلەردىن تەشكىل تاپىدۇ، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە. بۇ — كىشى ئىسىملىرى ئىلمىدىكى بىر ئەقەللىي ساۋات. ئەمدى، «ئېشەك» (گۆشى ھارام بولغانلىقى ئۈچۈن بولسا كېرەك) ئۇيغۇرلاردا ئانچە مەھبۇب ھايۋان سانالمايدۇ. شۇڭا، بىراۋ «ئېشەك» سۆزى بىلەن

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991 - يىل 3 - سان، 110 - بەت.

ئەيىبلىنىدۇكى، ھەرگىز ئۇنىڭ بىلەن مەدھىيىلەنمەيدۇ. ھالبۇكى، بىر ئۇيغۇرنىڭ ئۆز پەرزەنتىگە «ئېشەكنىڭ توقۇمى» دېگەن ئۇقۇمدا ئات قويۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس! بىراۋنىڭ ئۆز بالىسىغا «بالدۇرراق تۈگىگۈچى» دېگەن مەنىدىكى سۆزنى ئىسىم قىلىپ قويۇشىنى تېخىمۇ ئەقىلغا سىغدۇرغىلى بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، «ھۆرۈلقا» بىلەن «ئەختەم» دېگەنلەر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلىۋاتقان ئىسىملار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. «ھۆرۈلقا» نىڭ ئېتىمولوگىيىسى «ھۆرلىقا» بولىدۇ. ئۇ «پەرىزات» مەنىسىدىكى «ھۆر» سۆزى بىلەن «ئۇچرىشىش، كۆرۈشۈش» مەنىسىدىكى «لىقا» دىن تۈزۈلگەن بىرىكمە ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «پەرىزات بىلەن ئۇچراشقان، گۈزەل، ساھىبجامال» دېگەن بولىدۇ. «ئەختەم» دېگەن ئىسىمغا كەلسەك، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسى «ئەھەد — ئەخەت — ئەخەتەم — ئەختەم» بولىدۇ. بۇ يەردىكى «-ئەم/-م» بولسا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئەركىلەتمە شەكلىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر «ئەختەم» دېگەن ئىسىمنىڭ شەكلى، تەلەپپۇزى گەرچە ھازىرقى زامان ئەرەب تىلىدىكى «دەرھال تۈگەيدىغان، پات گۇم بولىدىغان» دېگەن مەنىدىكى سۆزگە ئوخشىشىپ قالغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭغا مەنە بەرگەندە ئەرەبچە لۇغەتنى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي پاكىتلىرىنى ئاساس قىلىمىز ۋە مەزكۇر سۆزنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «ئەھەد» دېگەن ئەسلى شەكلى بويىچە ئۇنىڭغا «بىر، بىردىنبىر» دېگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھ بېرىمىز. بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ياخشى ئىگىلىسەك، ئۇيغۇر كىشى ئىسىمشۇناسلىقىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ياخشى ئۆگەنسەك، ئۇ ھالدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىۋاتقان «راھىلە، رامىلە، مەشۇرخان» دېگەن

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

سۆزلەر مەنىسىنىڭ ھەرگىزمۇ بەزى يولداشلار ئىزاھلاپ كۆرسەتكەندەك «يۈك ئارتىلغان تۆگە، تول خوتۇن، ئۆلۈپ تىرىلگەن ئايال» دېگەن بولمايدىغانلىقىنى، بەلكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «چىدامىلىق، مۇنەججىم (يەنى بىلگۈچى)، ئالاھىدە بېغىشلانغان» دېگەن بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىيالايمىز. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەر كىشى ئىسىملىرىدا ئىشلىتىلىۋاتقان «موللاق»، «مامۇق» دېگەن سۆزلەرنىڭ «موللاق ئاتماق»، «مامۇق ياستۇق» دېگەنلەردىكى «موللاق» ۋە «مامۇق» لار بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىكەنلىكىنى، ئايال كىشى ئىسىملىرىدىكى «مايمۇنە» سۆزى بىلەن «ئادەمسىمان مايمۇن» دىكى «مايمۇن» نىڭمۇ باشقا - باشقا سۆزلەر ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيمىز.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى بىلەن لېكسىكولوگىيە ئىلمى بىر - بىرىگە تولىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. لېكسىكولوگىيە ئومۇمىيەتلىك نەزەرىيەلەر ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپسا، كىشى ئىسىملىرى ئىلمى، كونكرېت ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەر بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى كىشى ئىسىمشۇناسلىقىنىڭ ئاشۇ ئۆزىگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، تىلشۇناسلىق، خۇسۇسەن لېكسىكولوگىيە ئىلمى ئاساسىي قائىدىلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى يېتەكچىلىكىدە ئىش يۈرگۈزگەندىلا ئاندىن ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشىدۇ.

§3. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە بايان

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كىشى ئىسىملىرى شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

شۇنداقلا ئۇ ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەت ئومۇمىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىنى مۇئەييەن ئالاھىدىلىك بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەينەك بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا شۇ مىللەتنىڭ تارىختىكى دىنىي ئېتىقادى، ئۆزىگە خاس ئۆرپ - ئادىتى، دۇنياغا قارىشى، ئەخلاق ئۆلچىمى، تۇرمۇش پەلسەپىسى قاتارلىقلارنى نامايان قىلىدىغان كونكرېت مەزمۇنلار جانلىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا، شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ۋە مەزكۇر دىنلار باش بولغان مەدەنىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ھالبۇكى، بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئاشۇ خىل تۈرلۈك دىنلار ۋە ئۇلار شەكىللەندۈرگەن ئەقىدە ھەمدە تۇرمۇش قاراشلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن ھالدا ئىپادىلىنىپ تۇرغانلىقىنى ئېنىق بايقايمىز.

چۈشىنىشكە ۋە چۈشەندۈرۈشكە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» ۋە «ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» دېگەن چوڭ ئىككى تۈركۈمگە بۆلىمىز.

1. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى زامانلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان كىشى ئىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن سانسكرىت

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكىتى ئادرېسى

تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئادەم ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى، مەنە دائىرىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگە خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنە دائىرىسىنى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇن ھالقىلىرى بويىچە ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش مۇمكىن:

1) دىنىي ئەقىدە مەزمۇن قىلىنغان سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملار خېلى ئاممىۋىلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئومۇمەن كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىنىي ئەزىزلەش ئىستىكى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، بۇرخان قۇلى (بۇرخان: بۇددا دىنى ئىلاھىنىڭ نامى)، تەڭرىدە بولمىش (تەڭرى ياراتقان)، تويىن (راھىب، بۇت قەلەندەرى)، تويىن قۇلى، نوم قۇلى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) دىنىي ئېتىقادتا ئۇلۇغلىنىدىغان كونكرېت نەرسىلەرنىڭ نامىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئاشۇ ئىسىملار بىلدۈرگەن بۈيۈك نەرسىلەردەك ئۇلۇغلاش ئىستىكى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، كۈن (كۈنخان)، يۇلتۇز، ئاي، چولپان، تاغ (تاغخان)، تەڭىز (دېڭىز) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) باتۇرلۇق، جاسارەت ۋە كۈچ قۇۋۋەتنىڭ سىمۋول قىلىنىدىغان ھايۋانلارنىڭ نامىنى ئادەمگە تەتبىقلاپ قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆسۈپ، باتۇر ئادەم بولۇشىنى تىلەش ئىستىكى جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، بۆكە (ئەجدىھا)، بۆرە، ئارسلان، قاپلان، بۇقا، بۇركۈت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزى ئالىملار ئۆز زامانىسىدا قوللىنىلغان بۇ خىل كىشى ئىسىملىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھايۋانلارنى ئۇلۇغلاش،

ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئادىتى ۋە دۇنيا قارىشىنىڭ مەھسۇلى دەپمۇ چۈشەندۈرىدۇ.

4) ئەتىۋارلىق، قىممەت باھا نەرسىلەرنىڭ نامىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە كۆيۈش ۋە ئۇلارنى ئەزىزلەش تۇيغۇسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كۈمۈش، ئالتۇن، تەمۈر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) پەرزەنتلەرنىڭ ياخشى خۇلقلىق، گۈزەل تەبىئەتلىك ۋە بەختلىك بولۇشىنى تىلەش، چىراي - رۇخسارلىق بولۇپ يېتىلىشىنى ئۈمىد قىلىش مەزمۇنىدىكى ئىسىملار. بۇ خىل ئىسىملاردا، شۇ زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ گۈزەل ئېستېتىك قاراشلىرى ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئارىغ (پاكىز)، چەچەك (چېچەك)، يىدلاغ (خۇش پۇراق)، ياچانقىر (ئۇياتچان، ھايالىق)، سىلىگ (مۇلايىم)، تۈزۈن (تۈز، مۇلايىم)، قۇتلۇغ (بەختلىك، بەختىيار) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6) قەھرىمانلىقنى، بىلىملىكلىكنى بىۋاستە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن، ئالپ (قەھرىمان)، باتۇر، بىلگە (بىلىملىك، ئالىم) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

7) رەڭلەرنىڭ نامىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن، قىزىل (قىزىلخان)، سارىغ (سارىغخان)، ئاق (ئاقخان) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئالىملار قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل ئىسىملارنىڭ قوللىنىلىشىنى ئۆز زامانىسىدىكى رەڭلەرنى مۇقەددەس بىلىش قارىشىنىڭ مەھسۇلى دەپمۇ قارايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىچىدە «چىشتانى، خايماۋادى، دۇشتا، دىرماگۇپتاكى، دىكسانېت، راچا يۇمى، راتناقار، راتناراشى، راتناقۇشپى، راتناۋاچىر، سارتاۋاكى، سارىپۇترى، ماخابالى،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ماخادۋى، ماخارادى، ماخاساتۋى...» دېگەنگە ئوخشاش بۇددا نوملىرىدىن كەلگەن سانسكرىتچە ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. ۋەھالەنكى، بۇ خىل ئىسىملار ھەققىدە بىزنىڭ ھازىر قولىمىزدا بار ئۇيغۇرچە لۇغەتلەردە «خاس ئىسىم، كىشى ئىسمى» دەپ كۆرسەتمە بېرىلگەندىن باشقا، مەنىسى ئىزاھ بېرىلمەيدۇ. ئەمدى، مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملارنىمۇ تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى يېشىپ كۆرستىش ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي مەنە دائىرىسىنى يەنىمۇ ئېنىقلاپ شەرھلەشتە مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

قۇرۇلما (تۈزۈلۈش) جەھەتتىن تەتقىق قىلغاندا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى بىر تەركىبلىك ئىسىملار، قوش تەركىبلىك ئىسىملار ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، بىر تەركىبلىك ئىسىملار

بىر تەركىبلىك ئىسىملار دېگىنىمىز — بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ئىسىملارنى كۆرستىدۇ. مەسىلەن: ياراق، قوچقار، تەرەك، ئۈتۈش دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بىر تەركىبلىك ئىسىملارنى ئۆز ئىچىدىن يەنە تۈپ سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى، ياسالما سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى ۋە تۈرلەنمە سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى: ئاي، چولپان، ئالپ، ئارسلان، قاپلان...

ياسالما سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى: تۇرچى، ئىنكىچى، تەمچى، ئۇمچى، قۇتلۇغ، يارۇق، يارۇغلۇ، قۇتاد، سوماچى، ئۆگۈردەي...

تۈرلەنمە سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى: تۇرمىش، ئۇدمىش،

قاتمىش، يىغمىش، بەرمىش، توقتامىش، قۇتادمىش، ئۇدغۇرمىش، ئۆتەمىش، قۇرتۇلمىش، ئۆگمىش، ئۇتۇش، تۇتۇش، توقىش...

ئىككىنچى، قوش تەركىبلىك ئىسىملار

مۇستەقىل مەنە ئاڭلىتىدىغان ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن كىشى ئىسىملىرى — قوش تەركىبلىك ئىسىملار دەپ ئاتىلىدۇ (بۇنى بەزى تىلچىلار «قوش ئىسىملار» ياكى «قوشما ئىسىملار» دەپمۇ ئاتايدۇ). مەسىلەن، ئايپۇلدۇز، ئايكۈن، نومقۇلى، ئەربۇقا، ئايسىلىگ، بايتۆمۈر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئىسىملىرىدا قوللىنىلغان بۇ خىل قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى ئۆز ئىچىدىكى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ئىككى ئىسىمنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار: كۈن تەڭرى، ئاي تەڭرى، ئايپۇلدۇز، ئايكۈن...

2) ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش ياكى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار: قۇتلۇق توغا، قۇتلۇغ ئوغۇل، تۆمۈر بۇقا، بويان قار (سائادەت قارى)، تويۇن قۇلى، نوم قۇلى، ئاي چەچەك، يەتمىش قارا، ئالتۇن قارا، قۇمۇت چەچەك، ئىش بۇغا، ئىش قارا، ئىناق قۇلى...

3) كۆپىنچە خان جەمەتىدىكىلەر، يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئۆز باللىرىغا قويىدىغان، ئەلنى ئىدارە قىلىش ئارزۇسى نامايان قىلىنىدىغان ئىسىملار ۋە پادىشاھ ئەۋلادلىرىغىلا قوشۇپ ئېيتىلىدىغان «تېگىن»، «خان» قوشۇمچىلىرى بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار: (بۇ خىلدىكى ئىسىملار ئۆز زامانىسىدا مۇئەييەن خاسلىققا ئىگە بولغان) ئېل ئالمىش، ئېل

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قۇتادمىش، ئېل باسمىش، ئېل ئەتمىش، ئېل ئىنانچ (ئەل ئىشىنىدىغان)، ئېل ئاشمىش، ئېل ئەردەم (خەلقپەرۋەر)، ئېل تۇزمىش، ئېل يىغمىش؛ كۆل تېگىن، بۆرە تېگىن، بۇغراخان، بۆكەخان، توڭاخان...

4) «شاد، يابغۇ، تارخان، تۇتۇق، ئىنال» قاتارلىق ئەمەل ـ مەنسەپ ناملىرى ئەسلى ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كېلىدىغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار: ئاۋلۇچ تارخان، ئىت تارخان، ئاسان تۇتۇق، باسقاق ئىنال، تەربى ئىنال، قاساق يابغۇ، سارقۇي شاد، ئىسگ تارخان، قارا باقشى، قامبۇغدۇ تۇتۇك، مەڭلىك سەنگۈن....

5) قەبىلە ناملىرىنى ئادەم ئىسمى ئالدىغا قوشۇپ ئاتاش ئادىتى تۈپەيلىدىن ھاسىل بولغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار: ئۇيغۇر ئۆتەمىش، ياغلاقار ئۇتۇش، قوغۇرسۇ بۇمىن... (بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر، ياغلاقار، قوغۇرسۇ»لار قەبىلە نامى)

ئۈچىنچى، كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار

كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار دېگىنىمىز، ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تەركىب تاپقان كىشى ئىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، قۇتلۇق كۆل بىلگە، كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش بىلگە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يازما ماتېرىياللار تەمىنلىگەن پاكىتلاردىن قارىغاندا، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كۆپ تەركىبلىك كىشى ئىسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئالدى ـ كەينىگە قەبىلە نامى، ئەمەل نامى، نەسەب نامى قاتارلىقلارنى قوشۇش ياكى ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئۇنۋان، ھۆرمەت ناملىرىنى قوشۇپ ئاتاش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: ئېل يىغمىش ئىنال، مىڭ تەمۈر تۇتۇق («ئىنال»،

«تۇتۇق» لار مەنسەپ نامى)، قاپاغان تېگىن قاغان، تەڭرىدە بولمىش ئېل ئېتمىش بىلگە قاغان («قاغان» خانلىق ھۆرمەت نامى)، بارغۇت ئېل قۇتادمىش، يابۇتقار ئېل ئەردەم («بارغۇت، يابۇتقار» لار قەبىلە نامى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.
ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما شەكلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار نىسبەتەن ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ، بىر تەركىبلىك ۋە قوش تەركىبلىك ئىسىملار بولسا، مۇتلەق كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ــ قەدىمكى زامانلاردىمۇ كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىخچام، قىسقىراق بولۇشى ھەممە ياقلايدىغان ئومۇمىيەتلىك ئەھۋال ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ دەپ قارايمىز.

2. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىنى ئەڭ دەسلەپ قوبۇل قىلغان ئادەم ــ ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ساتۇق بۇغراخان ئۆزىگە «ئابدۇلكەرىم» (يەنى كارامەتلىك ئاللانىڭ قۇلى) دەپ مۇسۇلمانچە ئات قويغاندىن كېيىن («تارىخىي تامچە»، 27 - بەت، 1990 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى) بارلىققا كەلگەن ۋە قوللىنىلغان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ.
مەلۇمكى، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئىچىگە كىرىپ كەلگەندىن كېيىن، خۇددى باشقا ڧۇتۇھات (يەنى ئىسلام ئېچىلغان جايلار)غا ئوخشاشلا، ئالدى بىلەن كىشىلەر ئاڭ ـ ئىدېئولوگىيە ئالەمىدە يېپيېڭى بىر دۇنيا ئاچقان: ئىلگىرىكى كۆز بىلەن كۆرگىلى، قول بىلەن تۇتقىلى ۋە ئۆزى ياسىۋالغىلى بولىدىغان «بۇت» قا چوقۇنۇش ئەقىدىسى ئەمەلدىن قېلىپ، ئاددىي كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان،

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

«بىرۇبـار» (يـەنى بىر ۋە بـار) دەپ قارىلىدىغان ئىلاھ — ئاللاغـا چوقۇنۇش ئېتىقادى بـارلىققا كـەلگـەن. ئىسلام چۈشەنچىسى بويىچە، ئاللانىڭ ئەلچىسى (ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئەلچى كەلمەيدۇ دەپ قارىلىدىغان) مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا مۇسۇلمان ئۇيغـۇرلارنىڭمۇ روھىي تـايـانچـىسى، ئۇنىڭغا ئاسـمانـدىـن (ئالـلا تـەرىپىدىن) نازىل قىلىنغان (يەنى ۋەھـى ئارقىلىق چـۈشۈرۈپ بېرىلگـەن) دەپ قـارىلىدىغـان ئايەتلەر جـۇغلانمىسى «قـۇرئان» (يـەنى ئوقۇشلۇق) بولسا، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئوزۇقلۇقى بولۇپ قالغان. ھاياتلىق ئالىمى، ياراتمىش ۋە يارالمىش ھەققىدىكى ھـەرقانداق نوپۇزلـۇق چۈشەنچىلەر ئەمـەلىيەتتە قـۇرئان كـەرىمنىڭ قۇرلىرىنى ئۆلچەم قىلىدىغان بولغان. قۇرئاندىكى ھەربىر سۆزلەم«قۇرئاندا بار» بولغانلىقى ئـۈچـۈنـلا ئاجـايىپ ئەزىزلىنىدىغـان، قۇرئاندىن چىقىدىغان ئەرەبچە كىشى ئىسىملىرى ئالـلانـىـڭ سـۆيـۈپتى دەپ ئاتىلىدىغـان سـۆيـەت سـۆزلـەر بـولسا، ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن تاللىشىپ ۋە ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان ‹ـۇبـارەك ئىسىملارغـا ئايلانغان. بـۇ خىل ئىسىملار ئەمەلىي ئىستېمال جـەريـانىدا، بۇرۇنقى بۇددا نوملىرىدىن چىقىدىـغان سـانسكرىتچە سۆزلۈك ئۇيغـۇر ئىسىملىرىنىڭـلا ئەمـەس، بـەلـكى تەدرىجىي ھالدا، مـۇتلـەق كـۆپچىلىك سـاپ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭمۇ ئورنىنى ئالغان.

ھـازىرقـى زامـان ئۇيغۇرلىرىـمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەت سانىلىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامـان ئۇيـغۇر كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا ئىسلامچە (يـاكـى مـۇسۇلمانچە) ئىسىملار كۆپسانلىقنى تـەشكىل قىلىدۇ. بىـراق، ھـازىرقـى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىستېمالىدىكى مۇسۇلمانچە ئىسىملار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان دەسلەپكى مەزگىل — خاقانىيە دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۆپ ئەسىرلەرنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدىغان چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە قوللىنىلغان ئىسلامچە ئىسىملار قۇرۇلما ۋە فونېتىك تەلەپپۇز جەھەتلەردە روشەن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، بىز ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى «بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» ۋە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» دېگەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈپ شەرھلەيمىز.

بىرىنچى، بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەن IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تاكى مۇشۇ XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (يەنى خاقانىيە تىلى دەۋرى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە) ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەرەبچە ھەرپلىك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ مەزگىللەردە ئىشلىتىلگەن مۇسۇلمانچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئاساسەن ئەرەبچە ئىسىملارنىڭ كۆچۈرمىسى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان ئىسلامچە ئىسىملاردىن مۇئەييەن ئالاھىدىلىكلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ پەرقلەر تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1) ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىسىملاردىكى (ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشقا ئىمكانسىز بولغان) «ئىنتقى، ئىزغى، ئەين، سە، ھە، زال، زات» قاتارلىق ھەرپلەر ۋەكىللىك قىلغان ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۇيغۇرچىدىكى مۇناسىپ ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىگە ئالماشتۇرۇلغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا، «ف، د، ب، ھ، ئ» قاتارلىق ئۈزۈك

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تاۋۇشلار ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ھەرقانداق بوغۇمىدا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر ئەرەبچە ئىسىملاردىكى شەكلى بىلەن ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، مۇھەممەد، مەھمۇد، ئەھمەد، سەمەد، فاتىھە، فاتىمە، فازىل، فەزىلەت، فەرىدە، فەيزۇللا، تالىب، خاتىب، سالىھ، فاتىھ، سەئدۇللا، مۆئمىن، نىئمەتۇللا، مۆئجىزى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) ئەرەبچە ئىسىملار ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى قىلىپ قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلماي، مەزكۇر ئىسىملارنىڭ قۇرئاندىكى تەلەپپۇز شەكلى بىلەن ئوخشاش ھالدا ئەينەن قوللىنىلغان. مەسىلەن: سەلىم، ئەمىن، كەرىم، دەۋلەت، نوئمان، ھۇسەين، ئوبەيدۇللا، كەمال، جەمال، سەتتار، جەففار، بەھائۇددىن، زەھىرۇددىن، نۇرۇددىن، شەمسۇددىن، ئابدۇلھەمىد، سەيفۇددىن، قەمەرۇددىن، بەدرۇددىن، مۇنىرۇددىن دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، ئەرەب ئەنئەنىسى بويىچە، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتا ـ بوۋىلار ئىسىملىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئىبن» ياكى «بن» (بۇ تەركىب كېيىنچە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ«بىن» شەكلىدە ئىشلىتىلگەن) سۆزى قوشۇپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: مەھمۇد ئىبنى ھۇسەين ئىبنى مۇھەممەد ياكى مەھمۇد بىنى ھۇسەين بىنى مۇھەممەد؛ ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد ئىبنى تارخان ئىبنىئۇزلۇغ ياكى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد بىنى تارخان بىنى ئۇزلۇغ دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «ئىبن» دېگەن سۆز ئەرەبچىدە «ئوغۇل» دېگەن بولىدۇ. ئەرەبچىدە، «ا» (يەنى ئەلف) ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» (ئىللەتلىك ھەرپ)

گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، بىرىكمىلەردە كەلگەندە ئۇنى تاشلىۋېتىشىمۇ بولىدۇ دەيدىغان قائىدە بار. شۇڭا، «ئەمىر» سۆزى قوش تەركىبلىق ئىسىملاردا كەلگەندە، كۆپىنچە «مىر» شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ (مىرسۇلتان، مىركامال، مىرئادىل دېگەنلەرگە ئوخشاش). شۇ ۋەجىدىن، «ابن» (يەنى ئىبن) سۆزىدىكى «ا» (ئەلف) ھەرپى ئىسىملار ئوتتۇرىسىدا كەلسە، يېزىقتا كۆپ ھاللاردا تاشلىۋېتىلىپ «بن» يېزىلىدۇ. ئەمدى، ئۇيغۇر تىلىدا، سۆزلەرنى مۇنداق سوزۇق تاۋۇشسىز ئاتاش ئادىتى بولمىغاچقا، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا بىر «ئى» تاۋۇشى قوشۇلۇپ «بىن» قىلىپ ئىشلىتىلگەن. شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان «بىنى مۇھەممەد»، «بىنى ھەسەن» دېگەنلەر پارسچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىغا خاس ئىزافەت (يەنى تەگسىز بىرىكمە) بولۇپ، مەنىسى «مۇھەممەدنىڭ ئوغلى»، «ھەسەننىڭ ئوغلى» دېگەن بولىدۇ. بۇ يەردىكى مۇھىم بىر مەسىلە شۇكى، خۇددى ئەنئەنىۋى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولغان «قاتىق»، «ئىسىغ» لار كېيىنكى چاغلاردا «قاتتىق»، «ئىسسىق» (يەنى بىر تاۋۇش قوشۇلۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولۇپ قالغاندەك، «بىن» سۆزىمۇ ئىزافەت ياسىغاندا، جانلىق تىلدا «بىنى» دېيىلمەي «بىننى» دېيىلىدىغان بولۇپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىراق، قارايدىغان بولساق، ھازىر كلاسسىك ئەسەرلەردىكى «بىن» لىك ئىسىملار زامان - ماكان بىلەن ھېسابلاشماي، ئومۇميۈزلۈك ھالدا «بىننى» (يەنى بىر «ن» تاۋۇشى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ) ترانسكرىپسىيە قىلىنماقتا. بۇ ھال ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى فونېتىك ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كەلسىمۇ، ئۆز زامانىسىدا ئەينەن قوبۇل قىلىنغان دەپ قارىلىۋاتقان ئەرەب - پارس تىلىنىڭ قائىدىسىگە خىلاپ كېلىدۇ. شۇڭا،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى «بىن» لىك كىشى ئىسىملىرىنى «بىننى» قىلماي، «ئىبنى» ياكى «بىنى» دەپ ئەينەن ترانسكرىپسىيە قىلغان دۇرۇس دەپ قارايمىز. بۇ ئۆزى كىچىك بولسىمۇ تېكىستشۇناسلار ئەھمىيەت بېرىپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە.

4) خۇسۇسەن زىيالىيلار ئارىسىدا، ئەدەبىي لەقەب، يەنى تەخەللۇس قوللىنىش ئادىتى بولغان. تەخەللۇسلار ئادەتتە سۈپەت سۆزلەردىن ياكى ئەرەبچە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ئى» ئارقىلىق سۈپەتلەشتۈرۈلگەن ئىسىم سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، مەزكۇر تەخەللۇسلار شۇكىشىنىڭ ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىلەتتى. مەسىلەن، ئەلىشىر نەۋائى (ناۋا قىلغۇچى ئەلىشىر)، مەھمۇد كاشغەرى (قەشقەرلىك مەھمۇد)، مۇسا سايرامى (سايراملىق مۇسا)، ئوبەيدۇللا لۇتفى (مەرھەمەتلىك ئوبەيدۇللا)، ھۈسەين سەبۇرى (سەۋرلىك ھۈسەين) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) يۇرت، جاي، ماكان ئىسمىنى ئۆزگە تەخەللۇس قىلغاندا، ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە، مەزكۇر جاي ــ ماكان ئىسمىنىڭ سۈپەتلەشتۈرۈلگەن شەكلىگە ئەرەبچىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى بولغان «ئەلفلام» (يەنى «ال») نى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى بولغان. مەسىلەن، ئەلفارابى، ئەلخارەزمى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، ھازىر بەزى تىلچىلار مۇنداق ئىسىملارنى «ئەل فارابى»، «ئەل خارەزمى» قىلىپ ترانسكرىپسىيە قىلىۋاتىدۇ. مۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس. چۈنكى، مۇنداق قىلىنسا، خۇددى «ئەلۋىدا» سۆزى بەزىلەر تەرىپىدىن «خوش ئەمىسە كۆپچىلىك»، «خەير ئەمىسە، ۋەتەن» دېگەن بولىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلگەندەك، «ئەلفلام» دىكى «ئەل»، «ۋەتەن، خەلق» مەنىسىدىكى «ئەل»

بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپ، ئۇقۇم قالايمىقانچىلىقى تۇغدۇرىدۇ. بىلىش لازىمكى، «ئەلفارابى»، «ئەلخارەزمى» لاردىكى «ئەل» ھېچقانداق بىر سىمانتىك ياكى گىراممانتىك مەنىگە ئىگە تەركىب ئەمەس، ئۇ پەقەت ئەرەبچىدىكى ئالاھىدە كۆرسىتىش بەلگىسى «ئەلفالام» نىڭ تەلەپپۇزلۇق شەكلى خالاس. شۇڭا، مەزكۇر ئىسىملار ئادەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇرچىسى بويىچە «فارابى»، «خارەزمى» دېيىلىۋېرىدۇ.

6) خۇسۇسەن زىيالىيلار ئارىسىدا، ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى بويىچە مەلۇم شەخسنىڭ بىۋاسىتە ئۆز ئىسمىنى ئەمەس، بەلكى شۇ كىشىنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىغا «ئاتا، دادا» مەنىسىدىكى «ئەبۇ» سۆزىنى قوشۇپ، «پالانىنىڭ دادىسى» دەپ ئاتاش ئادىتىمۇ بولغان. ئەرەبلەردە بۇ خىل ئاتاش ئوبيېكتقا بولغان ھۆرمەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: فارابىنىڭ ئۆز ئىسمى «مۇھەممەد» بولۇپ، باشقىلار تەرىپىدىن كۆپىنچە «ئەبۇ نەسر» (يەنى نەسرنىڭ دادىسى) دەپ ئاتالغان، پەقەت ئىسىم - فامىلىسىنى تولۇق ئاتاش زۆرۈرىيىتى بولغاندىلا ئاندىن «ئەبۇ نەسر مۇھەممەد بىنى تارخان بىنى ئۇزلۇغ فارابى» دەپ ئاتالغان.

7) دادىسىنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە ئاتالغان ئىسىملارنى قوش تەركىبلىك ياكى كۆپ تەركىبلىك ئىسىملاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمىنى «ئوغلى» سۆزى بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ بولغان. مەسىلەن: ناسىرۇددىن بۇرھانۇددىن ئوغلى (يەنى بۇرھانۇددىنىنىڭ ئوغلى ناسىرۇددىن)، قۇببۇددىن شاھ ئوغلى ھۈسەين (يەنى قۇببۇددىن شاھنىڭ ئوغلى ھۈسەين) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

8) يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر ئىسىملىرىنىڭ ئالدى-كەينىگە ئەمەل - مەنسەپ، ئۇنۋان، ھۆرمەتناملىرىنى، ئومۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەن مەزكۇرنىڭ يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ كىشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان خاس سۆزلەرنى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى بولغان. مەسىلەن: بابۇرشاھ، سۇلتان ساتۇق، ئەلىشىر بەگ، جاھانگىر مىرزا، ئەمىر ھەمزە، مەھمۇد ئىشان، سەئدۇللا باي، فەزلۇددىن قازى، ئابدۇللا ئىمام، فازىل مۇئەززىن، ھەسەن خاتىب، ئەھمەد مىراب دېگەنلەرگە ئوخشاش.

9) ئۆز زامانىسىدا، ھۆرمەت يۈزىسىدىن كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئىپتىلىدىغان «خان، بەگ» سۆزلىرى بىلەن مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئەركىلەتمە شەكلى بولغان «خانىم، خېنىم، بېگىم» لار ئومۇمەن قىلىپ ئىپتقاندا، جىنس ئايرىمىسىغا قاراپ پەرقلىق ئىشلىتىلگەن، يەنى «خان»، «بەگ» سۆزلىرى ئاساسەن ئەرلەر ئىسىملىرىغا قوشۇپ ئاتالغان، «خانىم»، «خېنىم»، «بېگىم»سۆزلىرى بولسا، خوتۇن – قىزلار ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپئاتالغان. مەسىلەن: ئەھمەدخان، مەھمۇدخان، مەنسۇرخان، كەرىم بەگ، جامال بەگ (ئەرلەر ئىسىملىرى)، قۇتلۇق نىگار خانىم، ئامانىسا خېنىم، خانزادە بېگىم، خەدىچە بېگىم، فاتىمە سۇلتان بېگىم، رۇقىيە سۇلتان بېگىم (ئاياللار ئىسىملىرى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

10) خەلق ئىچىدە مۆھتەرەم سانىلىدىغان مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئىسمى ئالدىغا كۆپىنچە «جاناب» مەنىسىدىكى «ھەزرەت» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاش، شۇنداقلا ئىسىملارنىڭ كەينىگە شۇ كىشىلەرنى تەرىپلەش يۈزىسىدىن مۇئەييەن ئىبارە ياكى دۇئا (تىلەك) نى قوشۇپ ئاتاش ئادىتىمۇ بولغان. مەسىلەن: ھەزرەتى ھەكىم بەگ، ھەزرەتى ئاپپاق خوجا، ھەزرەتى ئاتايى، ھەزرەتى لۇتفى، ھەزرەتى سەككاكى، ئابدۇررەھمان نۇرۇلمىللەت ۋەددىن (يەنى مىللەت ۋە دىنىنىڭ نۇرى ئابدۇرەھمان)، مۇسا جارۇللا (ئاللا ئەمرىنى جارى قىلغۇچى)، سەباھى نەۋۋەرە مەرقەدەھۇ نۇران (ئاللا ئۇنىڭ قەبرىسىنى

نۇرغا پۈركىگەي)، جەلالۇددىن قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ (ئاللا ئۇنىڭ سىرلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي)، نۇرۇددىن رىزىياللاھ ئانھۇ (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي)، ئابدۇلقادىر رەھمەتۇللا ئەلەيھى (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇخىل ئىسىملار خەلق ئېغىزىدا ئۇزاق زامان ئىشلىتىلىش جەريانىدا، ئەسلىدە ھۆرمەت ۋە تىلەك مەنىسىدە قوشۇلغان «ھەزرەت، رىزىياللا ئانھۇ، قەددەسە سىررەھۇ، رەھمەتۇللا ئەلەيھى» قاتارلىق سۆز ـ ئىبارىلەر بارا ـ بارا شۇ كىشىلەر ئىسىملىرىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

شۇ زاماندىكى ئۇيغۇرلاردا ئىسىملارنى بۇخىل ئاتاش ئادىتى ئەرەبلەرنىڭ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا ۋە مەشھۇر دىنىي زاتلارنى «ئىبراھىم خەلىلۇللا (يەنى ئاللانىڭ سىردىشى ئىبراھىم)، مۇھەممەد ھەبىبۇللا (يەنى ئاللانىڭ دوستى مۇھەممەد)؛ ئەلى كەرىمۇللا (يەنى ئاللانىڭ كارامىتى ئېلى)، ئەبۇبەكرى سىددىق (يەنى ساداقەتمەن ئەبۇ بەكرى)» دېگەندەك مۇئەييەن تەرتىپ، سۈپەت بىلەن ئاتاش ئادىتىدىن كەلگەن.

يۇقىرىدا، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، قۇرئان كەرىمنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن مۇسۇلمانچە ئىسىملارنىڭ مۇشۇ ئەسىرىمىزنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوللىنىلغان مۇھىم ۋە ئاساسلىق شەكىللىرىنى تونۇشتۇردۇق. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، گەرچە بۇ مەزگىللەردە ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىسىملار ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىگە ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرىنى، خۇسۇسەن ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەملەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىستېمالىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىپ تاشلىغانمۇ

www.uyghurkitap.com

ئەمەس. ئۇلار «تۇر، تۇران، تۇردى، توختى، تۇرسۇن، سېتىۋالدى، تىلىۋالدى، تىلەك، تىلەش، چوڭ، كەنجى، پالتا....» دېگەندەك ئىسىملارنى ئەينى بىلەن ئىزچىل ئىشلىتىپ كەلگەندىن باشقا، يۇقىرىقىدەك ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلۈك ئىسىملارنى ئىسلامىيەت تامغىسى بېسىلغان قوش تەركىبلىك ئىسىملارغا ئايلاندۇرۇپمۇ ئىشلەتكەن. مەسىلەن: مۇھەممەد تۇردى، مۇھەممەد تۇرسۇن، مۇھەممەد توختى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دېگىنىمىز، ئادەتتە مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، ئېغىزدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان، يېزىقتا ئاساسەن مۇقىملاشقان ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. سان - سالماق جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەركىبىدە ئىسلامىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلغان مۇسۇلمانچە ئىسىملار يەنىلا كۆپسانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. «مۇسۇلمانچە ئىسىم» دېگەن سۆز كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كېلىش مەنبەسى ئەرەبچە بولغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارلا ئىشلىتىپ كەلگەن ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ؛ كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانچە ئىسىملار بولۇپ، بۇ — ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار، پەيغەمبەر دەپ ئېتىراپ قىلىدىغانلار ۋە بەزى ئەھلى كىتابلار (زەبۇر، تەۋرات ۋە ئىنجىلنى مۇقەددەس كىتاب بىلىدىغانلار) نىڭ ئىسىملىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئۇچرايدىغان «داۋۇت، ئەيسا، ياقۇپ، مۇسا، يۇنۇس، ئىسرائىل،

ئىسهاق، ئىبراھىم، قەيسەر، زۇنۇن، يۇسۇپ» قاتارلىقلارنى ئىسلامچە ئىسىملار ئەمەس دېيىشنىڭ ئىلمىي ئاساسى يوق دەپ قارايمىز.

ئەرەب ـ پارسچە ئىسىملاردىن ئىستىئارە ئېلىش يولى بىلەن شەكىللەنگەن بۇرۇنقى ئىسلامچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۆزلىشىپ ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىغا ئايلانغان. ئۇيغۇرلار قوللىنىۋاتقان ھازىرقى ئىسلامچە ئىسىملارنىڭ بۇرۇنقى ئىسلامچە ئىسىملاردىن فونېتىك تەلەپپۇزدىكى پەرقلىرى دەپ تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

1) ئۆز زامانىسىدا ئەرەبچە شەكلى بىلەن ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىپ ئىشلىتىلگەن ئىككى بوغۇملۇق ئىسىملار ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىگە ئۇيغۇن شەكلىنى ھاسىل قىلغان. مەلۇمكى، ئۇيغۇرچىدا سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى بويىچە ماسلىشىدۇ، يەنى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش ماسلىشىپ كېلىدۇ. ئەگەر چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ قائىدىسىگە مۇخالىپ كېلىدىغان ئەھۋال بولسا، ئۇلار ھامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۆزگەرتىلىپ، مۇناسىپ شەكىلگە كەلتۈرۈلىدۇ. ھالبۇكى، ئەرەبچىدىن كىرگەن كىشى ئىسىملىرىمۇ مۇشۇ جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئىسىملار ئۇيغۇرچىدا ئاساسلىق ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئاخىرقى بوغۇم ئاساسىدا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تەلەپپۇزىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

www.uyghurkitap.com

بۇرۇن	ھازىر
ئەلى	ئېلى
سەلىم	سېلىم
ئەمىر	ئېمىر
رەھىم	رېھىم
كەرىم	كېرىم
جەلىل	جېلىل
ئەمىن	ئېمىن
ھەمىد	ھېمىت

دېمەك، يۇقىرىقىدەك ئىسىملاردا ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاراسوزۇق «ئى» تاۋۇشى بولغاچقا، باش بوغۇمدىكى تىل ئالدى سوزۇق «ئە» تاۋۇشى مۇناسىپ ھالدا «ئې» ياكى «ئى» گە ئۆزگەرتىلگەن. يەنە مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
كەمال	كامال
جەمال	جامال
ئەمان	ئامان
جەففار	جاپپار
قەھھار	قاھار
سەتتار	ساتتار
سەبۇر	سوپۇر
غەفۇر	غوپۇر

دېمەك، بۇلاردا ئۇرغۇ چۈشكەن بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشى بولغاچقا، باش بوغۇمدىكى تىل ئالدى سوزۇق «ئە» تاۋۇشى ئۆزگەرتىلىپ «ئا»، «ئو» تاۋۇشلىرى شەكلىدە تۇراقلاشقان.

2) ئەرەبچىدىكى «ئەلفلام» بىلەن كەلگەن ئۇرغۇن

ساندىكى ئىزافەتلىك ئىسىملارمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېتىك قائىدىسى ئاساسىدا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغان. بۇ خىل ئىسىملار كۆپ بوغۇملۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزىلىرىدە ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاساسلىق ئۇرغۇ چۈشىدىغان ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشقا ماسلاشتۇرۇلغان، تەكرارلىنىدىغان تاۋۇش تاشلىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
سەيفۇددىن	سەيپىدىن
بەدرۇددىن	بەدرىدىن
نەسرۇددىن	نەسرىدىن
سەدرۇددىن	سەدرىدىن
شەمسۇددىن	شەمسىدىن، شەمشىدىن
ئابدۇررەئوف	ئابدۇروپ، ئابدۇرائوف، ئابدۇراۋۇپ

بەزىلىرىدە، ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش ئىككىنچى بوغۇمدىكى ئۇرغۇچۈشىدىغان بوغۇم سوزۇق تاۋۇشىغا ماسلاشتۇرۇلغان، تەكرارلىنىدىغان تاۋۇش تاشلىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
بەھائۇددىن	باھاۋۇدۇن، باۋۇدۇن
زىيائۇددىن	زىياۋۇدۇن
زەھىرۇددىن	زورۇدۇن، زوردۇن
نۇرۇددىن	نۇردۇن

مۇتلەق كۆپسانلىق ئىسىملاردا، «ئەلىفلام» تۈپەيلىدىن ئەسلىدە قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىغان «ل» تاۋۇشى تاشلىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بۇرۇن	هازىر
ئابدۇلقادىر	ئابدۇقادىر
ئابدۇلقەييۇم	ئابدۇقەيۇم
ئابدۇلقەههار	ئابدۇقاهار
ئابدۇلغەففۇر	ئابدۇغوپۇر
ئابدۇلكەرىم	ئابدۇكېرىم

بۇخىل ئىسىملارنىڭ بەزىلىرىدە فونېتىك يۇغۇرۇلۇش هادىسىسى يۈز بېرىپ، ئەسلىدىكى تەلەپپۇز شەكلى بىلەن خېلى چوڭ پەرقلىنىدىغان ئىسىملار بولۇپ شەكىللەنگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
ئابدۇلھەمىد	ئابلىمىت
ئابدۇلھەفىز	ئابلىپىز
ئابدۇلئەزىز	ئابلىز
ئابدۇلئەھەد	ئابلەھەت، ئابلەت
ئابدۇلھەق	ئابلەق، ئابلاق
ئابدۇلھەي	ئابلەي

3) بەزى ئىسىملارنىڭ باش بوغۇمىدا مۇستەقىل بوغۇم بولۇپ كەلگەن «ئا، ئە، ئو» سوزۇق تاۋۇشلىرى ئۆزگىرىپ «ها، هە، هو» شەكلىدە تۇراقلىشىپ قالغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	هازىر
ئاۋاز	هاۋاز
ئەسەل	هەسەل (هەسەلخان)
ئوشۇر	هوشۇر

4) كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدە كەلگەن «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى «ي» ئۈزۈك تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن ياكى چۈشۈپ قالغان. «ئ» ئۈزۈك تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان بوغۇم مەزكۇر تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قالغانلىقى بەدىلىگە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلۇق

بوغۇمغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
سەئدۇللا	سەيدۇللا («ئە» تاۋۇشى «ي» گە ئۆزگەرگەن)
نوئمان	نامان (ئالدىنقى «ئا» ئۇزۇن سوزۇق)
نىئمەتۇللا	نىمەتۇللا («ئې» ئۇزۇن سوزۇق)
مۆئمىن	مۆمىن («ئۆ» ئۇزۇن سوزۇق)
يەئقۇب	ياقۇپ («ئا» ئۇزۇن سوزۇق)

5) بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «د» تاۋۇشى ئومۇمەن «ت» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
مۇھەممەد	مۇھەممەت
سەمەد	سەمەت
داۋۇد	داۋۇت
ۋاھىد	ۋاھىت

6) «ب» تاۋۇشى بەزى ئىسىملاردا «پ» ياكى «ۋ» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن، بەزىلىرىدە بولسا، ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. نەتىجىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىم ئىككى خىل تەلەپپۇز، ئىككى خىل شەكىل بىلەن ئوخشاشمىغان ئادەم ئىسىملىرى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان بولۇپمۇ قالغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
ئابىد	ئابىت، ئاۋۇت
سابىت	ساۋۇت، سابىت
سابىر	ساۋۇر، سابىر
تالىب	تالىپ
غالىب	غالىپ
رەجەب	رەجەپ
قابىل	قاۋۇل

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

7) «ھ» تاۋۇشى بەزى ئىسىملاردا ئەينەن ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، يەنە خېلى بىر بۆلەك ئىسىملاردا «خ» ياكى «ي» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن ياكى چۈشۈپ قالغان. نەتىجىدە، بىر ئىسىمنىڭ بىرقانچە خىل ۋارىيانتى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن،

بۇرۇن	ھازىر
ئەھەد	ئەخەت، ئەھەت
ئەھمەد	ئەھمەت، ئەخمەت، ئەمەت
ھەمىد	ھېمىت، خەمىت، يىمىت
ھەلىم	ھېلىم، خەلىم
مەھمۇد	مەھمۇت، مەخمۇت، مامۇت
زاھىد	زاھىت، زايىت

8) «ف» تاۋۇشى كىشى ئىسىملىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك «پ» تاۋۇشىغا ئۆزگەرتىپ قوللىنىلىدىغان بولغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	ھازىر
فاتىمە	پاتىمە
فاتىھە	پاتە (پاتەم، پاتىگۈل)
مۇستەفا	مۇستاپا
فەيزۇللا	پەيزۇللا
فەزىلەت	پەزىلەت
رەفقەت	رەپقەت
فەرىدە	پەرىدە
زەفەر	زەپەر
سەفەر	سەپەر

9) بەزى رايونلاردا ئومۇملاشقان قوش تەركىبلىك ئىسىملار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى داۋامىدا، كىشىلەر تەرىپىدىن بۇ خىل ئىسىمنىڭ ئۇزۇن، تەلەپپۇزغا

بىئەپلىكى، شۇنداقلا بىر ئادەمنى ئۇنداق ئىككى ئىسىم بىلەن ئاتاشنىڭ ھېچبىر ئەھمىيەتسىزلىكى ھېس قىلىنغاچقا، بارا - بارا بىر تەركىبتىكى ئىسىملارنىڭ بوغۇمى قىسقارتىپ ئاتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن:

بۇرۇن	كېيىن
مۇھەممەد روزى	مەتروزى
مۇھەممەد سالىھ	مەتسالى
مۇھەممەد تۇرسۇن	مەتتۇرسۇن
مۇھەممەد ياسىن	مەتياسىن
خوجا ئەھمەد	غوجامەت، غوجەمەت، غوجىمەت
مۇھەممەد قۇربان	مەتقۇربان
روزىمۇھەممەد	روزىمەت

10) پارسچە ئىزافەتلىك ئىسىملاردىمۇ بوغۇم ئىخچاملاش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. مەسىلەن:

بۇرۇن	كېيىن
يارى مۇھەممەد	يارمۇھەممەت (ياكى يارمەمەت، يارمەممەت، يارمەت)
نۇرى مۇھەممەد	نۇرمۇھەممەت (ياكى نۇرمەممەت، نۇرمەمەت، نۇرمەت)
شىرى مۇھەممەد	شىر مۇھەممەت (ياكى شىرمەممەت، شىرمەمەت، شىرمەت)

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە دائىرىسى

دۇنيادىكى ھەرقانداق مىللەت كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاشلا، ھەربىر ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ مۇئەييەن مەنىگە ئىگە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى ئاڭلىتىدىغان مەنە دائىرىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بۆلۈپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1) ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقاد تۈپەيلىدىن، ئەجدادلار ئىبادەت قىلىپ كەلگەن مەنىۋى مەبۇد «ئاللا» غا بولغان چوقۇنۇش تۇيغۇسىدىن چىقىپ قويۇلغان ئىسىملار ۋەشۇ خىلدىكى ئىسىملارغا تەقلىد قىلىش ياكى ئۇلارنى ئاكسىز ھالدا دوراش بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. بۇنىڭغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىشلىتىۋاتقان «ئابد» بىلەن باشلانغان ئىسىملار ۋە «ئاللا» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملار كىرىدۇ. مەسىلەن: ھەمدۇللا (يەنى ھەمدۇللا — ئاللانى ماختىغۇچى)، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى)، نېمەتۇللا (ئاللانىڭ نېمىتى)، سەيپۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى)، ئابدۇسېلىم، ئابدۇقادىر، ئابدۇراخمان، ئابدۇقەيۇم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئادەتتە «سېلىم، قادىر، راخمان، قەيۇم» دېگەنلەر ئاللانىڭ سۈپەتلىرى ياكى ئىسىملىرى بولۇپ، تۈپ ئۇقۇم جەھەتتە يەنىلا «ئاللا» دېگەن بولىدۇ؛ «ئابد» بولسا، «قۇل» دېگەن بولىدۇ، شۇڭا يۇقىرىدىكى «ئابد» بىلەن باشلانغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسى «ئاللانىڭ قۇلى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىراق، مەن مۇشۇ خىل چۈشەنچىدە بىر ئاز بىر تەرەپلىمىلىك، كەمتۈكلۈك بار دەپ قارايمەن. چۈنكى، ئەرەبچىدىكى «ئابد» دېگەن سۆزنىڭ «قۇل» دېگەندىن باشقا، «ئادەم، ئىنسان» دېگەن مەنىسىمۇ بار. («ئەرەبچە – خەنزۇچە لۇغەت»، 809 – بەت، 1978 – يىل سودا نەشرىياتى نەشرى) شۇڭا، ئابدۇسېلىم (ئابدۇسسەلىم)، ئابدۇقادىر (ئابدۇلقادىر)، ئابدۇراخمان (ئابدۇررەھمان)، ئابدۇقەيۇم (ئابدۇلقەييۇم) دېگەن ئىسىملارنى «سالامەت ئادەم، قۇدرەتلىك ئىنسان، رەھىم – شەپقەتلىك ئادەم، ئۆلمەس ئىنسان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ دەپ چۈشەندۈرسىمۇ بولىدۇ.

2) ئەجدادلار ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئىسلام دىنىنى ئۇلۇغلاش تۇيغۇسى بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. بۇنىڭغا ئادەتتە «ئىسلام دىنى» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتۇپ كېلىدىغان «دىن» سۆزى بىلەن ئاياغلاشقان ئىسىملار كىرىدۇ. مەسىلەن: نۇردۇن (يەنى نۇرۇددىن — ئىسلام دىنىنىڭ نۇرى)، مۇنىرىدىن (مۇنىرۇددىن — دىنىنىڭ يورۇتقۇچىسى)، مۆيدىن (مۇئىددىن — دىنىنىڭ قوللىغۇچىسى)، بەدرىدىن (بەدرۇددىن — دىنىنىڭ تولۇن ئېيى)، ھىلالىدىن (ھىلالۇددىن — دىنىنىڭ ئورغاق ئېيى)، قەمەرىدىن (قەمەرۇددىن — دىنىنىڭ ئېيى)، شەمشىدىن (شەمسۇددىن — دىنىنىڭ قۇياشى)، سەيپىدىن (سەيفۇددىن — دىنىنىڭ قىلىچى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى، ئىسلامىيەت چۈشەنچىسىچە، ئاللانىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەلچىسى دەپ قارىلىدىغان مۇھەممەد (پەيغەمبەر) كە بولغان چوقۇنۇش تۇيغۇسى بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. بۇنىڭغا ئادەتتە تۆۋەندىكىلەر كىرىدۇ: ① «مۇھەممەت» باش تەركىب قىلىنغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: مۇھەممەتتۇردى، مۇھەممەتتۇرغۇن، مۇھەممەتقاسىم، مۇھەممەتياسىن، مۇھەممەتكېرىم دېگەنلەرگە ئوخشاش. ② «مۇھەممەت» ئاياغ تەركىب قىلىنغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: شاھمۇھەممەت، تاشمۇھەممەت، قۇلمۇھەممەت، يارمۇھەممەت دېگەنلەرگە ئوخشاش. ③ «مۇھەممەت» نىڭ قىسقارتىلمىسى بولغان «مەت» بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: تۇرمەت، شىرمەت، نۇرمەت، مەتباقى، خوجىمەت، موللامەت، مەتسېلىم، مەتقارى، مەتقازى دېگەنلەرگە ئوخشاش. ④ «مۇھەممەد» نىڭ ۋارىيانتلىرى بولغان «مەممەت، مەمەت» قاتارلىقلار ۋە شۇلار بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن: مەمەت ئېلى (مەمتىلى)، مەمەتجان، مەمتەك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

4) قۇرئاندا نامى ئاتالغان پەيغەمبەرلەر (مەيلى ئىسلامنىڭ،خرىستىئاننىڭ ياكى يەھۇدىينىڭ)، ئىسلامىيەت تارىخىدىكى خەلىپىلەر (مۇھەممەدنىڭ ئىز باسارلىرى)، ئىماملار (دىنىي داھىيلار)، مەشھۇر غازىلار (ئىسلام ئېچىش يولىدا شەھىد بولغانلار)، ئاتاقلىق ھەربىي قوماندانلار، ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى ئەۋلىيا ۋە ماشايىخلار قاتارلىقلارنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن ئۇلارنىڭ ئىسمى، لەقەب، ئۇنۋانلىرىدىن ئارىيەت ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن، ئەيسا (ئىيسا)، مەريەم، مۇسا، داۋۇت، ياقۇپ، ئايۇپ، ئىدرىس، ئىلياس، ئىسھاق، ئىسمائىل، ئىسرائىل، زىكرىيە (زەكەرىيا)، ئېلى (ئەلى)، خالىد، نەبى، مۇستاپا، ھەمزە دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ ئىسىملارنىڭ مەنىسى ئۈستىدە ئىزدەنگەن ئالىملار ئۇلارنى (يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە) «ئاللانىڭ بايلىقى، ئاچىچىق، بوۋاق، سۆيۈملۈك دوست، ئاللا، تەھقىقلىگۈچى، ئۆگەنگۈچى، خۇدانىڭ كۈچى، كۈمۈش، ئاللا ئاڭلىدى، ئاللا جەڭچىسى، ئاللا ئەسلىگۈچى، ئەلا، مەڭگۈلۈك، پەيغەمبەر، تاللانغان، ئۆتكۈر» دېگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھلايدۇ. («ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى»، 39 ــ بەت).

5) پەرزەنتىنىڭ جېنى چىڭ بولۇشىنى، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلەپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ياشار، يەھيا (ياشىسۇن)، تۇرسۇن، ئالماس، تۆمۈر، پولات، تۇرغان، تۇردى، تۇرغۇن، سېلىم (سەلىم ــ ئامان، ساق، سالامەت)، تاش، قەيۇم (قەييۇم ــ ئەبەدىي) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

6) پەرزەنتىنىڭ شوخ، جەسۇر ۋە باتۇر ئادەم بولۇشىنى تىلەش ئىستىكىدە قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: باتۇر (باھادۇر)، غالىپ، قەھرىمان، قەيسەر، زەپەر (غەلىبە)، مۇزەپپەر(غالىپ)، شىرزات (يەنى شىرزادە ــ شىر بالىسى)، ئارسلان، ئەسەت (ئەسەد ــ شىر)، قادىر (قۇدرەتلىك)، خەنجەر،

شەمشەر، مەردان، جۇشقۇن، ئۇچقۇن، يالقۇن، كۈرەش، دولقۇن، ئۆركەش، قاينام، شىر، يولۋاس دېگەنلەرگە ئوخشاش.

7) بالىنىڭ پاك، ئەخلاقلىق، گۈزەل، بەختلىك، مۇھەببەتلىك ۋە ئىززەتلىك بولۇشىنى تىلەپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: سالى (سالىھ — پاك)، تاھىر (پاكىز)، ئەسەت (ئەسئەد — ئەڭ بەختىيار)، مەسئۇت (مەسئۇد — بەختلىك)، سائادەت، بەختىيار، ھۆر، ھۆرلۇقا، پەرىزات، جەمىلە (گۈزەل)، زىبا (زىلۋا بوي)، زەرىپە (زەرىفە — يېقىملىق)، گۈلزار، گۈلشەن، گۈلبوستان، دىلدار، دىلبەر، دىلرابا، ئاي، شەمس (كۈن)، قەمەر (ئاي)، رەيھان، چېچەك، ئانار، كۈمۈش، ئالتۇن، تىللا، شەپقەت، مېھرىبان، نادىر (ئاز ئۇچرايدىغان، قىممەتلىك) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

8) پەرزەنتىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتلىك، ئەقىللىق ئىنسان بولۇشىنى تىلەپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئالىم، ئارىپ (بىلگۈچى)، ئىرپان (ئىرفان — ئىلىم)، مەرىپەت (مەئرىفەت — بىلىك)، مەرۇپ (مەئرۇف — بىلىم)، بىلگار (بىلگ ئەر — ئالىم)، بەسىر (ئالىم، كۆزى ئۆتكۈر)، ئۆتكۈر، تۇيغۇن، زەكى (ئەقىللىق)، ئاقىل، ئاقىلە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

9) بالا تۇغۇلغان ۋاقىتنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئاي ـ كۈن ناملىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: مۇھەررەم، رەجەپ، سەپەر، جۈمە، ئازنە، ئادىنە («جۈمە» مەنىسىدىكى «ئازنە» نىڭ ئەسلى ئاتىلىشى)، باھار، نورۇز، روزى، قۇربان، رامىزان، ھېيت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

10) بالا تۇغۇلغان زاماندىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: كومۇنار (كامۇنار)، مەدەنىيەت، ئازات دېگەنلەرگە ئوخشاش.

11) بالا تۇغۇلغان چاغدىكى كونكرېت مۇھىتقا، خۇسۇسەن مەڭگۈ ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك دەپ قارالغان بىرەر

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەھۋالغا قاراپ قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئاسان (يەنى تۇغۇتى ئاسان بولغان)، زەخمەت (يەنى تۇغۇتى تەس بولغان)، غېرىب (يەنى ياقا يۇرتتا ياكى سەپەر ئۈستىدە تۇغۇلۇپ قالغان)، يادىكار، يالغۇز ياكى يالغۇزەك (يەنى تۇغۇتتا ئانىسى ياكى تۇغۇتتىن بۇرۇن ئاتىسى قازا قىلىپ كەتكەن) دېگەنلەرگە ئوخشاش. دەرۋەقە، يۇقىرىقىدەك ئىسىملارنىڭ مەنىسىنى جەزمەن ئاشۇ ئىسكوپكا ئىچىدە كۆرسىتىلگەندەك بىر خىل بولىدۇ دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

12) بالىنى كۆز تېگىشتىن، چاچراپ كېتىشتىن ساقلاش ئۈستىدە قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: سېتىۋالدى، تىلىۋالدى، نىياز (يەنى ئاللاغا ئاتالغان سەدىقە)، چاۋار، سۆپۈرگە، بوسۇغا، سامساق، پالتا، يانتاق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

13) ئېتىنىك نامىلارنى ئەتىۋارلاش يۈزىسىدىن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئوغۇز، ئۇيغۇر، تۇرا، تۇران، قارلۇق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

14) قەدىمكى قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى ياكى شۇ ئۇسلۇبنى ساقلاپ قالغان ھالدا قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: يولبولدى، تويبولدى، ئىگەمبەردى، خۇدابەردى، خۇدۇيۇمبەردى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

15) بۇرۇنقى ئىسلامچە ئىسىملاردا قوللىنىلىپ، كۆپىنچە خاس يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئەمەل، ئۇنۋان، دىنىي مەنسەپ ۋە ھۆرمەت نامىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن كەلگەن ئىسىملار. مەسىلەن: خان (خانگۈل، خانقىز)، پاشا (يەنى پادىشاھتىن كەلگەن)، سۇلتان، خەلپەت (يەنى «خەلىفە» دىن كەلگەن)، خوجا، قازى، مەخسۇم، تۆرە (تۆرىخان)، ھاجى، ئاخۇن (ئاخۇنجان، ئاخۇنەك)، بۇۋى (يەنى «بىبى» دىن كەلگەن).

16) «ئانا، ئاتا، بوۋا» قاتارلىق قېرىنداشلىقنى بىلدۈ-

رىدىغان سۆزلەر بىلەن قويۇلغان ئىسىملار. مەسىلەن: ئانىخان (يەنى ئاناخان)، ئاتىخان، دادىخان، بوۋىخان (بابىخان)، ئاپىخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەنە دائىرىسىنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ، تېخىمۇ كەڭرى چۈشەندۈرۈشىمۇ مۇمكىن. بۇ يەردە، مۇھىم دەپ قارالغانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش يۈزىسىدىن شۇنچىلىك بايان بېرىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما تەركىبى

قۇرۇلما تەركىبى جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى خۇددى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىغا ئوخشاشلا بىر تەركىبلىك، قوش تەركىبلىك ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) بىر تەركىبلىك ئىسىملار. خۇددى يۇقىرىدا تەبىر بەرگىنىمىزدەك پەقەت بىرلا سۆزدىن تەشكىل تاپقان، ھېچقانداق قوشۇمچە تەركىب قوشۇلمىغان ئىسىملار بىر تەركىبلىك ئىسىملار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

شېرىن، نىگار، جۈرئەت، جاسارەت، زامان، خىزمەت، چوڭ، كىچىك، پولات، تۆمۈر...

2) قوش تەركىبلىك ئىسىملار. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا تۆۋەندىكىدەك قوش تەركىبلىك ئىسىملار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

(1) تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن ياكى ئىككى ئىسىم تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتار تىزىلغان ھالدا كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن:

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

داۋۇتنىياز، روزىباقى، توختىنىياز، تاشتۆمۈر، سۇلتانقادىر، خوجائەخمەت (خوجەخمەت)، تاشپولات، ھەيدەر ئېلى، ئېلىيار، مىرەخمەت (ئەمىر ئەخمەت)، مىرسۇلتان (ئەمىر سۇلتان)، مۇھەممەتتۇرغۇن، مۇھەممەتساۋۇت، مۇھەممەتتۇردى...

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا قوللىنىلىۋاتقان خېلى بىر بۆلەك قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ مۇئەييەن قاتار تەرتىپى بار بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملارنى قويۇش ۋە ئاتاشتا ئاشۇ تەرتىپكە رىئايە قىلىنىدۇ. ئالايلۇق، مۇھەممەتتۇردى، مۇھەممەتتۇرغۇن، مىرسۇلتان، مىركامىل، مىرقادىر قاتارلىق ئىسىملارنى «تۇردىمۇھەممەت، تۇرغۇنمۇھەممەت، سۇلتان مىر، كامىل مىر، قادىر مىر» قىلىپ ئىشلىتىش ئادەتى يوق.

(2) تەكسىز مۇناسىۋەتتىكى، يەنى ئېنىقلاش — ئېنىقلىنىش ياكى بېقىنىش — بېقىندۇرۇش مۇناسىۋەتتىدىكى ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن:

گۈزەلنۇر (گۈزەل نۇر)، ئەلانۇر، نۇرجامال، نۇرئىمان، ئايجامال (ئاي جامال)، ئىگەمقۇل (يەنى ئىگەمنىڭ قۇلى)، خوجامقۇل (يەنى خوجامنىڭ قۇلى)، ئاقنىياز (ئاق نىياز)، توقنىياز (توق نىياز) دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان ئەرەبچە — پارسچە ئىزافەتلىك كىشى ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تەكسىز مۇناسىۋەتتىكى قوش تەركىبلىك ئىسىملار كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، ئابدۇسېلىم، ئابدۇرېھىم، زىياۋۇللا، زىياۋۇدۇن، نۇرمەممەت (نۇرى مۇھەممەد — مۇھەممەتنىڭ نۇرى)...

(3) چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىسىملار. مەسىلەن:

دىلارا (دىل ئارا: دىلنى بېزىگۈچى، دىلنى زىننەتلىگۈچى)،

دىلرەبا (دىلنى ئوۋلىغۇچى)، دىلدار (باتۇر، يۈرەكلىك)، نۇرسىمان، (نۇرغا ئوخشايدىغان).

(4) بىرىكمە خەۋەر شەكىللىك ۋە ئىگە ـ خەۋەر شەكىللىك ئىسىملار. مەسىلەن:

تويبولدى، يولبولدى، قەلبىنۇر (يەنى قەلبى نۇر)، قەلبىگۈل (قەلبى گۈل).

(5) «جان، خان، ئاخۇن، گۈل، نىسا، ھاجى، بۈۋى، قىز، قارى، قازى، پاشا، شاھ، ھاكىم، غازى، ئاي» قاتارلىقلارنى ئۆزىگە قوشۇمچە تەركىب قىلغان قوش تەركىبلىك ئىسىملار. مەسىلەن:

تۇردىخان، تۇرسۇنقىز، تۇرسۇنئاي، توختىگۈل، نىيازخان، پالتاخۇن، ئايپاشا، مۇھەممەتجان، تۇرداجى، گۈلبۈۋى، نۇرغازى، كېرەم قارى، قازىھاجى، تۇرغۇنھاكىم...

3) كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى سوستاۋىدا گەرچە «تەڭرىدە بولمىش ئېل ئېتمىش قۇتلۇغ بىلگە» دېگەنگە ئوخشاش قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا خاس كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار، شۇنىڭدەك «ئابدۇررەھمانھاجى رەھمەتۇللاھ ئەلەيھى» ياكى «ھەزرەتى يارى مۇھەممەد ئىشان قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ» دېگەندەك بۇرۇنقى ئىسلامچە ئىسىملارغا خاس كۆپ تەركىبلىك ئامىللار ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، بىراق قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «جان، ھاجى، ئاخۇن، گۈل، خان، نىسا، ئاي» دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچە تەركىبلەرنى قوشۇپ ئاتاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

مەمتىلاجى (يەنى مۇھەممەت ئېلى ھاجى)، مەمتاۋلاخۇن (يەنى مۇھەممەت ئابدۇللائاخۇن)، نۇرمۇھەممەتجان، گۈلنىسايىم (يەنى گۈل نىسا ئايىم)، قەمبەرنىسايىم (يەنى قەمبەرنىسا

ئۇيغۇر كىتاب تورېكتى www.uyghurkitap.com

ئايىم).

سان ـ سالماق جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقانـدا، كۆپ تەر-
كىبلىك ئىسىملار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى
سوستاۋىدا نىسبەتەن ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىدۇ.

5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئايال كىشى ئىسىملىرى

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدە، گەرچە «بەختىيار،
ئازات، مۇھەببەت، مۇنەۋۋەر، مۇھتەرەم، جامال» دېگەنگە ئوخ-
شاش ئەرلەر ئىسمىمۇ، ئاياللار ئىسمىمۇ بولۇپ كېلىۋېرىدىغان
ئورتاق تەركىبلەر بولسىمۇ، بىراق ئەر كىشى ئىسىملىرى بى-
لەن ئايال كىشى ئىسىملىرى ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقانـدا
پەرقلىنىدۇ.

1 ـ ئەر كىشى ئىسىملىرى

1) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قۇرئاندا چىقىدىغان پەي-
غەمبەرلەر ئىسىملىرى ئادەتتە پەقەت ئەرلەرگىلا قويۇپ ئىشلى-
تىلىدۇ. ئالايلۇق، مۇھەممەت، ئىبراھىم، ياقۇپ، داۋۇت،
زەكەرىيا، يۇنۇس، يۇسۇپ، ئىيسا، ئىسمائىل، سۇلايمان قاتار-
لىق ئىسىملارنىڭ ئاياللارغا ئىسىم قىلىپ قويۇپ ئىشلىتىلگەن-
لىكى ئۇچرىمايدۇ (ئايرىم جايلاردا ئىشلىتىلىدىغان مۇسىخان،
يەنى مۇساخان دېگەندەك ئاياللار ئىسىملىرىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا).

2) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى
ئىسىملىرىدا، «جان، ئاخۇن، ھاجى، شاھ، غازى، قازى، قارى»
قاتارلىقلار قوشۇمچە تەركىب قىلىپ قوللىنىلغانـدا، ئاساسەن
ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇنھاجى،
تۇردى ئاخۇن، ئوسمانجان، ئەخمەتشاھ دېگەنلەرگە ئوخشاش
(بىراق، بەزى رايونلاردا، مەككە شەھىرىنى ھەج مەزگىلىدە

تاۋاپ قىلىپ كەلگەن ئاياللارمۇ «ھاجى» سۆزىنى ئۆز ئىسمىغا قوشۇمچە تەركىب قىلىدۇ. مەسىلەن: رەيھانگۈلھاجىم، نۇرنىساھاجى دېگەنلەرگە ئوخشاش).

3) «ئابد، دىن، ئاللا، مۇھەممەت پاكى مەت» سۆزلىرى بىلەن كەلگەن قوش تەركىبلىك ئىسىملار ئادەتتە ئەرلەرگىلا خاس بولىدۇ. مەسىلەن، ئابدىلىم (ئابدۇلھەلىم)، مۇنىردىن، ئىنايىتۇللا، مەتقاسىم، مۇھەممەتتوختى دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) «ئابدۇگۈل» دېگەندەك قىسمەن ئىسىملارنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، ئەرلەر ئىسىملىرىدا، «گۈل، ئاي» دېگەندەك سۆزلەر، شۇنىڭدەك گۈزەللىكنى، خۇسۇسەن جىسمانىي گۈزەللىكنى تەسۋىرلەيدىغان سۆزلەر ئىشلىتىلمەيدۇ.

5) كۈچ – قۇدرەتنى نامايان قىلىدىغان ئىسىملار ئومۇمەن ئەرلەرگىلا خاس. مەسىلەن: شىر، ئارسلان، باتۇر، قەھرىمان، قادىر، قۇدرەت...

6) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، «خان» سۆزى ئومۇمەن ئەرلەر ئىسىملىرىغا، ئۇنىڭ I شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولغان «خانىم، خېنىم» سۆزلىرى بولسا، ئاياللار ئىسىملىرىغا قوشۇمچە تەركىب بولغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، يۇنۇسخان، ئابدۇرەشىتخان، قۇتلۇق نىگارخانىم، ئامانىساخېنىم دېگەنلەرگە ئوخشاش. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا، «خان» سۆزىنىڭ ئۆزىمۇ تەدرىجىي ھالدا ئاياللار ئىسمىغىلا خاس تەركىب، ھەتتا ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەن ئاياللار ئىسمىنى پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالماقتا. ئۆز زامانىسىدا، ھەمىشە ئەرلەر ئىسىملىرىغا قوشۇمچە تەركىب بولغان مەزكۇر «خان» سۆزى ھازىرقى چاغدا پەقەت «دادىخان، بابىخان، ئاتىخان، ئابىخان» دېگەندەك قىسمەن ئەرلەر ئىسىملىرىدىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

2 ـ ئايال كىشى ئىسىملىرى

1) ئۇيغۇر ئايال كىشى ئىسىملىرى ئادەتتە «خان» سۆزىنى ئۆزىگە قوشۇمچە تەركىب قىلىپ كېلىدۇ. بەزى ئىسىملاردا ئۇ ئىسىملەنگۈچىنىڭ ئايال كىشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىردىنبىر ئامىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: توختىخان، تۇردىخان، تۇرسۇنخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2) ئاياللار ئىسىملىرى ئۆزلىرىگە قوشۇمچە تەركىب قىلىپ كەلگەن «گۈل، قىز، ئاي، پاشا» ۋە چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن «ئايال» مەنىسىدىكى «نىسا» سۆزلىرى ئارقىلىقمۇ ئەرلەر ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇرغۇنپاشا، تۇرسۇنئاي، تۇردىقىز، قەمبەرنىسا، قۇربانىنسا، تۇرنىسا، ئالىمنىسا دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) قەلب، چىراي، تەقى ـ تۇرق جەھەتتىكى گۈزەللىكنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئومۇمەن ئاياللار ئىسىملىرىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: دىلنۇر، دىليار، نۇرگۈزەل، سەنەۋەر (سەنۇبەر)، مېھراي، مېھرىگۈل، نۇرجامال، قەددىگۈل، گۈلەندەم (يەنى گۈل ئەندام — خۇش پىچىم، غۇنچە بوي) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) ئاياللار ئىسىملىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەن ئايال سىنغا بەلگىسى «ئەر / ـ يە» نى ئۆزلىرىگە قوشۇپ كېلىش بىلەنمۇ ئەرلەر ئىسىملىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەرلەر	ئايالار
ئابىت (يەنى ئابىد)	ئابىدە
كېرىم (كەرىم)	كەرىمە
رېھىم (رەھىم، رەخىم)	رەھىمە، رەخىمە
ھېمىت (ھەمىد)	ھەمىدە، ھېمىدە
ھېلىم (ھەلىم)	ھەلىمە، ھېلىمە
ھېكىم (ھەكىم)	ھەكىمە

لېتىپ (لەتىف)	لېتىپە، لەتىپە (لەتىپىخان)
شېرىپ (شەرىف)	شەرىپە
قارى	قارىيە
شەۋقى	شەۋقىيە

6. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان خاس ئالاھىدىلىكلەر

ئۇيغۇرلاردا، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىسمى ئالدىدا، دادىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە ئاتىلىدۇ. بۇ — رەسمىي سورۇنلاردا (مەسىلەن: ئەنگە ئېلىش، يوقلىما قىلىش، جەدۋەل تولدۇرۇش قاتارلىقلار)، شۇنداقلا زۆرۈرىيەت بولغاندا قوللىنىلىدىغان ئاتاش، يەنى رەسمىيەتلىك ئاتاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق كىشى ئىسىملىرى ئادەتتىكى سورۇنلاردا ئىختىيارىي ئاتاپ قوللىنىلغاندا، ھامان يەككە، يەنى ئۆز ئىسمىلا ئاتىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنى ئىختىيارىي ھالدا يەككە ئاتاشتا مۇئەييەن ئادەت بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاش ئادىتىنى يىغىنچاقلاپ مۇنداق بەش تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، توغرىدىن توغرا ئاتاش ياكى تۈز ئاتاش. بۇ خىل ئاتاش كۆپىنچە مۇناسىۋىتى يېقىن بولغان تەڭ بويلۇقلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىدۇ. تۈز ئاتاش دېگىنىمىز ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قوشۇمچىسىز (يەنى ئۆلۈك) شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: ئەخمەت، سەمەت، تۇردى...

ئۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرىدا ياش پەرقى مەۋجۇت بولسىمۇ، بىر - بىرىنى ئۆز ۋە يېقىن كۆرۈش مۇھىتى ۋە شەرتى ھازىرلانغان ئەھۋالدىكى كىشىلەرمۇ بىر - بىرىنىڭ ئىسىملىرىنى تەكەللۇپسىز، تۈز ئاتاپ قوللىنىدۇ.

ئىككىنچى، ھۆرمەتلەپ ئاتاش. بۇ خىل ئاتاش ئادەتتە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۆزئارا ياش پەرقى بار كىشىلەر ئارىسىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا، خۇسۇسەن ناتونۇش كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ھە دېگەندىلا بىر ـ بىرىنىڭ ئىسمىنى توغرىدىن توغرا ئاتاش ئادىتى يوق. كىچىك ياشلىقلار چوڭ ياشلىقلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ چوڭلارغا بولغان ھۆرمەت ھېسسىياتى ۋە ئەدەب تۈيغۇسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قارشى تەرەپ ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا جىنس ئايرىمىسىغا قاراپ، «ئاكا، ئاخۇن، ھەدە، ئاچا، ئايلا، تاغا، دادا، چوڭ دادا، ئانا، چوڭ ئانا» سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇن ئاكا (تۇرسىنكا)، تۇرسۇن ئاخۇن (تۇسناخۇن)، تۇرسۇن ئاخۇن ئاكا (تۇسناخۇنكا)، سەلىمە ئاچا (سەلىماچا)، سەلىمە ھەدە (سەلىمەدە)، سەلىمە ئايلا (سەلىمايلا)... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

چوڭ ياشلىقلار كىچىك ياشلىقلارنىڭ ئىسمىنى ئاتىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ كىچىك ياشلىقلارغا بولغان ئىززىتىنى ۋە ئەدەب تۈيغۇسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قارشى تەرەپ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا جىنس ئايرىمىسىغا قاراپ «جان، ئۇكا، ئىنى، ئۇكام، ئىنىم، گۈل، سىڭلىم، بالام، قىزىم» سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاتايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، «جان، خان» سۆزلىرىمۇ ھۆرمەتلەش ۋە ئىززەتلەش يۈزىسىدىن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىلىدۇ. بىراق، كىچىكلەر چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ «جان، خان» بىلەن ئاتاشقا توغرا كەلگەندە، ئادەتتە مەزكۇر «جان، خان» نىڭ كەينىگە يەنە «ئاكا / ئاچا، ھەدە» سۆزلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: تۇرسۇنجان ئاكا (تۇرسۇنجىنىكا)، سەلىمەخان ئاچا، سەلىمەخان ھەدە (يېزىقتا)، سەلىمەخاچا، سەلىمخانىدە (ئېغىزدا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھازىرقى چاغدا، «جان، ئاخۇن، خان، گۈل» قاتارلىق سۆزلەرنى ھۆرمەت ـ ئىززەت يۈزىسىدىن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا

قوشۇپ ئاتاش تۆرلۈك رايون ۋە تۆرلۈك مۇھىتتا پەرقلىق ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىمۇ مەلۇم. ئالايلۇق، خېلى كۆپ رايونلاردا، خۇسۇسەن شەھەرلەردە «ئاخۇن» سۆزى چوڭ ياشلىقلارنىڭ كىچىك باللارنى ئاتىشىدا ئىشلىتىلمەيدۇ (يەنى بۇ ھالدا، «جان» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاش ئومۇمىيراق). بەزى رايونلاردا (مەسىلەن، ئاقسۇدا) «گۈل» سۆزى «بېشىدا تاز چاقىسى بار» دېگەن ئۇقۇمغىمۇ ئىما قىلىدىغان ئاتالغۇ بولغاچقا، ئادەتتە كىچىك قىزلارنىڭ ئىسمى ئاخىرىغىمۇ «خان» سۆزى قوشۇلۇپ ئىززەتلەش تۈيغۇسى ئىپادىلىنىدۇ. مۇتلەق كۆپچىلىك رايونلاردا، خۇسۇسەن شەھەرلەردە، قىزلارنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا «خان» قوشۇلمايدۇ، بەلكى «قىز» ياكى «گۈل» سۆزى قوشۇلۇپ ئىززەتلىنىدۇ. ياشتا چوڭ (كەم دېگەندىمۇ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغان) ياكى ياشانغان ئاياللارنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا بولسا، «خان» سۆزى قوشۇلۇپ ھۆرمەت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئىسىملەنگۈچى شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپ، ھۈنەر نامىنى ياكى شۇ شەخس ئېرىشكەن ئۇنۋان ۋە شۇ ئاساستىكى شەرەپ ناملىرىنى قوشۇپ ئاتاشمۇ ھۆرمەتلەپ ئاتاش كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. بۇ خىل ئاتاش ئادەتتە ياش پەرقىنى شەرت قىلمايدۇ. مەسىلەن، ئەخمەت مۇئەللىم، قادىر دوختۇر، توختى تۆمۈرچى، سەلىمە ئىنژېنېر، دىلدار دىكتور دېگەنلەرگە ئوخشاش. مۇنداق ناملارنىڭ بەزىلىرى ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئادەتمۇ بار. مەسىلەن، شائىر لۇتپۇللا، رەسسام ئابدۇكېرىم، يازغۇچى ئەخەت، كومپوزىتور ئوبۇلھاشىم، پروفېسسور خەمىت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

زىيالىيلار تەبىقىسىگە خاس كىشىلەر ئادەتتە ھۆرمەتلىنىپ ئاتالسا، ئىسمىنىڭ كەينىگە «ئەپەندى، ئەپەندىم، خانىم» سۆزلىرىمۇ قوشۇلۇپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرلاردا، «ئۇستا // ئۇستام» سۆزىنى ھۆرمەت مەنىسىدە ئىسىملارغا قوشۇپ ئاتاش ئادەتتە قول ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى كۆرسىتىش دائىرىسىدىلا چەكلىنىدۇ، ھۆرمەتلىدىم دەپ كۆرگەنلا ئادەمنى «ئۇستام» دەپ ئاتاش ئادىتى يوق.

ئۈچىنچى، ئەركىلىتىپ ئاتاش. بۇ ئاساسەن چوڭ ياشتىكىلەرنىڭ كىچىك ياشتىكىلەرنى، خۇسۇسەن باللىلارنى ئەزىزلەپ ئاتىشى بولۇپ، بۇنىڭغا يەنە ئامراقلىق، ئەركىلىتىش ۋە يېقىن كۆرۈش تۇيغۇسى مۇجەسسەملەنگەن بولىدۇ. ئەركىلىتىپ ئاتىغاندا، ئادەتتە ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «ـئەم // ـ ئۇم // ـئم // ـىم» شەكلىدىكى بىرىنچى شەخس ئىگىلىك (تەۋەلىك) قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلى ئىسىم	ئەركىلەتمە شەكلى
ئابدۇللا	ئابدۇللام
سەيدۇللا	سەيدۇللام
ھېيىت	ھېيىتەم
ئەخەت	ئەخەتەم — ئەختەم
قادىر	قادىرەم، قادىرىم
ياسىن	ياسىنەم، ياسىنىم
ئامىنە	ئامىنەم
خەلىچە (ئەسلى «خەدىچە»)	خەلىچەم، خەلچەم
پاتە («فاتىمە» — ئاچقۇچى)	پاتەم
غۇنچە	غۇنچەم

تۆتىنچى، سەتلەپ ئاتاش، سەتلەش، چۆشۈرۈش، كۆزگە ئىلماسلىق ياكى ياراتماسلىق قاتارلىق تۇيغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بۇ خىل ئاتاش ئادەتتە ياش پەرقى ۋە جىنس ئايرىمىسىنى شەرت قىلمايدۇ. سەتلەپ ئاتىغاندا، ئومۇمەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا « ـ ئاق // ـ ئەق // ـ ئەك //ـئۇق //

- ك» شەكلىدىكى قوشۇمچە ياكى « - ئەش // - ئۈش //
- ئىش // - ش» شەكلىدىكى قوشۇمچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلى ئىسىم	سەتلىمە شەكلى
تۇر	تۇراق، تۇرەك، تۇرەش
نۇر	نۇراق، نۇرەك، نۇرەش
تۇردى	تۇرداق، تۇردەك، تۇردەش، تۇردۇش، تۇردىش
موللا	موللاق، موللەك، موللەش
مۇسا	مۇساق
خوجا	خوجاق، خوجەك، خوجەش
پاتە	پاتەك، پاتەش
سارە	سارەك، سارەش
پاتىمە	پاتىمەك، پاتىمەش

بەشىنچى، قىسقارتىپ ئاتاش. كۆپ ئەسىرلىك ئىستېمال ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، ئۇيغۇرلاردا تەلەپپۇزغا بىسەپ كېلىدىغان، ھازىر جاۋابلىققا يارىمايدىغان كۆپ تەركىبلىك ۋە قوش تەركىبلىك ئىسىملارنى قىسقارتىپ بىر تەركىبلىك قىلىپ ئاتاشتەك بىر خىل خاس ئادەت شەكىللەنگەن. بۇ خىل قىسقارتىپ ئاتاش ئادىتى نەتىجىسىدە، ئەسلىدىكى بىر ئىسىم بىر قانچىگە بۆلۈنۈپ، مۇئەييەن شارائىتتا ئايرىم - ئايرىم كىشى ئىسىملىرى بولۇپمۇ خىزمەت قىلغان. مەسىلەن:

ئەسلىدىكى ئىسىم	قىسقارتما شەكىللىرى
ئەبەيدۇللا	ئەبەيدۇل، ئەبەي
ئابدۇللا	ئابدۇل
سەيپۇللا	سەيپۇل
ئابدۇرۇسۇل	رۇسۇل
ئابدۇسوپۇر	سوپۇر

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئابدۇكېرىم	كېرىم
ئەبۇلقاسىم	ئوبۇل، قاسىم
ھەمدۇللا	ھەمدۇل
سەيدۇللا	سەيدۇل

يۇقىرىقىدەك ئاتاش ئادەتلىرى كۆپ ئەسىرلىك ئىستىمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ سوستاۋىدا بەزى خاس ئالاھىدىلىكلەرنىمۇ شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

1) ھۆرمەتلەپ ئاتاش ئادىتى ئاز بولمىغان بىر تەركىبلىك ئىسىملارنى تەدرىجىي ھالدا قوش تەركىبلىك ئىسىملارغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. مەسىلەن:

ئەسلىدە	كېيىن
مۇھەممەت	مۇھەممەتجان
ئوسمان	ئوسمانجان
قەمەر	قەمەرگۈل، قەمەرنىسا
نورۇز	نورۇزاخۇن (نورۇزئاخۇن)
سارە	سارىخان، سارىگۈل
زەيتۇن	زەيتۇنگۈل، زەيتۇنئاي

2) ئەركىلىتىپ ئاتاش ئادىتى تۈپەيلىدىن، ئەسلىدىكى بىر تەركىبلىك ئىسىملارغا ئەركىلىتىش قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولۇپ قېتىپ قالغان بىر قىسىم قاتما كىشى ئىسىملىرى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، غۇنچەم، نۇرۇم، ھېيتەم، ئەختەم، ئايىم، سىيتەم، پاتەم دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3) سەتلەپ ئاتاش ئادىتى تۈپەيلىدىن ھاسىل بولغان خېلى بىر بۆلەك كىشى ئىسىملىرى ئۇزاق جاھانلىق ئىستىمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا بارا - بارا ئۆزىدىكى سەتلەش مەنىسىنى يوقاتقان ياكى كىشىلەر تەرىپىدىن خۇسۇسەن ئوچۇق

كۆكۆل، چاقچاقچى، قوپال، سۆزگە قاش - كىرپىك چىقىرىپ تەكەللۇپ قىلىشنى بەك ياقتۇرۇپ كەتمەيدىغان يېزا خەلقى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. نەتىجىدە، بۇ خىل ئىسىملار خۇددى ئىسىملارنىڭ ئەركىلەتمە شەكلىگە ئوخشاشلا ئىشلىتىلىۋېرىدىغان بولۇپ كەتكەن. مەسىلەن، ئوسمان موللەك، غوجەك خۇدابەردى، تۇراق داۋۇت، ئەمەت نۇراق دېگەنلەرگە ئوخشاش.

4) قىسقارتىپ ئاتاش ئادىتى سەۋەبىدىن، بىر قاراشتىلا ئېتىمولوگىيىسىنى كۆرستىپ بېرىش قىيىن بولغان بىر بۆلەك كىشى ئىسىملىرى شەكىللىنىپ، كىشىلەر ئىستېمالىغا سىڭىپ كەتكەن. مەسىلەن، سېتى («سېتىۋالدى» دېگەن ئىسىمدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن)، ئوبۇل («ئەبۇلھەسەن — ھەسەننىڭ دادىسى؛ ئەبۇلقاسىم — قاسىمنىڭ دادىسى» دېگەندەك ئىسىملارنى قىسقارتىپ ئاتاشتىن شەكىللىنىپ قالغان)، زىياۋۇل («زىيائۇللا، زىياۋۇللا، زىياۋۇلھەق — ئاللانىڭ نۇرى» دېگەن ئىسىملارنىڭ قىسقارتىلمىسى)، نۇرمەت («نۇرى مۇھەممەد»نىڭ قىسقارتما شەكلى) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

5) ئۇيغۇرلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىنى ئاتاشتىكى ئۆزىگە خاس ئادەتلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ سوستاۋىدا ھەم كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ كېلىۋاتقان، ھەم كىشى ئىسىملىرىنىڭ ھۆرمەت - ئىززەت شەكلىنى ھاسىل قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان، يەنە شۇنداقلا كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ باشقا يېڭى بىر ئىسىم ياساش رولىنىمۇ ئوينايدىغان كۆپ ۋەزىپىلىك تەركىبلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى بۇ خىل كۆپ ۋەزىپىلىك تەركىبلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ «ئاخۇن، جان، ھاجى، خان، قىز، نىسا، گۈل» سۆزلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئالايلۇق:

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

① ئەر كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان «ئاخۇن، ھاجى، جان» سۆزلىرى، كېيىنچە مۇستەقىل ھالدىلا ئەر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئۆزى ياكى ئاساسىي گەۋدىسى قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن، ھاجى ياقۇپ، ھاجى ئەخمەت، ھاجى نۇر ھاجى (ئاستى سىزىلغانلار ئىسىملەنگۈچىنىڭ ئۆز ئىسمى)، ئاخۇنباي، ئاخۇنھاجى، جانباي، جاناخۇن (يەنى جان ئاخۇن) دېگەنلەرگە ئوخشاش. قىز - ئاياللارنى ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا ئىشلىتىلىدىغان «خان، قىز، گۈل، نىسا» سۆزلىرى بولسا، قىز - ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغانمۇ بولغان. مەسىلەن: خانگۈل، خانقىز، گۈلخان، گۈلقىز، نىساخان، نىساگۈل دېگەنلەرگە ئوخشاش.

② «ئاخۇن، جان، ھاجى» سۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالىدا، خۇسۇسەن يېزىق تىلى ئىستېمالىدا يېڭىدىن ئەر كىشى ئىسىملىرىنى ياسايدىغان قوشۇمچە بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلى ئىسىم	ياسالما ئىسىملار
ئېلى	ئېلىجان، ئېلاخۇن (ئېلى ئاخۇن)
مۇھەممەت	مۇھەممەتجان، مەممەتاخۇن (مۇھەممەت ئاخۇن)
ئوسمان	ئوسمانجان، ئوسمىناجى (ئوسمان ھاجى)

روشەنكى، يېزىق تىلى ئىستېمالىدا، يۇقىرىدىكى «ئېلىجان، ئېلاخۇن» لارنى «ئېلى» دېگەن ئىسىم بىلەن، «ئوسمانجان، ئوسمىناجى» دېگەنلەرنى بولسا، «ئوسمان» دېگەن ئىسىم بىلەن بىر ئىسىم دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئەمەلىيەتتە «جان، ئاخۇن، ھاجى» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئايرىم - ئايرىم ئىسىملار بولۇپ

ئۆزلىشىپ كەتكەچكە، بىرى يەنە بىرىگە بەدەل قىلىنسا، ئىسىم ئىگىسى نارازى بولىدۇ، قوشۇلمايدۇ، ئېتىراپ قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا، «گۈل، نىسا، قىز، خان» سۆزلىرىنىڭ ئايال ئىسىملىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىمۇ ئېنىق. ئالايلۇق، «تۇر، نۇر، تۇردى، تۇرسۇن، توختى، نىياز» قاتارلىق ئىسىملار ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدۇ. بىراق، مەزكۇر ئىسىملارغا ئاشۇ «خان، گۈل، قىز، نىسا» سۆزلىرى قوشۇلسا، ئۇلار خوتۇن - قىزلار ئىسىملىرىغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇرخان (تۇخان)، تۇر قىز (تۇ قىز) تۇرنىسا (تۇنىسا)، نۇرگۈل، نۇرخان (نۇخان)، تۇردىخان، تۇرسۇنخان، تۇرسۇنگۈل، توختىخان، توختىقىز، نىيازگۈل، نىيازخان دېگەنلەرگە ئوخشاش.

«ئاخۇن، جان» سۆزلىرى ئېغىز تىلىدا ھەرقانداق ئەر كىشىنىڭ ئىسمى ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىلىۋېرىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا «خان، قىز، نىسا، گۈل» سۆزلىرىمۇ ئېغىز تىلىدا (ياش پەرقىگە قاراپ) خوتۇن - قىزلار ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ ئىشلىتىلسا بولىدۇ. بۇ ھالدا بۇلار پەقەت ھۆرمەت، ئىززەت، ئەدەب مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، خالاس.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشى ئىسىملىرىنى يەككە ئاتىشىدا چوڭغا ھۆرمەت، كىچىككە ئىززەت، دوستقا مۇھەببەت، رەقىبكە نەپرەت تۇيغۇسى ئومۇمەن ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى مۇشۇ خىل كىشى ئىسىملىرىنى يەككە ئىشلەتكەندە، ئىسىملەنگۈچىگە بولغان ھېس - تۇيغۇسىنى قوشۇپ ئاتاش ئادىتى ئاخىرىغا كېلىپ، كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلما تەركىبىدە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك خاس ئۆزگىچىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

7. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس، لەقەم ۋە فامىلە قوللىنىش مەسىلىسى

1) تەخەللۇس

«تەخەللۇس» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆز بولۇپ، ئۇ شۇ دەۋردە ئىشلىتىلگەن «لەقەب، مۇلەققەب» دېگەن سۆزلەر بىلەن بىرگە كىشىلەرنىڭ، خۇسۇسەن قەلەمكەشلەرنىڭ، زىيالىيلارنىڭ ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قويۇۋالغان قەلەم ئىسمىنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇ بولۇپ خىزمەت قىلغان. شۇڭا، ئەلىشىر ناۋائى بەزى ئەسەرلىرىدە ئۆزىنى «ئەلىشىرۇلمۇتەخەللۇس بىنىنەۋائى (يەنى ناۋائى تەخەللۇسلۇق ئەلىشىر)» دەپ ئاتىسا («مەھبۇلقۇلۇب»)، يەنە بەزى ئەسەرلىرىدە «ئەلىشىرۇلمۇلەققەب بىنىنەۋائى (ناۋائى لەقەبلىك ئەلىشىر)» دەپ ئاتايدۇ («مۇھاكەمەتۇللۇغەتەيىن»). ھېلىمۇ زىيالىيلار تىلىدا «تەخەللۇسى» دېگەن سۆزنى «ئەدەبىي لەقىبى» دەپ ئىشلىتىش ئادىتى بار.

ئىزدىنىپ قارايدىغان بولساق، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان تەخەللۇسلار ئومۇمەن قىلغاندا، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى بايقايمىز:

بىرىنچى، ئىسىم سۆزلەردىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، تەۋفىق (غالىبىيەت، مۇۋەپپەقىيەت)، قەلەندەر، گۇمنام، مەشرەپ، قايىنام ئۆركىشى، باغراش، كروران، زۇلپىقار دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، سۈپەت سۆزلەردىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، لۇتفى (مەرھەمەتلىك)، سەبۇرى (سەبىرلىك)، تەجەللى (جۇلالىق)، سۇزۇك، يارقىن، شەۋقى (تەشنا بولغان)،

ساباھى (سەھەرچى)، ئۆتكۈر دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۈچىنچى، سۆز ئاخىرىغا «ئى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق سۈپەتلەشتۈرۈلگەن يەر ـ جاي نامىلىرىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، كاشغەرى (قەشقەرلىق)، فارابى (فارابلىق)، خارەزمى (خارەزملىك)، خوتەنى (خوتەنلىك)، يېڭىسارى (يېڭىسارلىق)، ياركەندى (يەركەنلىك)، لەمجىنى (لەمجىنلىك)، سايرامى (سايراملىق)، ئارتۇجى (ئاتۇشلۇق).

تۆتىنچى، سۈپەت ياكى سۈپەتداش سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «ئى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ھاسىل قىلىنغان تەخەللۇسلار. مەسىلەن، زەلىلى، جەلىلى، غەرىبى، كاتىبى، كەرىمى، ئەزىزى دېگەنلەرگە ئوخشاش. مەزكۇر سۆزلەرنىڭ «ئى» سىز شەكىللىرىنىڭ ئۆزى ئەسلىدە سۈپەت ياكى سۈپەتداش سۆزلەر بولۇپ، مەنىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «ھەممىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان، ئۇلۇغ، غېرىب، يازغۇچى، كارامەتلىك، ئەزىز» دېگەن بولىدۇ.

ئەزەلدىن تارتىپ ھازىرغىچە، تەخەللۇس قوللىنىش گويا زىيالىيلار تەبىقىسىگىلا خاس ئالاھىدە ئىمتىياز بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئاۋام خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇملىشالمىغان. بۇ، بىر تەرەپتىن كەڭ پۇقرالارنىڭ تەخەللۇس قويۇشقا ھاجىتى چۈشمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن تەخەللۇسنىڭ تەرەققىي قىلىپ «فامىلە» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلمىگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

2) لەقەم

«لەقەم» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «لەقەب» ئاتالغۇسىنىڭ جانلىق تىلدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش قىلىپ ئۆزلەشكەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئۇنى جانلىق تىلدىن قوبۇل قىلغان. مەزكۇر ئاتالغۇ ھازىر خەنزۇ تىلىدىكى «绰号, 外号» سۆزلىرىگە بەدەل

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

«لەقەم» مۇ، «تەخەللۇس» مۇ ئوخشاشلا كىشىلەرگە ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قويۇلغان ئىككىنچى بىر ئاتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ — مەزكۇر ئىككى ئاتالغۇنىڭ تۈپكى ئۇقۇم جەھەتتىكى ئورتاقلىقى. ئەمما، «تەخەللۇس» خاس زىيالىيلار-نىڭ، خۇسۇسەن قەلەمكەشلەرنىڭ «قەلەم ئىسمى» (笔名) نى كۆرسىتىدۇ؛ «لەقەم» بولسا، ھەرقانداق ئادەمنىڭ (مەيلى ئۇ زىيالىي بولسۇن ياكى دېھقان) ئۆز ئىسىم - فامىلىسىدىن باشقا قويۇلغان نامىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ — ئۇلارنىڭ كونكرېت ئۇقۇم جەھەتتىكى پەرقى. «تەخەللۇس» ئاشۇ تەخەللۇس ئىگە-سىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان بولىدۇ. «لەقەم» بولسا، ئادەتتە باشقا كىشىلەر تەرىپىدىن قويۇلغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «لەقەم» ئۆزىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنىڭ كەڭ، ئۇقۇمچانە-لىقىنىڭ كونكرېت ۋە جانلىق بولۇشى بىلەنمۇ «تەخەللۇس» تىن پەرقلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان لەقەملەرنى مەنە دائىرى-سى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) شۇغۇللىنىۋاتقان ھۈنەر - كەسپىنىڭ نامىنى شۇ كى-شىنىڭ ئىسمى بىلەن بىرگە ئاتاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن لەقەملەر. مەسىلەن:

قاساپ، باققال، تۆمۈرچى، ياغاچچى، ناۋاي (نانۋاي)، مانتىپەز، ھارۋىكەش، كارۋان (ياكى كارۋانچى)، بۆكۈن (ياكى بۆكەن — كونىچە نەزىرە - نۆزرەت ئىشلىرىدا گۆش قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقسىملىگۈچى).

2) كىشىلەرنىڭ چىراي شەكلى، تەقى - تۇرقى، بەدەن ئەزالىرىدىكى دەرھال كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارغا قاراپ قويۇلغان لەقەملەر. مەسىلەن:

قارا، سېرىق، ساقال، بۇرۇت، كوسا، قاراقاش، ئۇزۇن

(ياكى ئۇزۇن تۇرا)، توقماق (ياكى كالتەك ــ پاكار مەنىسىدە)، بۇرۇن (بۇرنى يوغان مەنىسىدە).

3) كىشىلەرنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىگە قاراپ قويۇلغان لەقەملەر. مەسىلەن:

سەپرا، قىزىلمۇچ (ئاچچىقى يامان مەنىسىدە)، ياۋاش، ئالدىراڭغۇ، ئېغىر، مۆرىمەس، كاسكاس، مىس ـ مىس...

4) يەر ـ جاي نامىلىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر. بۇنىڭدا ئادەتتە بىر يۇرتقا باشقا يۇرتتىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار بولسا، ئۇلارغا ئاشۇ كەلگەن ئەسلى يۇرتىنىڭ نامىنى لەقەم قىلىپ قويۇش ئەھۋالى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

روزى خوتەن، مۇھەممەت يەركەن، ئوسمان ئوپال، ماناپ دولان...

5) ھايۋان ياكى ئۇچار قاناتلار نامىلىرىدىن ئېلىپ قويۇلغان لەقەملەر. بۇ خىل لەقەملەر ئارقىلىق ئادەتتە لەقەملەنگۈچىنىڭ ئاشۇ ھايۋان ياكى ئۇچار قاناتقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەلگىلىك بىر خۇسۇسىيىتى، مۇئەييەن ئالاھىدىلىكى مۇبالىغىلىك ھالدا ئىما قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەخەت بۆرە، مۇسا يولۋاس، سەمەت موزاي، قادىر توشقان، تۇردى پاشا، ئاينۇر ۋىتۋىلداق، مايىنۇر تورغاي، تۇرسۇن قۇشقاچ، توختى توخۇ، مەمتىمىن قاغا، ۋاھىتجان تۆگە، كامال كالا، غېنى تۇلكە...

ئۇنىڭدىن باشقا، يۇتكۇل بىر نەسەبنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە، لەقەملەرنىڭ ئاخىرىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار / لەر» نى قوشۇپ ئاتاشمۇ بىرقەدەر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئادەت. مەسىلەن:

كۆچەكلەر، كەنجەكلەر، دۆرەنلەر (يەنى دەۋر سۈرگەنلەر)، بۆكەنلەر... ئۇيغۇرلاردا، بىر ئادەم ياكى بىر نەسەب

كونكرېت بىر لەقەم بىلەن ئاتالغاندىن باشقا، بىر رايون، پۈتكۈل بىر يۇرت خەلقى ئورتاق بىر لەقەم بىلەن ئاتىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار. مەسىلەن:

تارانچىلار، كاۋىلار، جاھىللار، چوماقچىلار...

ئۇيغۇرلاردا، «لەقەمنى خىزىر ئەلەيھىسسالام قويىدۇ» دەيدىغان بىر گەپ بار. بۇ سۆزدىن بىر ئادەمگە قويۇلغان لەقەم ئاشۇ لەقەملەنگۈچىنىڭ تەقى - تۇرقى، مىجەز - خۇلقى، تىپىك ئالاھىدىلىكىنى ئوبرازلىق ۋە قايىل قىلارلىق ئېچىپ بېرەلىسە، ئاندىن سىڭىدۇ ۋە ئومۇملىشالايدۇ دېگەن مەنە چىقىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلاردا، خۇسۇسەن ئەرلەردە لەقەمسىز ئادەم يوق دېيىشمۇ بولىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا، لەقەملەنگۈچىنىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلغان لەقەملەر (مەيلى ئۇ ئۇچۇرۇش ياكى چۈشۈرۈش مەنىلىك بولسۇن) ئوخشاش ئىسىملىك كىشىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىدىن باشقا، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا يۇمۇر ۋە چاقچاققا يىپ ئۇچى بولۇپ، ئولتۇرۇشنى قىزىتىش رولىنى ئويناپ كېلىۋاتقانلىقىمۇ ئەمەلىيەت. بىراق قىسمەن لەقەملەردە لەقەم ئارقىلىق ئوبيېكتىنى چۈشۈرۈش، كەمسىتىش خاھىشى ئېغىرراق بولغاچقا، ئاشكارا سورۇنلاردا ئىشلىتىلمەيدۇ. مۇنداق لەقەملەر ئەمەلىيەتتە بىراۋنىڭ دۈمبىسىگە باشقىلار تەرىپىدىن تۈيدۈرماي يېزىپ قويۇلغان خەتكە ئوخشىشىدۇ، خالاس.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردا لەقەم قويۇش ۋە لەقەم ئىشلىتىش ئادىتى تەخەللۇس قويۇش ۋە تەخەللۇس ئىشلىتىشكە قارىغاندا ئىستېمال دائىرىسى كەڭ، ئاممىۋى ئاساسى چوڭقۇر. ئەزەلدىن تارتىپ ھازىرغىچە، ئۆز ئەجدادىنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىغا ۋارىسلىق قىلغانلار يوق دېيەرلىك. بىراق، ئاتا - بوۋىسىنىڭ لەقەملىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەۋلادلار مىڭلاپ، ئون مىڭلاپ تېپىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئا-

شۇنداق خەلق ئىچىدە كەڭ دائىرىگە ئىگە بولۇپ كەتكەن لەقەملەرنى «خەلق ئىچىدىكى فامىلە» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

3) فامىلە

فامىلە — بىر ئائىلىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان پۈتكۈل بىر جەمەت (家族) سىستېمىسىنىڭ نام بەلگىسى ياكى نەسەب نامى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار تا ھازىرغىچە فامىلە قوللىنىشنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشقا ئاشۇرالمىغان ياكى ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنى يولغا قويمىغان مىللەتلەر قاتارىغا كىرىدۇ. چۈنكى بىز ھازىر ئۆز ئىسمىمىزغا قوشۇپ ئېيتىپ (يېزىپ) كېلىۋاتقىنىمىز فامىلە ئەمەس، ئۇ پەقەت دادىمىزنىڭ ئىسمى. ئۇ پۈتكۈل بىر جەمەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پەقەت بىر ئائىلىنىڭلا بەلگىسى، خالاس.

بىراق، ئۇيغۇرلاردا ئەزەلدىن تارتىپ فامىلە ئۇقۇمى بولمىغانمۇ ئەمەس. بەزى ئالىملار قەدىمكى دەۋر ئۇيغۇرلىرىدا قەبىلە نامىلىرىنى ئۆز ئىسمىلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇپ ئاتاش ئادىتىنىڭ بولغانلىقىنى ۋە مەزكۇر قوشۇپ ئاتالغان قەبىلە نامىلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە فامىلە ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. مەسىلەن، قارلۇق ئەرۋۇز، بارغۇت كۈن، باسمىل سارىغ دېگەنلەرگە ئوخشاش (بۇ يەردىكى «قارلۇق، بارغۇت، باسمىل» دېگەنلەر قەبىلە نامى). ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ بولغان بەزى كىشىلەر مەخسۇس ئاتالغۇلارنى ئەجدادتىن ئەۋلادقىچە ئۆزگەرتمەي ئىزچىل ھالدا ئۆز ئىسمىلىرىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلەتكەن. ئالايلۇق، ئاپئاق خوجا ئەۋلادلىرى «خوجا» سۆزىنى ئۆزلىرىنىڭ فامىلىسى ئورنىدا ئىشلەتكەن بولسا، قۇمۇل ۋاڭ جەمەتىدىكىلەر «غازى» (ئىسلام غازاتچىسى) سۆزىنى ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىگە فامىلە قىلغان. مەسىلەن، مۇھەممەد شاھ غازى (ئۆزى)، يارـ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مۇھەممەد غازى (دادىسى)، باقى غازى (بوۋىسى)، ئىبراھىم غازى (ئۇلۇغ بوۋىسى) دېگەنلەرگە ئوخشاش. («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1989 - يىل 2 - سان، 11 - بەت) بىراق، بۇ پەقەت قىسمەنلىك بولۇپ، مۇتلەق كۆپچىلىك يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى، زىيالىيلار ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا فامىلە قوللىنىش ئومۇمىيۈزلۈك ئادەتكە ئايلانمىغان.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان يېڭى ئەنئەنە بويىچە، ئۇيغۇرلاردىمۇ ئاتىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمى ئاخىرىسىغا « - ئوۋ // - ئوپ» (ئوغلى مەنىسىدە) ۋە « - ئوۋا» (قىزى مەنىسىدە) قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ ئۇنى مۇقىم فامىلە قىلىش تەۋسىيە قىلىنغان ۋە بۇ تەشەببۇس ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرلىرىدە زىيالىيلار، سودىگەرلەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زاتلار ئارىسىدا خېلىلا كەڭ ھمايىگە ئېرىشىپ، ئومۇملىشىش تۈسىنى ئالغان. بىراق، كونكرېت نىزام، ئېنىق بېكىتمە بولمىغاچقا، كەڭ ئاما، خۇسۇسەن دېھقانلار ئاممىسى بۇ ئىشنىڭ سىرتىدا قالغان. نەتىجىدە ئۇ تەشەببۇس ئاخىرقى ھېسابتا ئەمەلگە ئاشمىغان.

1949 - يىلدىن كېيىن، جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا، خەلقنىڭ ئىلىم - مەرىپەت سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ كەلدى. مۇشۇ سەۋەبتىن، خەلق ئارىسىدا مۇقىم فامىلە قوللىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش تەشەببۇسى ۋە تەلىپى كۈنسېرى كۈچەيمەكتە. نۇرغۇن كىشىلەر، خۇسۇسەن زىيالىيلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلىرىدىن دەپ تونۇلۇپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق فامىلىسىز كېتىۋېرىشىنى بىر خىل نۇقسان ۋە چوڭ كەمچىلىك دەپ ھېسابلىماقتا.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر كىشى ئىسمشۇناسلىقى تەتقىقاتىمۇ يېڭى يۈكسىلىشلەرگە ئېرىشتى. بەزى تىلچىلار، تەزكىرىچىلەر مەخسۇس ئىزدىنىپ، ئۇيغۇر ئىسمشۇناسلىقىنىڭ تۈرلۈك ئەھۋاللىرى ھەققىدە نەتىجىلىك ئەمگەكلەرنى ئېلان قىلدى. شۇ جۈملىدىن، ئومۇمىيۈزلۈك مۇقىم فامىلە قوللىنىش مەسىلىسى ھەققىدىمۇ ياخشى تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ خىل تەكلىپلەر ئاساسەن مۇنداق ئىككى نۇقتىغا مەركەزلەشتى: بىرى، بىر ئائىلە شۇنداقلا پۈتۈن جەمەتىكىلەر مەسلىھەتلىشىپ بىر سۆزنى (مەيلى ئۇ ئادەم ئىسمى، تاغ - دەريا ئىسمى ياكى يەر - جاي نامى بولسۇن) ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىپ بېكىتىش، يەنى بىر ئادەمنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى بىلەن فامىلىسىدىنلا تەركىب تاپقان بولۇش، يەنە بىرى بولسا، ئەرەبلەرنىڭ ئۈچ ئىسىم (يەنى ئەلئىسمۇسۇلەسا) قوللىنىش ئادىتىنى قوبۇل قىلىش، يەنى بىر ئادەمنىڭ ئىسىم - فامىلىسى «ئۆزىنىڭ ئىسمى + دادىسىنىڭ ئىسمى + فامىلە» دىن تەركىب تاپقان بولۇش دېگەندىن ئىبارەت. ئىخچاملىق زۆرۈرىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىرىنچى تەكلىپ نىسبەتەن مۇۋاپىق، ئەلۋەتتە.

دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىشنى يولغا قويۇش تەجرىبىسى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، بىر مىللەتتە ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىش مۇئەييەن مەمۇرىي پەرمانسىز ئىشقا ئاشمايدۇ. ھالبۇكى، ئىسلاھات ئېلىپ كەلگەن مەدەنىي گۈللىنىشنىڭ تۈرتكىلىكى ئارقىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك فامىلە قوللىنىشتىن ئىبارەت بۇ زور ئىشى مۇناسىۋەتلىك ئورگانلىرىمىزنىڭ ئېنىق بېكىتمە چىقىرىشى بىلەن پات پۇرسەتتە ئەمەلگە ئاشقۇسى.

www.uyghurkitap.com

8. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە نۆۋەتتىكى يۈزلىنىش

ئۆز تەركىبىنىڭ لېكسىكا ۋە سىمانتىكا جەھەتتە نىسبەتەن مۇقىم بولىدىغانلىق ئۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر شۇ تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر ئادەتتە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى، ھاكىمىيەتنىڭ ئالمىشىشى تۈپەيلىدىن دەرھال ئۆزگىرىدىغان سىياسىي ئاتالغۇلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ ئەجدادتىن ئەۋلادقا ئەينەن يەتكۈزۈلگەن ياكى قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلغان، ئەمما مەنىسىنى يوقاتمىغان ھالدا ئىشلىتىلىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدىكى «توختى، تۇردى، تۇرسۇن، تويبولدى، يولبولدى» دېگەندەك ئىسىملارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئەينەن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، «مۇھەممەد» قاتارلىق ئىسلامچە ئىسىملارنىڭمۇ X ئەسىردىن بۇيان ئىزچىل ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى بۇ ئۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

بىراق، كىشى ئىسىملىرى گەرچە كىشىلەرنىڭ سىياسىي قىياپىتىنى ئىپادىلەيدىغان سالاھىيەت نامى ئەمەس، بەلكى بىر ئادەمنى يەنە بىر ئادەمدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نام بەلگىسى بولسىمۇ، ئوخشاشمىغان زامان، ئوخشاشمىغان دەۋر ۋە بۇ دەۋرلەردىكى ھۆكۈمران ئاڭ - ئەقىدىلەر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي سوستاۋىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدە شۇ مىللەت كىشىلىرى بېشىدىن كەچۈرگەن دەۋرلەر ۋە شۇ دەۋرلەردىكى سىياسەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئىزنالىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق، بۇددى-

زم دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلاردا سانسكرىتچە ئىسىملارنىڭ كۆپ قوللىنىلغانلىقى، ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى ئۇيغۇرلاردا بولسا، ئەرەبچىدىن كىرگەن ئىسىملارنىڭ كۆپ قوللىنىلىۋاتقانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى سوتسىيالىزم دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن بۇيانقى 40 نەچچە يىللىق ئەھۋاللارغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يېڭى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىغا ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ كىشى ئىسىملىرى سىستېمىسىدىمۇ زامانغا ماس ھالدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەرنىڭ بارلىققا كەلگەن ۋە كېلىۋاتقانلىقىنى بايقايمىز. بۇ خىل يېڭى يۈزلىنىشنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، بۇرۇنقى زامانلاردا «بالىنى كۆز تېگىشتىن ساقلايدۇ، پەرزەنت چاچراپ كەتمەيدۇ، سالامەت چوڭ بولىدۇ» دېگەن كونا چۈشەنچە بويىچە قويۇلىدىغان «يانتاق، چاۋار، سۈپۈرگە، پالتا، بوسۇغا» دېگەندەك ئىسىملار تەدرىجىي ھالدا ئىستېمالدىن قالماقتا. ھازىر 30 ياشتىن تۆۋەن بولغان ياشلار، خۇسۇسەن شەھەر ياشلىرى ئىچىدە مۇنداق ئىسىملىكلەر يوق دېيەرلىك.

ئىككىنچى، ئىسىملارنىڭ ئىخچام بولۇشىنى ياقلاش ئومۇميۈزلۈك خاھىشقا ئايلانماقتا. ياشلاردا، خۇسۇسەن بالىلاردا قوش تەركىبلىك ۋە كۆپ تەركىبلىك ئىسىملار تەدرىجىي ئازايماقتا. خېلى كۆپچىلىك رايونلاردىكى شەھەر بالىلىرى ئىچىدىن «روزىمۇھەممەتھاجى» دېگەندەك ئۈچ ئادەمنىڭ ئىسمىنى بىر ئۆزىگە قويۇۋالغان بالىلارنى تاپماق تەس.

ئۈچىنچى، قىزلار ئىسىملىرىدا گۈزەل، ئاڭلاشقا يېقىملىق بولۇشنى كۆزلەش ئاساسىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ، ئەرلەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «خان، گۈل، نىسا» سۆزلىرىنى قوشۇپلا

خوتۇن ـ قىزلار ئىسىملىرىنى شەكىللەندۈرۈپ ئىشلىتىدىغان ئەنئەنە تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاشماقتا. ھازىرقى 20 ياشتىن تۆۋەن قىزلار، خۇسۇسەن شەھەر قىزلىرى ئىچىدە «تۇخان (تۇرخان)، تۇرسۇنخان، نىيازخان، قۇۋانخان (قۇربانخان)، توختىخان، تۇدىخان (تۇردىخان)» دېگەندەك ئىسىملىكلەر ناھايىتى ئاز دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىسىملارنىڭ چۈشىنىشلىك بولۇشىنى ياقلاش بارغانسېرى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانماقتا. كىشىلەر نېمە مەنە بېرىدىغانلىقىنى ئۆزلىرى ياخشى چۈشەنمەيدىغان سۆزلەرنى بالىلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇشنى تازا راۋا كۆرمەيدىغان بولماقتا. «سەدىرىدىن، بەدرىدىن، پەزلىدىن، زىياۋۇللا، غىياسۇللا» دېگەندەك ئىسىملارنىڭ خۇسۇسەن بالىلار ئىسىملىرىدا كەم ئۇچرايدىغان بولۇپ كېتىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

بەشىنچى، ساپ دىنىي ئۇنۋانلارنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى تەدرىجىي يوقالماقتا. مەسىلەن، ئىمام، موللا، خەلپەت، سوپى، قازى، قارى دېگەندەك ئىسىملارنىڭ بالىلاردا ئانچە كۆرۈلمەسلىكى بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

ئالتىنچى، ئەرەب ـ پارسچە ئىسىملارنى تاشلاپ، قەدىمكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىن ئېلىپ ئات قويۇش خاھىشى كۆچەيمەكتە. مەسىلەن، پانتېكىن، ئەرتېكىن، ئەلپەر (ئالپ ئەر) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

يۇقىرىقىلار قوللاشقا، تەرغىپ قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئاكتىپ يۈزلىنىشلەر. ۋەھالەنكى، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىسىم قوللىنىشىدا قىسمەن پاسسىپ رەۋىشتىكى يۈزلىنىشلەرمۇ بار. ئۇلارنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە.

بىرىنچى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەركىبىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان قوش تەركىبلىك ئىسىملاردىكى، ئۇزاق ئە-

سىرلىق ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۆزۈن، سۆرەلمىلىك ھېس قىلىپ، ئاللىقاچان قىسقارتىۋەتكەن سۆزلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يەنە ئاشۇ ئاتام زامانىسىدىكى ئۆزۈن، سۆرەلمە شەكلىگە قايتۇرۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن:

بۇرۇنقى قىسقارتما شەكلى	ھازىرقى شەكلى
مەتتۇرسۇن	مۇھەممەتتۇرسۇن
مەتتۇردى	مۇھەممەتتۇردى
مەتتوختى	مۇھەممەتتوختى
مەتروزى	مۇھەممەتروزى
مەمتىلى	مۇھەممەتئېلى
مەمتىمىن	مۇھەممەتئىمىن

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغانىدىن كېيىن، «تۇردى، توختى، تۇرسۇن» غا ئوخشاش ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملارنى تاشلىۋېتىشكە كۆزى قىيماي ئۇلارنى يەنىلا ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. پەقەت ئۇلارنىڭ «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۇممىتى» بولغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا مەزكۇر ئىسىملارنىڭ ئالدىغا «مۇھەممەد» نى قوشۇپ، قوش تەركىبلىك ئىسىم قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى، مەزكۇر «مۇھەممەد» دېگەن ئىسىم ئاشۇ قوش تەركىبلىك ئىسىملاردا پەقەت بىر قوشۇمچە تەركىب (虚名) ئىدى، خالاس. شۇڭا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىستېمال ئەمەلىيىتى جەريانىدا، مۇنداق قوش تەركىبلىك ئىسىملارنىڭ ئۆزۈن بولۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا، مەزكۇر قوش تەركىبلىك ئىسىملاردىكى رەسمىي ئىسىم (真名) يەنى ئاساسىي تەركىبنى تولۇق ساقلاپ قېلىپ، قوشۇمچە تەركىب بولغان «مۇھەممەد» نى «مەت» كە قىسقارتىپ ئاتاشنى راۋا كۆرگەن. روشەنكى، بۇ ئەقىلغا سىغىدىغان، ئاكتىپ بىر ئىجا-

دىيەت بولغان. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئۇنى
كەينىگە قايتۇرۇپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويۇشىمىز ھېچقانداق
بىر ئاقىللىقنىڭ ئىپادىسى ئەمەس، بەلكى نۆۋەتتىكى ئىسىملارنى
ئىمكان بار ئىخچام قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇمۇمىيۈزلۈك فامىلە
قوللىنىشنى بالدۇرراق ئىشقا ئاشۇرۇش روھىغا خىلاپ كېلىد-
غان تەتۈرلۈك، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر، زىيا-
لىيلار باشلامچىلىق بىلەن ئۆز ئىسىملىرىدىكى قوشۇمچە تەر-
كىبلەرنى ئاڭلىق ھالدا ئېلىپ تاشلىشى، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر-
لارنىڭ (ھەقىقەتەنمۇ زۆرۈر بولغان) كىشى ئىسىملىرى ئىسلا-
ھاتىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ھەسسە قوشۇشى لازىم.

ئىككىنچى، ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى «ئى» لەشتۈرۈش. مەسى-
لەن، قادىر نىيازى، سەمەت ئەخمەتى (ئەخمىدى)، تالىپ مۇ-
ھەممەتى (مۇھەممىدى)، كامىل نازىرى، سادىر ھاۋازى، ئەيسا
نادىرى، توختى قۇربانى، تۇرسۇن دۆلەتى، تۇراق يۇنۇسى
دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۆز زامانىسىدا، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە تە-
خەللۇس قىلىپ ئىشلەتكەن يەر - جاي ئىسىملىرىنى «ئى»
قوشۇمچىسى بىلەن سۈپەتلەشتۈرۈپ (مەسىلەن، كاشغەرى،
خوتەنى، تۇرپانى قىلىپ) ئىشلىتىشى ئىلمىي زاكۇنغا ئىگە
ھەقلىق ئىش بولۇپ، «ئى» لەشتۈرۈلگەندىن كېيىنكى ئۇ ئى-
سىملار «قەشقەرلىك مەھمۇد، خوتەنلىك سايىت، تۇرپانلىق
گايىت» دېگەندەك ئېنىق مەنىگە ئىگە ئىدى. ئەمدى، ھازىرقى
«توختى قۇربانى» دېگەندىكى «ئى» قوشۇمچىسى نېمە ئۇقۇمنى
ئاڭلىتىدۇ؟ زادى نېمە زۆرۈرىيەت بىلەن قوشۇلدى؟ ئاتىسىنىڭ
ئىسمى «ئى» لىك بولغانلار «قەلەمكەش، زىيالىي، ئۇقۇمۇشلۇق
زات» لارنى كۆرسىتەمدۇ - يا؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، قاچان
ۋە قانداق سالاھىيەتكە ئىگە بولغان كىشى ئاتىسىنىڭ ئى-

مىنى «ئى» لەشتۈرسە بولىدۇ؟ مەلۇمكى، 40 - يىللاردا زىيالىيلارنىڭ «ئۇۋ // ئۇۋا» قوشۇمچىسىنى دادىسىنىڭ ئىسمىغا قوشۇپ ئاتاشنى مودا قىلىشى كەم دېگەندىمۇ مەزكۇر قوشۇمچىنىڭ «ئوغلى // قىزى» مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغانلىقىنى مەنبە قىلغان. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە قوشۇۋېلىنىۋاتقان «ئى» قوشۇمچىسىنىڭ ھېچقانداق بىر ئېنىق ئۇقۇمى ۋە كونكرېت مەنىسى يوق. شۇنداق ئىكەن، بۇ خىل بىھۇدە ئىشنى ۋاقتىدا تۈزەتكەن ياخشى دەپ قارايمىز.

قىسقىسى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئومۇمىي تەركىبى ئېنىق ھالدىكى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى ياخشى، ئىلمىي يۈزلىنىشلەرنى قوللاش، راۋاجلاندۇرۇش لازىم. قىسمەن دەرىجىدىكى پاسسىپ، ئەھمىيەتسىز خاھىشلارنى بولسا، ئاڭلىق ھالدا تۈزىتىش كېرەك.

خاتىمە

كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي نامىلىرى تەتقىقاتى ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭمۇ تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە، پەقەت لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ قائىدىلىرى ئاساسىدا، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى ۋە مەنە دائىرىسىنى مەركىزىي نۇقتا قىلغان ھالدا ئومۇمىي بايان بېرىلدى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىدا قىلىنىشقا تېگىشلىك خىزمەتلەر ناھايىتى كۆپ. ئالايلۇق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى دائىرىسىدە زادى قانچىلىك ئىسىم ئىشلىتىلىۋاتىدۇ؟ بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ (ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئەڭ يۇقىرى) ئىسىملار قايسىلار؟ بۇنى تېخى ھېچكىم ستاتىستىكا قىلىپ كۆرگەن يوق. ئۇنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى

دىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ قېيىن تۇغقان ئاتالغۇلىرى، شىرەم تۇغقان ناملىرىنى قېزىش، تولۇقلاش، ئىلمىيلەشتۈرۈش، ھەممە ئادەمنى ئۆزىنىڭ ئائىلە – نەسەب شەجەرىسىنى سىزىپ كۆرسىتەلەيدىغان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەردىن سانىلىدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى مۇھىم ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش. ھالبۇكى، بۇ جەھەتتە يەنىمۇ كۆپرەك كۈچ سەرپ قىلىشقا، ھەر تەرەپلىمىلىك ئىزدىنىشكە ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

ئونىنچى باب

ستىلىستىكا ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى

§1. ستىلىستىكا ھەققىدە چۈشەنچە

«ستىلىستىكا» دېگەن ئاتالغۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر جۈملىسىدىن بولۇپ، ئۇ كېيىنكى چاغلاردا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئىزچىل ئىشلىتىلگەن «ئىلمى بەلاغەت» (تىل يېتىكلىكى ئىلمى) بىلەن «ئىلمى فەساھەت» (تىل گۈزەللىكى ئىلمى) دېگەن ئاتالمىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن خاس تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى بولۇپ قالغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ستىلىستىكا» دېگەن بۇ سۆز ئومۇمەن قىلغاندا كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە. كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلگەندە، ئۇ «ستىلىستىكا ئىلمى» (修辞学) دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتىدۇ. تار مەنىدە ئىشلىتىلگەندە بولسا، ئۇ ستىلىستىك پائالىيەت (修辞) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئومۇمەن قىلغاندا، مۇئەييەن بىر تىلدىكى مەۋجۇت تىل ماتېرىياللىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، شۇ تىل-

www.uyghurkitap.com

نىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ــ ستىلىستىكا ئىلمى (ئادەتتە قىسقارتىپ، ستىلىستىكا) دەپ ئاتىلىدۇ.

ستىلىستىك پائالىيەت (يەنى ھەرىكەت) مەنىسىدە يۈرۈدىغان ستىلىستىكا ئادەتتە، پاسسىپ ستىلىستىكا (消极修辞) ياكى ئادەتتىكى ستىلىستىكا ۋە ئاكتىپ ستىلىستىكا (积极修辞)، ياكى ئالاھىدە ستىلىستىكا دېگەن چوڭ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بەزى تىلچىلار ستىلىستىكىنىڭ بۇ ئىككى تۈرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەتبىقلىغاندا، ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك قىلىش يۈزىسىدىن ئادەتتىكى ستىلىستىكىنى «تۈزەش» (سۆز ــ جۈملىلەرنى تۈزەش) دەپ، ئالاھىدە ستىلىستىكىنى بولسا، «بېزەش» (سۆز ــ جۈملىلەرنى بېزەش) دەپمۇ ئاتايدۇ.

ئادەتتىكى ستىلىستىكا سۆز ــ جۈملىلەرنى شۇ تىلنىڭ گراماتىكا ۋە ئىملا قائىدىسى ئاساسىدا تۈزەشنى ئۆزىگە ئاساسىي ئۆلچەم قىلىدۇ. ئادەتتىكى ستىلىستىكىدا، تىلنىڭ جەلپ قىلارلىق بولۇشى ئەمەس، بەلكى پىكىرنىڭ ھەم ئېنىق، ھەم توغرا ئىپادىلىنىشى، تىلنىڭ راۋان ۋە ئىخچام بولۇشى تۈپ نۇقتا قىلىنىدۇ. جۈملىلەردە پىكىرنى ئىپادىلەشكە قاتناشتۇرۇلغان سۆزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئىش كۆرۈلىدۇ، يەنى سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى نېمە بولسا، ئۇنىڭ كونتېكستتىكى مەنىسىمۇ شۇ بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئىچى بىلەن تېشى بىردەك بولۇش، گەپ ئەستەرسىز بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، پەن ــ تېخنىكىغا ئائىت ئەسەرلەر، ئەمىر ــ پەرمان، يوليورۇق ۋە ھۆججەت خاراكتېرلىك ماقالىلاردا ئادەتتىكى ستىلىستىكا قوللىنىلىدۇ.

ئادەتتىكى ستىلىستىكا ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ۋاسىتىلەر ئادەتتىكى ستىلىستىك ۋاسىتىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى ستىلىستىك ۋاسىتىلەرنىڭ مۇھىملىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى

كۆرسىتىش مۇمكىن.

بىرىنچى، سۆزلەرنى ئىملالىق يېزىش، گەپنى ئېنىق، روشەن تەلەپپۇزلۇق قىلىش. سۆز - جۈملىلەرنى يازغاندا، ئىملا قائىدىسى بويىچە توغرا، چىرايلىق يېزىش لازىم. ئەگەر خەت سەت، خۇسۇسەن ئىملاسىز بولۇپ قالسا، ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىر روشەن ئىپادىلەنمەيلا قالماستىن، بەلكى خاتا ئۇقۇم بېرىپ قويۇشى تۇرغانلا گەپ. ئالايلۇق، «ئەمدى، سىز قېلىڭ» دېگەن جۈملە «ئەمدى، سىز قىلىڭ» بولۇپ قالسا، «ئېلىۋېلىڭ» دېگەن سۆز «ئىلىۋېلىڭ»، «بىلىم» دېگەن سۆز «بېلىم» بولۇپ قالسا، روشەنكى باشقا ئۇقۇم، بۆلەك چۈشەنچە بېرىپ قويىدۇ، ئەلۋەتتە. سۆزلىگەندە نۇتۇق روشەن ۋە توغرا تەلەپپۇزلۇق بولۇشى لازىم. دەرسخانا، مەجلىسخانا قاتارلىق رەسمىي سورۇنلاردا، رادىئو، تېلېۋىزىيە قاتارلىق تەشۋىقات مەيدانلىرىدا ئۆلچەملىك ئەدەبىي تەلەپپۇز بويىچە سۆزلەش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاڭلىغۇچىلار نۇتۇقتىن تولۇق بەھرىمەن بولالايدۇ.

ئىككىنچى، تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا قوللىنىش. يېزىق ۋە نۇتۇقتا تىنىش، توختاش بەلگىلىرىنى توغرا قوللىنىشمۇ سۆز - جۈملىلەرنىڭ توغرا ئىپادىلىنىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان مۇھىم ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، «ئەخمەت ئەسكى ئادەم ئەمەس» دېگەن جۈملە «ئەخمەت ئەسكى، ئادەم ئەمەس» بولۇپ قالسا، پۈتۈنلەي ئەكسىچە ئۇقۇم ئاڭلىتىپ قويىدۇ. شۇڭا، ئادەتتىكى ستىلىستىكا گەپ - سۆزلەردە تىنىش، توختاش ئالامەتلىرىنى توغرا ئىشلىتىشنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

ئۈچىنچى، سۆزلەرنى دەل جايىغا قويۇپ ئىشلىتىش. بۇ — سۆزلەرنى گراماتىكا تەلەپ قىلغان بويىچە جاي - جايىغا قويۇپ ئىشلىتىشنى، شۇنداقلا پىكىردە تەكىتلەنمەكچى بولغان مۇھىم نۇقتا ۋە سۆز ئورامىنىڭ تەلىپى بويىچە، سۆز

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

تەرتىپىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالايلۇق، «ئوقۇتقۇچىلىق شەرەپلىك ئەمما جاپالىق خىزمەت» دېگەن جۈملە بىلەن «ئوقۇتقۇچىلىق جاپالىق ئەمما شەرەپلىك خىزمەت» دېگەن گەپ ئىچىدىكە ئۇقۇم جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. ئالدىنقىسىدا «ئوقۇتقۇچىلىق جاپالىق خىزمەت» دېگەن ئۇقۇم ئاساسىي ئورۇندا تۇرسا، كېيىنكىسىدە «ئوقۇتقۇچىلىق شەرەپلىك خىزمەت» دېگەن ئۇقۇم نۇقتىلىق ئالغا سۈرۈلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، باش قۇردىن يېزىش، قۇر كۆچۈرۈش، مۇھىم نۇقتىلارنىڭ ئاستىغا تەكىتلەش بەلگىسى قويۇش قاتارلىقلارمۇ ئادەتتىكى ستىلىستىك ۋاسىتىلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

ئالاھىدە ستىلىستىكا سۆز - جۈملىلەرنى شۇ تىلنىڭ گرامماتىكا ۋە ئىملا قائىدىسى بويىچە تۈزەپ، پىكىرنىڭ راۋان، توغرا بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرگەندىن باشقا، يەنە خاس (ئالاھىدە) ستىلىستىك ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، پىكىرنىڭ ئوبرازلىق، جەلپ قىلارلىق، تەسىرلىك بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى كۆزدە تۇتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئالاھىدە ستىلىستىكا تىلنىڭ ئوبرازلىق، جانلىق، تەسىرلىك ۋە قىزىقارلىق بولۇشىنى ئۆزىگە ئۆلچەم قىلىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، سۆز - جۈملىدىكى تىلنىڭ جەلپ قىلارلىق، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك بولۇش - بولماسلىقى ئادەتتىكى ستىلىستىكا بىلەن ئالاھىدە ستىلىستىكىنىڭ تۈپكى پەرقى ھېسابلىنىدۇ.

ئالاھىدە ستىلىستىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ۋاسىتىلەر ئالاھىدە ستىلىستىك ۋاسىتىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىشلىتىلىدىغان ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، ئىدىئوم ۋە ماقال - تەمسىللەردىن پايدىلىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئالاھىدە ستىلىستىك ۋاسىتىلەر

جۈملىسىگە كىرىدۇ. سۆزلەرنىڭ پەش - چېكىتلىرىنى ئۆز ئورنىغا قويۇش، تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا ئىشلىتىش، سۆز-لەرنى گىراماتىكا ۋە مەنتىقە تەلىپى بويىچە جاي - جايىغا قويۇپ ئىشلىتىش قاتارلىق ئادەتتىكى ستىلىستىكا ۋاسىتىلىرى ھامان ئىملا قائىدىسى ۋە گىراماتىكا قائىدىسى ئۇقۇمى بويىچە چۈشەندۈرۈلگەچكە، «ستىلىستىك ۋاسىتىلەر» دېگەندە ئادەتتە، ئالاھىدە ستىلىستىك ۋاسىتىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ (شۇڭا، تۆ-ۋەندە بىزمۇ «ئالاھىدە ستىلىستىك ۋاسىتىلەر» دېگەننى قىس-قارتىپ، «ستىلىستىك ۋاسىتىلەر» دەپ ئالىمىز).

ستىلىستىك ۋاسىتىلەر ئادەتتە ئىپادىلەش رولى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە ئىشلىتىلىش پرىنسىپى قاتارلىق ئۈچ جە-ھەتتىن ئۆز ئىپادىسىنى نامايان قىلىدۇ. مەسىلەن، ئوخشىتىش-تىن ئىبارەت ستىلىستىك ۋاسىتىنى ئالساق، ئىپادىلەش رولى (فۇنكسىيە) جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ قاتناشقان سۆز - جۈملە ئۇ بولمىغان سۆز - جۈملىگە قارىغاندا كونكرېتلىقتا ۋە ئوبرازچانلىقتا ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن: «گۈلدەك چىراي»، «سەدەپتەك چىش»، «غۇنچىدەك بوي» دېسەك، بۇلاردا بوي، چىش ۋە چىراينىڭ گۈزەللىكى ئىپادىلەنگەن. بىراق، بۇ سۆزلەردە «بوي، چىش، چىراي» ئۆز نۆۋىتىدە «غۇنچە، سەدەپ، گۈل» گە ئوخشىتىلىش ئارقى-لىق ئىپادىلەنمەكچى بولغان گۈزەللىك ئېنىق كونكرېتلىقتا ۋە يارقىن ئوبرازغا ئىگە بولغان، بۇ مەزكۇر سۆزلەردىكى ستىلىستىك ۋاسىتە — ئوخشىتىشنىڭ رولى بولۇپ ھېسابلىنى-دۇ. ئەمدى، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئوخ-شىتىش ئادەتتە ئوخشىتىلغۇچى، ئوخشىغۇچى ۋە «دەك//تەك، كەبى، بەجايىكى، خۇددى، گويا، گوياكى، مىسلى، مىسالى» قاتارلىق خاس ئوخشىتىش سۆز ۋە قوشۇمچىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، «مۇزدەك سۇ»، «سۇتتەك ئايدىڭ»، «ئەل

بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى توي»، «ئۇنىڭ لەۋلىرى مىسالى گىلاس، ئۇيناق كۆزلىرى گوياكى بۇلاق، كۈلكە ساداسى خۇددى بۇلبۇل نىداسى ئىدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئاندىن، ئىشلىتىلىش پرىنسىپى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئوخشىتىش جەزمەن مەنتىقىغە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. يەنى بىرىنچىدىن، ئوخشىتىلغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى شۇ كونتېكىستتا مەلۇم نۇقتا بويىچە جەزمەن ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ئوخشىتىش ئىمكان قەدەر كىشىلەر ئۈچۈن ئەڭ چۈشىنىشلىك، ئادەم بىر قاراپلا (ياكى ئاڭلاپلا) دەرھال ئېنىق ھېس قىلالايدىغان بولۇشى لازىم. مەسىلەن: «ئۇنىڭ ئۇياتچان يۈزلىرى ئانارنى، نېپىز لەۋلىرى بولسا، گىلاسنى ئەسلەتتى» دېسەك بولىدۇ. بىراق، بۇ جۈملىنى «ئۇنىڭ ئۇياتچان يۈزلىرى گىلاسنى، نېپىز لەۋلىرى بولسا، ئانارنى ئەسلەتتى» قىلىپ يازساق ياكى ئېيتساق، پىكىر مەنتىقىغە سىغمىغاچ، كىشىلەر ئۇنى تازا قوبۇل قىلالمايدۇ.

سىتىلىستىك ۋاستىلەر ھەرقانداق مىللەتنىڭ تىلىدا بولىدۇ. بىراق، ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدا قوللىنىلىدىغان سىتىلىستىك ۋاستىلەر ئوخشاشمىغان مىللىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ.①

ئۇيغۇر تىلىمۇ سىتىلىستىك ۋاستىلەرگە باي بولغان تىللاردىن سانىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، سىپىلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، سىمۋول قىلىش، قىسقارتىش، ئالماشتۇرۇش، چوڭقۇرلاشتۇرۇش، گەپلىشىش (دىئالوگ)، ياندىشتۇرۇش، كۆچۈرۈش (مېتونومىيە)، ئۆستۈرۈش، سىلىقلاشتۇرۇش (ئېۋفېمىزم)، نەقىل كەلتۈرۈش،

---

① «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» (تىل - يېزىق قىسمى)، 433 - بەت.

تەكرارلاش، قاتار قىلىش، تەقلىد قىلىش، كىنايە قىلىش، يېپىشتۇرۇش، ئىستىئارە ئېلىش (مېتافورا)، رېتورىك سوراش، رېتورىك مۇراجىئەت قىلىش قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەر كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

خۇددى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ستىلىستىكا ئىلمى تىلدىكى مەۋجۇت تىل ماتېرىياللىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى يۇكسەلدۈرۈش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ھالبۇكى، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش، تىلنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش تەبىئىي ھالدا شۇ تىلدىكى مەۋجۇت تىل ماتېرىياللىرىدىن ئۇنۇملۇك ۋە ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشنى تەقەززا قىلىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ياخشى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن ستىلىستىك ۋاستىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلۈكلەرنى ۋە تۇراقلىق تەركىبلەرنى لېكسىكولوگىيە قانۇنىيىتى بويىچە ياخشى ئۆگىنىشىمىز ۋە پىششىق ئىگىلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ستىلىستىكىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز.

§2. لېكسىكولوگىيە بىلەن ستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتى

ئالدىنقى بايانلاردىن مەلۇم بولدىكى، لېكسىكولوگىيە تىلدىكى سۆزلەرنى شەكلەن (تۈزۈلۈش جەھەتتىن) ۋە مەنەن (ئاڭلاتقان مەنىسى جەھەتتىن) تۈرلەرگە ئايرىيدۇ، سۆزلەرنى چۈشەندۈرىدۇ. ستىلىستىكا ئىلمى بولسا، ستىلىستىكىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدىغان ستىلىستىك ۋاستىلەر ئارقىلىق تىلنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئىپادىلەش كۈچىنى ئۆستۈرۈش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئەمدى قارايدىغان بولساق، ستىلىستىكا ۋاستىلىرى دېگەنلىرىمىزنىڭمۇ ئەمەلىيەتتە پەقەت لېكسىكولوگىيە ئىلمىلا ۋايىغا يەتكۈزۈپ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان، ئىزاھلاپ كۆرسىتەلەيدىغان سۆزلۈكلەر ۋە لېكسىكىدىكى تۇراقلىق تەركىبلەردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرىمىز. مانا بۇلار لېكسىكولوگىيە ئىلمى بىلەن ستىلىستىكا ئىلمىنىڭ ئۆزئارا زىچ مۇناسۋەتكە ئىگە پەنلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكولوگىيە بىلەن ستىلىستىكا ئىلمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپتىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، ستىلىستىكا ئىلمى لېكسىكولوگىيىلىك تەتقىقاتىنى ئۆزىگە كۈچلۈك ئۇل ۋە تەۋرەنمەس ئاساس قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆزىنىڭ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. چۈنكى، تىل ماتېرىياللىرى، يەنى سۆزلۈك ستىلىستىكىنىڭمۇ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، سېلىشتۇرۇش ۋە جانلاندۇرۇش قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەر پەقەت سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئارقىلىقلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. مەسلەن: «كەرەم بىر بىناتەگ، ئاثار ھەلىم ئۇل ئول، يا بوستانتەگ ئول ھەلىم، كەرەم ئال گۈل ئول» (كەڭ قورساقلىق گويا بىر بىنا بولسا، مۇلايىملىق ئۇنىڭ ئۇلىدۇر، ياكى مۇلايىملىق گويا بىر بوستان بولسا، كەڭ قورساقلىق ئۇنىڭدىكى قىزىل گۈلدۇر.)① دېگەن شېئىرىي مىسرالارنى ئالساق، بۇنىڭدا «كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇلايىملىق بىرى يەنە بىرىگە زىننەت بولىدىغان گۈزەل خىسلەتلەردۇر» دېگەن ئۇقۇم

① «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، 46-، 47 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى.

ئىپادىلەنگەن. بۇ يەردە، مەزكۇر ئۇقۇم تۈز - توغرىلا ئەمەس، بەلكى ستىلىستىكىنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن سانىلىدىغان ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەچكە، ئۇقۇم ئاشۇنداق جانلىق، ئاشۇنداق جەزبىلىك ۋە ئاشۇنداق پاساھەتلىك چىققان، بۇنىڭدا گەپ يوق. بىراق، بۇ سۆز - جۈملىلەردىكى «كەرەم» (كەڭ قورساقلىق) «ھەلىم»، (مۇلايىملىق)، «ئال گۈل» (قىزىل گۈل)، «ئۇل»، «بوستان»، «بىنا» قاتارلىق سۆزلەر لېكسىكا ۋە سىمانتىكا جەھەتتىن كىشىلەرگە بىر قاراشتىلا تونۇشلۇق ۋە چۈشىنىشلىك بولمىغان بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئاشۇنداق پاساھەتلىك بولۇشى ئەسلا مۇمكىن بولمىغان بولاتتى. دېمەك، سۆز - ئاتالغۇلار ئېنىق ئۇقۇملۇق، روشەن مەزمۇنلۇق بولغاندىلا ئاندىن ستىلىستىك ۋاستىلەرنىڭ رولى تولۇق جارى بولىدۇ. شۇڭا، ستىلىستىك ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تۈرلۈك مەنە ۋە تۈرلۈك تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغان سۆز - ئاتالغۇلارنى ياخشى ئۆگىنىش كېرەك. ستىلىستىكىنىڭ نەتىجە بىناسىنى لېكسىكولوگىيە ئارقىلىق ئۆرە تۇرىدۇ دېگىنىمىز ئەنە شۇ.

ئىككىنچى، ستىلىستىكا ئىلمىي ئۆز نۆۋىتىدە لېكسىكولوگىيىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، ستىلىستىك ۋاستىلەر تىلنىڭ لېكسىكىسىنى (سۆزلۈك سوستاۋىنى) بېيىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

ستىلىستىكىدىكى ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش ۋە قىسقارتىش قاتارلىق ۋاستىلەر يالغۇز ستىلىستىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، سۆز - جۈملىلەرنىڭ جانلىق، ئوبرازلىق ۋە پاساھەتلىك بولۇشىنى تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، لېكسىكولوگىيىدە ئۇلار يەنە سۆز ياساش، سۆزلەرگە يېڭىدىن يېڭى ئۇقۇم - مەنىلەرنى يۈكلەش، سۆز-

www.uyghurkitap.com

لۆكلەرنى كۆپەيتىش قاتارلىق روللارنى ئويناپ، لېكسىكا سوستاۋىنىڭ كۈنسايىن تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغان تىل ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ مېڭىشىنى ئەمەلىي كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بىز تۆۋەندە ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش، قىسقارتىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ستىلىستىك ۋاسىتىنىڭ لېكسىكولوگىيىدىكى رولى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. ئوخشىتىشنىڭ لېكسىكىدىكى رولى

لېكسىكولوگىيىلىك تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، ئوخشىتىش ۋاسىتىسى لېكسىكىدا تۆۋەندىكىدەك ئاكتىپ روللارنى ئوينايدۇ.

1) ئوخشىتىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق لېكسىكىدا يېڭى سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرى بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: «باشچى، باشلىق؛ باش ماقالە، باش قۇر، باش يول، باش توخۇ، باش ئەتىياز» دېگەنگە ئوخشاش ياسالما سۆز ۋە بىرىكمە سۆزلەر شۇ خىل شەيئىلەرنىڭ مۇئەييەن جەھەتتىكى رولىنى ئادەمنىڭ بېشىغا ئوخشىتىش ئاساسىدا، كېيىنچە ياسالغان سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2) ئوخشىتىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق لېكسىكىدىكى بىر مەنىلىك سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ. ئالايلۇق، «باش» سۆزى ئەسلىدە «ئادەم بەدىنىنىڭ بويۇندىن يۇقىرى، ھايۋان بەدىنىنىڭ بويۇندىن ئالدىنقى قىسمى، يەنى كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن قاتارلىق ئەزالىرى ئورۇنلاشقان قىسمى، كاللا» دېگەن بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، كېيىنچە، ئاساسەن ئوخشىتىش ۋاسىتىسى ئارقىلىق ھازىرقى لۇغەتلىرىمىزدە ئىزاھلىنىۋاتقان 14 خىل مەنىگە ئىگە بولغان كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلانغان، («ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئىزاھلىق لۇغىتى»، I توم، 351 — 352 ـ بەتلەر).

3) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسى بارلىققا كېلىدۇ. كۆچمە مەنىگە ئىگە سۆزلەرنى تەھلىل ۋە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كۆچمە مەنىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئوخشىتىش ۋاستىسىنىڭ رول ئوينىشى بىلەن بارلىققا كەلگەنلىكىنى تونۇپ يېتىمىز. مەسىلەن، «تۈلكە» سۆزىنىڭ «ھىيلىگەر» مەنىسى، «ئاغرىق» سۆزىنىڭ «روھىي ئازاب، دەرد ـ ئەلەم، ئازاب ـ ئوقۇبەت» مەنىسى، «ئاشىق» سۆزىنىڭ «بىرەر نەرسىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان، ئۇنىڭغا بېرىلگەن كىشى» دېگەن مەنىسى قاتارلىقلار مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن كۆچمە مەنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. (يۇقىرىقى ئەسەر، 111 ـ، 113 ـ بەتلەر)

4) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئىدىئوملار بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن: «يېلى چىقىپ كەتمەك»، «يۈزىنى داپتەك قىلماق»، «تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك»، «سۇغا چۈشكەن سوپۇندەك»، «بەز مارىغان مۈشۈكتەك»، «ئوتقا چۈشكەن قىلدەك»، «ئۈۋىسى بۇزۇلغان ھەرىدەك»... دېگەنگە ئوخشاش ئىدىئوملارنىڭ ھەممىسى ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن.

5) ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق تەمسىلەر بارلىققا كېلىدۇ. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇتلەق كۆپسانلىق ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ستىلىستىك ئوخشىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن: «يىراق بولسا كىشنىشەر، يېقىن تۇرسا چىشلىشەر»، «تالا مۈشۈكى ئۆي مۈشۈكىنى قوغلاپتۇ»، «بۆرىنىڭ تەڭ ئورتاق، قاغىنىڭ دەرەخ بېشىدا»، «تاما ـ تاما

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كۆل بولار»، «موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. مۇبالىغە قىلىشنىڭ ئىپكەسكىدىكى رولى

مۇبالىغە قىلىش تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ستىلىستىك ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە، مۇبالىغە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىر بۆلەك ئەرەبچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئەينەن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن: «مەككار، دەججال، كاززاپ (كەززاپ)، قەللاب» دېگەنلەرگە ئوخشاش (يۇقىرىقىلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «مەكر (مىكىر)»، «دەجل (ئالداش)»، كەزب (كۆز بوياش)»، «قەلب (ھىيلە قىلىش؛ ئۆزگەرتىش)» سۆزلىرىنىڭ مۇبالىغە شەكلى دېيىلىدۇ). ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، كەڭرى ئىستېمال قىلىنىۋاتقان خىلى بىر بۆلەك بىرىكمە سۆزلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئىدىئوملارنىڭ ئەمەلىيەتتە ستىلىستىكىنىڭ مۇبالىغە قىلىش ۋاستىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن: «كۆزى تۆت بولۇپ كەتمەك»، «مېڭىسىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتمەك» (ياكى چوققىسىدىن بۇس چىقىپ كەتمەك)، «قىلنى قىرىق يارماق»؛ «تېرىقنى تاۋۇز قىلماق»، «مىڭبىر جاپا»، «تاش يۈرەك»، «مۇزتەلەت» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

دېمەك، ستىلىستىك ۋاستىلەردىن بولغان مۇبالىغە قىلىشمۇ تىلدا، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى ياساش، ماقال-تەمسىل، ئىدىئوم قاتارلىق تۇراقلىق تەركىبلەرنى شەكىللەندۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ.

3. قىسقارتىشنىڭ ئىپكەسكىدىكى رولى

قىسقارتىشمۇ ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ۋاستىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپكەسكى-

دىكى ئاساسلىق رولى بىرىكمە سۆزلەر ئىچىدىكى مەلۇم بىر سۆزنى قىسقارتىۋېتىش يولى ئارقىلىق ئەسلىدىكى بىرىكمە سۆزنىڭ مەنىسىگە باراۋەر مەنە ئۇقتۇرىدىغان ئىخچام سۆزلەرنى ياساشتا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئايەم» سۆزى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە دەسلەپ «ئەيد ئەييامى» شەكلىدە بولۇپ، ئۇ سۆزمۇسۆز مەنىسى بويىچە «ھېيت كۈنلىرى» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە، مەزكۇر بىرىكمە سۆزدىكى «ئەيد» (يەنى ھېيت) سۆزى قىسقارتىۋېتىلىپ «ئەييام ← ئا:يەم» دېيىشمۇ يەنىلا ئاشۇ «ھېيت كۈنلىرى» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان يېڭى سۆز بولۇپ قالغان؛ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى «روزا» سۆزىمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «روزى رەمەزان» شەكلىدە ئىشلىتىلىپ، «رامىزان كۈنى» دېگەن ئۇقۇمنى يورۇتاتتى. كېيىنچە، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «رەمەزان» (يەنى رامىزان) سۆزىنى قىسقارتىۋېتىپ «روزى ← روزا» دېيىشمۇ ئوخشاشلا «رامىزان كۈنلىرى» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىۋېرىدىغان بولغان؛ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدىكى «سەي قورۇيدىغان، سېپى بار قازان» ئۇقۇمىنى يورۇتۇپ ئىشلىتىلىدىغان «ساپلىق» سۆزى ۋە «دۆت» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «قاپاق» سۆزلىرىمۇ ئەسلىدىكى «ساپلىق قازان» ۋە «قاپاقباش» دېگەن بىرىكمە سۆزلەردىن قىسقارتىپ ياسالغان ۋە باشقىلار. دېمەك، ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىكى قىسقارتىش ۋاستىسىمۇ لېكسىكا تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، سىمۋول قىلىش، ئېۋفېمىزم (سىلىقلاشتۇرۇش)، كىنايە قىلىش، مېتافورا (ئىستىئارە ئېلىش) قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەرمۇ ئىستېمال جەريانىدا خاس مەنىلىك سۆزلەرنى ياساش، سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىسىنى ھاسىل قىلىش، كۆپ مەنىلىك سۆزلەردە مەنە بۆلۈنۈش ھادىسى-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سىنى شەكىللەندۈرۈش قاتارلىق روللىرى ئارقىلىق لېكسىكا سوستاۋىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، لېكسىكا تەتقىقاتى بىلەن ستىلىستىكا تەتقىقاتى بىر-بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان. لېكسىكا تەتقىقاتى ستىلىستىكا ئىلمىنى زۆرۈر ۋە مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ستىلىستىكا ئىلمىمۇ ئۆز سوستاۋىدىكى ۋاستىلىرى ئارقىلىق لېكسىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنى ئۆگىنىۋاتقان ۋە تەتقىق قىلىۋاتقان ۋاقتىمىزدا، ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىن ساۋات چىقىرىشقا ۋە ئۇنى ياخشى ئىگىلەشكىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

3§. لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىكى رېئال ئەھۋاللارنى يورۇتۇش

ستىلىستىكا ئىلمى ئۆز ئالدىغا تەتقىقات دائىرىسى، ئۆزىگە خاس رولى ۋە ئۆزىگىلا تەئەللۇق خىزمەت ۋەزىپىسىگە ئىگە بىر پەن. بىراق، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ لېكسىكولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتلىرىدىن بىرى سانىلىدىغان تارماق پەنمۇ ھېسابلىنىدۇ. لېكسىكا تەتقىقاتى بىلەن ستىلىستىكا تەتقىقاتى بىر - بىرىنى ئالغا سۈرىدۇ، بىر - بىرىنىڭ تەتقىقات مېۋىلىرىنى تولۇقلايدۇ، تاۋلايدۇ، تاكامۇللاشتۇرىدۇ. بىراق، ستىلىستىكا ئىلمىنىڭمۇ ئاداققى ماتېرىيالى سۆز - ئىبارىلەر بولغىنى ئۈچۈن ستىلىستىكىدىكى تۈپكى مەسىلە ئاخىرقى ھېسابتا، لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ھەل بولىدۇ ۋە ۋايىغا يېتىدۇ.

لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق ستىلىستىكا ئىلمىغا دائىر مەسىلىلەرنى يورۇتۇش كەم دېگەندىمۇ تۆۋەندىكىدەك بىر- قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئەسلى مەنىسى، ئىستېمال مەنىسى، كۆچمە مەنىسى قاتارلىقلار- نى تەپسىلىي يورۇتۇپ، ئۇلارنى ھەممە تىل ئەھلى تولۇق چۈ- شىنىدىغان ماتېرىيالغا ئايلاندۇرۇش، شۇ ئارقىلىق ستىلىس- تىكىدىكى سۆزلەرنى جايىدا ئىشلىتەلمەسلىك ئىللەتلىرىگە خاتىمە بېرىش.

بىر تىل ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ لۇغەت بايلىقى گوياكى غايەت زور بولغان خام ماتېرىياللار ئامبىرى بولۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسى تولىمۇ كەڭ، ماتېرىيال سانى كۆپ، تەركىبى خىل- مۇ خىل بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، شۇ تىللىق خەلق ئىچىدە ئۆز تىلىنىڭ لۇغەت سوستاۋىنى تولۇق چۈشەنمەيدىغان، لۇغەت بايلىقىنى مۇكەممەل ئىگىلىيەلمىگەن كىشىلەر ئۇچراپلا تۇرىدۇ. كىشىلەردىكى ئۆز تىلىنىڭ لۇغەت بايلىقىنى ياخشى بىلمەس- لىك، ئۆز تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك مەنىلىرىنى تولۇق چۈشەنمەسلىك كەمچىلىكى ئەمەلىي تىل ئىستېمالى جەريانىدا ئۇلارنىڭ تىلىدىكى ئۇقۇملارنى تازا مۇرادىغا يەتكۈزۈپ ئىپا- دىلىيەلمەسلىك، گەپ - سۆزلەرنى چولتا ياكى تاقا - تۇقا قىلىپ قويۇش قاتارلىق نۇقسانلارنى سادىر قىلىشقا سەۋەب بولىدۇ. ئەمدى، بارلىق تىل ئەھلىنىڭ ئالدى بىلەن يازغۇچى، شائىر، ئوقۇتقۇچى، سەنئەتچى، تەرجىمان قاتارلىقلارنىڭ سۆز- لەرنى تولۇق چۈشىنىپ، ئۇجۇر - بۇجۇرىغىچە مۇكەممەل بىلىپ ئىشلىتىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاساس- لىق ۋەزىپىسى قىلىدىغان لېكسىكا تەتقىقاتى ئاخىرقى ھېسابتا، كىشىلەرنىڭ ئاشۇنداق سۆزلەرنى چۈشىنەلمىگەنلىكتىن ئۇقۇملار- نى دەل، توغرا ۋە پاساھەتلىك ئىپادىلىيەلمەيدىغان كەمچىلىك-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لىرىنى تۈگىتىشكە ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، ئالدى بىلەن تۆۋەندىكى مىساللارغا قاراپ باقايلى (بۇ مىساللار «ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىن ساۋات» قاتارلىق كىتابلاردىن ئارىيەت ئېلىندى):

(1) شۇ پەيتتە، ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق كىشىنىڭ شەپىسى كۆرۈندى.

(2) ئەزالارنىڭ پىكرى بىلەن گۈرۈچ تېرىپ بېقىشنى پىلانلىدۇق، بۇرۇن بۇ يەرلەرگە ھېچكىم گۈرۈچ تېرىپ باقمىغانىدى.

(3) بۈگۈن ھاۋا سۈتتەك ئوچۇق.

(4) قىيىنچىلىق، پېشكەللىككە ئۇچراپ، روھىم چۈشۈپ كەتكەن، بوشىشىپ قالغان چاغلىرىمدا سىزنىڭ شۇ سۆزلىرىڭىز كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ.

(5) روھىي زېمىندە مۇشۇنداق مەخلۇقلارمۇ بولىدىكەن — ھە؟

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يۇقىرىقى مىساللاردىكى ئاستى سىزىپ قويۇلغان تەركىبلەر نۇقسانلىق تەركىبلەر ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق، 1 – مىسالدىكى «شەپىسى كۆرۈندى» دېگەن سۆز توغرا بولمىغان. بۇ ستىلىستىك خاتالىقنى شۇ كىشىنىڭ «شەپە» دېگەن سۆزگە بولغان چۈشەنچىسىزلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇيغۇرچىدا «شەپە» سۆزى ئادەتتە «بىلىنەر – بىلىنمەس ئاۋاز، سادا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا مەزكۇر سۆز خەنزۇچىدىكى «声息，动静，动响» دېگەن سۆزلەرگە بەدەل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاياغ شەپىسى (脚步声) دېگەنلەرگە ئوخشاش. («ئۇيغۇرچە – خەنزۇچە لۇغەت»، 1982 – يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى) ھالبۇكى، «ئاۋاز، سادا»نى «كۆرۈندى» دېگىلى بولمايدۇ، ئۇنى پەقەت «ئاڭلاندى» دېيىشلا مەن-

تىققىغە سىغىدۇ.

2 ـ مىسالدىكى «گۆرۈچ تېرىماق» دېگەن سۆز ئەنئەنىۋى چۈشەنچىگە خىلاپ ھالدا خاتا قوللىنىلغان. چۈنكى، «گۆ-رۈچ» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچىدا سوقۇش ياكى ئاقلاش ئارقى-لىق پوستى ئېلىپ تاشلانغان شال دانچىسىنى كۆرسىتىدۇ. «شال» بىلەن «گۆرۈچ» ئېنىق بولغان ئۇقۇم پەرقىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلەت-كىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى «گۆرۈچ تېرىماق» دېگەن سۆزنى «شال تېرىماق» دەپ ئۆزگەرتكەندىلا ئاندىن توغرا بولىدۇ.

3 ـ مىسالدىكى ھاۋانىڭ ئوچۇقلۇقىنىڭ «سۈت» كە مىسال قىلىنىشى كىشىنى گاڭگىرىتىپ قويىدۇ. چۈنكى «سۈت» دېگەن ئاپئاق، سۇيۇق جىسىم. ھالبۇكى، خۇددى «ھاۋا ئاپ-ئاق ئوچۇق ئىدى» دېگىلى بولمىغىنىدەك، ھەرقانداق ئەھ-ۋالدا «سۈتتەك ئوچۇق ھاۋا» دەپ سۈپەتلىگىلى، تەسۋىرلى-گىلى بولمايدۇ. ئايدىڭ كېچىنى «سۈتتەك ئايدىڭ كېچە» دەپ تەسۋىرلەش ئادىتى بار. پەقەت مۇشۇنداق ھالدىلا ئوخشىتىلغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى مۇۋاپىق ۋە مۇناسىپ كەل-گەن بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

4 ـ مىسالدىكى «سۆزلىرىڭىز كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ» دېگەن جۈملە داڭقان پۈتى بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىكى مە-سىلە «كۆز ئالدىغا كەلمەك» دېگەن سۆزگە بولغان چۈشەن-چىنىڭ مۇجمەللىكىدىن كېلىپ چىققان. مەنتىقى جە-ھەتتىن ئېيتقاندىمۇ ئادەتتە مۇئەييەن شەكىلگە ئىگە بولغان مەنزىرە ياكى مەلۇم ھالەتنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش مۇم-كىن. شۇڭا، يۇقىرىقى جۈملىنى «سۆزلىرىڭىز ئېسىمگە كېلىدۇ (ياكى چۈشىدۇ)» قىلىپ ئۆزگەرتكەندىلا ئاندىن ستىلىستىك ۋاساھەت ئۆلچىمىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

5 ـ مىسالدىكى «روھىي زېمىن» دېگەن سۆز كىشىگە توغرا چۈشەنچە بېرەلمەيدۇ. مەزكۇر سۆز چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىن كەلگەن ئىزافەت (تەڭسىز بىرىكمە) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچى سۆزى (ئېنىقلانغۇچىسى) «روي» (يەنى «رەڭگىروي» دىكى «روي»)، ئىككىنچى سۆزى (ئېنىقلىغۇچىسى) «زەمىن» بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى توغرا تەلەپپۇزى «رويى زەمىن» شەكلىدە ئىدى. كېيىنچە، قىسمەن فونېتىك ئۆزگىرىش قىلىپ «رويى زېمىن» شەكلىدە تۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «يەر يۈزى» دېگەن بولىدۇ. دەرۋەقە، جانلىق تىلدا «روھىم چۈشۈپ كەتتى» دېگەن سۆز بەزى جايلاردا «رويىم چۈشۈپ كەتتى» دەپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇ خىل تەسىردىن بولسا كېرەك، «رويى زېمىن» سۆزى خېلى تونۇشلۇق، داڭدار يازغۇچىلارنىڭ تىلىدىمۇ «روھىي زېمىن» شەكلىدە ئىشلىتىلمەكتە. بۇ ــ قەتئىي تۈزىتىشكە تېگىشلىك.

دېمەك، سۆز ـ جۈملىلەردىكى ستىلىستىك نۇقسانلارنىڭ مەنبەسى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، سۆز ـ ئاتالغۇلارغا بولغان چۈشەنچىنىڭ ئېنىقسىزلىقىدىن بولىدۇ. شۇڭا، لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك سۆزلەملەرگە بولغان چۈشەنچە دائىرىسىنى كېڭەيتىش، بىلىش دەرىجىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئاخىرقى ھېسابتا شۇ تىلنىڭ ستىلىستىك ئۈنۈمىگە كاپالەتلىك قىلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ دەپ قارايمىز.

2) لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق تەرجىمە تەسىرىدىن تىلدا پەيدا بولۇۋاتقان ئۇزۇن، سۆرەلمە سۆزلەرنى ئىخچام ھالەتكە كەلتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن ستىلىستىكىدىكى «ئۇقۇملارنى ئىخچام سۆزلەر بىلەن راۋان ئىپادىلەش» مەقسىتىگە يېتىش.

تەرجىمە — ئاھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا سوستاۋىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېلىۋاتقان ساھە. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە تىلىمىزدا ئىشلىتىلگەن ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەمەلىيەتتە تەرجىمە ئارقىلىق ئۆزلەشكەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، خۇسۇسەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 40 نەچچە يىلنىڭ مابەينىدە ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن ئەسلىسى ياۋروپا تىللىرىغا تەئەللۇق بولغان سۆزلەر ۋە ئاز بولمىغان خەنزۇچە سۆزلەرمۇ تەرجىمە ئارقىلىق كىرگەن. ياخشى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، چەت ئەل تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئاساسەن مۇنداق ئىككى خىل يول بىلەن بولماقتا. ئۇنىڭ بىرى، چەت ئەل تىلىدىن سۆز - ئىبارىلەرنى بىۋاستە قوبۇل قىلىپ، ئەينى (تەلەپپۇز شەكلى) بىلەن ئىشلىتىش. يەنە بىرى، چەت ئەلچە سۆزنى مەزمۇنى بويىچە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق يېڭى سۆز - ئىبارە ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىش. چەت ئەلچىدىن بىۋاستە قوبۇل قىلىپ، ئەينەن شەكلى بىلەن ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەر ھەققىدە ئالدىنقى بابلاردا توختالدۇق. ئەمدى، تەرجىمە ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان يېڭى سۆز - ئىبارىلەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇنىڭدىمۇ مەسىلە ئاز ئەمەس. ئۇنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىكى تەرجىمە ئارقىلىق ياسالغان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ نىسبەتەن ئۇزۇن، سۆرەلمە بولۇپ قېلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەسلىسى	تەرجىمە ئارقىلىق ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغىنى
吸尘器	چاڭ - توزان سۈمۈرۈش ماشىنىسى
推土机	توپا تۈرتۈش ماشىنىسى

www.uyghurkitap.com

ئەسلىسى	تەرجىمە ئارقىلىق ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغىنى
推子	چاچ ئېلىش ماشىنىسى، ساتىراشلىق ماشىنىسى
计算机（器）	ھېسابلاش ماشىنىسى
花布	گۈللۈك رەخت
稻草人	شال پاخلى ئادەم

كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسىدە ئىپادىلەنگۈچى شەيئىنىڭ ئۆزىدىن كۆرە خەنزۇچىدىكى خەت بەكرەك ئېتىبارغا ئېلىنىپ، خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغانلىقتىن، ئەڭ مۇھىمى ئۇيغۇرچىدىكى قورال - ئەسۋابلارنى ئىپادىلەيدىغان ئەنئەنىۋى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مۇتلەق ھېسابقا ئېلىنمىغانلىقتىن، مەزكۇر سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىسى تولىمۇ ئۇزۇن ۋە سۆرەلمە بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە، يۇقىرىقى سۆزلەردىن «吸尘器» نى «توزان سۈمۈرگۈ»، «推子» نى «چاچ ئالغۇ»، «计算机» نى «ھېسابلىغۇ» دېيىش تامامەن مۇمكىن. كېيىنكى ئىككى سۆزنى بولسا، ئۇنداق خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. چۈنكى، ئۇيغۇرچىدا «花布» دېگەن سۆزگە دەلمۇدەل كېلىدىغان «چىت» ئاتالغۇسى، «稻草人» سۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان «قارانچۇق» سۆزى ئەسلىدىن بار.

خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق سۆز - ئاتالغۇلارنى سۆرەلمىلەشتۈرۈۋېتىشنىڭ ئەڭ ئەجەللىك زىيىنى بىر تەرەپتىن، بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئېغىز تىلىدا ئۆزلەشمەسلىكىگە سەۋەب بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىق تىلىدا سۆز - جۈملىلەرنىڭ بىھۇدە ئۇزۇن بولۇپ كېتىشى نەتىجىسىدىن بولىدىغان پاساھەتسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ستىلىستىكىسىغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان

بۇ خىل ئىللەتنىمۇ ئۇيغۇر تىلى سۆز بايلىقىغا بولغان تەتقىـ
قاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئەنئەنىۋى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىـ
لار ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ تىل ئەمەلىيىتىدىكى نەتىجىـ
لىرىنى كەڭ تەرجىمانلارغا ھەقىقىتى بىلەن تونۇتۇش ئارقىلىق
تۈزەتكىلى بولىدۇ.

3) لېكسىكا تەتقىقاتى ئارقىلىق جۈملە قۇرۇلمىسى ۋە تۇر-
لۇك تەركىبلەردىكى بوشىشىش ھادىسىسىنى ئاڭلىق تۈگىتىپ،
سۆز ـ جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسىنى تارىخىي جەھەتتىن
تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش يالغۇز ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسـ
نىڭ ۋەزىپىسىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە ئۇيغۇر تىلى
ستىلىستىكىسىنىڭمۇ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ.
چۈنكى ستىلىستىكا جۈملىلەرنى ئىمكان بار ئاز سۆز بىلەن تۈزۈپ،
ئۇقۇملارنى ساز ئىپادىلەشنى تىلدىكى مۇھىم پاساھەت دەپ قارايدۇ.

تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقـ
لىرى بىلەن پۈتۈلگەن تاش ئابىدىلەر تېكىستلىرىدە، ئىدىقۇت
دەۋرىگە ئائىت قول يازمىلاردا، قاراخانىلار زامانىغا تەئەللۇق
ئەسەرلەردە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ۋەكىللىك
خاراكتېرگە ئىگە ئەمگەكلەردە جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى زىچلىقـ
نىڭ مۇكەممەللىكىنە ۋايىغا يەتكەنلىكىنى ھېس قىلىمىزكى،
ئۇ تېكىستلەردىكى جۈملىگە تالىق سۆزلەردىن بىرەرسىنىمۇ چىـ
قىرىۋېتىشكە بولمايدۇ دېسە مۇبالىغە بولمايدۇ.

دەۋر تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئۇيغۇر
تىلىنىڭ لېكسىكا سوستاۋى مىسلىسىز دەرىجىدە بېيىدى، سۆز-
لەملەر ئاۋۇدى، جۈملە شەكىللىرىمۇ خىلمۇخىللىشىپ، تىلنىڭ
ئىپادىلەش كۈچىمۇ كۆپ ئاشتى، بۇ ـ ئەمەلىيەت. بىراق، شۇ-
نىڭ بىلەن بىر چاغدا كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر ئەھۋال
شۇ بولماقتىكى، تىلىمىزنىڭ، خۇسۇسەن يېزىق تىلىنىڭ قۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

رۇلمىسىدا روشەن ھالدىكى بوشىشىش ھادىسىسى پەيدا بولدى. بۇ يەردە بىز دەۋاتقان «بوشىشىش ھادىسىسى» جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرى قۇرۇلمىسىدىكى زۆرۈر ۋە ھەقلىق رەۋىشتە-كى بوغۇم سانى ياكى سۆز مىقدارىنى كۆپەيتىش ئەمەس، بەلكى ئاخىرقى ھېسابتا بىر پۈتۈن مەنىنى تۇتۇقلۇققا ئېلىپ بارىدىغان بىھۇدە سەرپىيات ۋە سۆز ئىسراپچىلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، سۆز - جۈملىلەرنىڭ ئىخچاملىقى ئۇقۇمىنىڭ ئېنىق بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىخچام-لىق نوقۇل ھالدىكى «قىسقا» لىققا ئەمەس، بەلكى زۆرۈر «زىچ»لىققا قارىتىلغان. جۈملىدىكى سەرپىيات ئاز بولسۇن، كۆپ بولسۇن، مەنە ئېنىق ئىپادىلىنىشى شەرت. شۇنداق ئىكەن، مەنىنى ئېنىق ئىپادىلىگىلى بولسىلا سۆز سەرپىيا-تىنى ئىمكان قەدەر ئازايتىش، جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ زىچلىقىنى مۇمكىنقەدەر ئاشۇرۇش، ئەھمىيەتسىز، پايدىسىز بوشىشىش ھادىسىسىنى يوقىتىش لازىم. بىلىش كېرەككى، زىچلىق يېزىق تىلىنىڭ مۇھىم ستىلىستىك نورمىسى بولۇپ، ئۇ ئىپادىلەنمەكچى بولغان مەزمۇننى جۈملىگە ئىمكانقەدەر ئىخچام بولغان قۇرۇل-ما بىلەن مۇجەسسەم قىلىشنى ئۆلچەم قىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى جۈملە قۇرۇلمى-سىدىكى بوشىشىش ھادىسىسىنىڭ ئالامەتلىرى دەپ تۆۋەندىكى-دەك بىرقانچە تەرەپنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

(1) باشقا تىلدىكى سۆزلەرنى ئۇيغۇرچىغا خەتمۇخەت تەرجىمە قىلىش نەتىجىسىدە، جۈملە تەركىبىگە ئورۇنسىز تەركىبلەرنى قوشۇپ قويۇش. مەسىلەن، «مېنىڭ ساڭا قارىتا پىكرىم بار» (我对你有意见)، «بۇ ئىش ئۇنىڭغا نىسبەتەن پاي-دىلىق» (这事儿对他有利) دېگەنلەرگە ئوخشاش. روشەنكى، بۇ جۈملىلەردىكى «قارىتا»، «نىسبەتەن» سۆزلىرى خەنزۇچىدىكى «对» سۆزىنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بۇ يەردە

زورمۇزور كىرگۈزۈپ قويۇلغان ئورۇنسىز تەركىبلەر ھېسابلىنىدۇ.

(2) تۇرغۇن سۆزلەرنى بىھۇدە ھالدا شۇ سۆزنىڭ ئىسىمداش شەكلىگە كىرگۈزۈپ ئىشلىتىش. بۇ ئادەتتە، تۇرغۇن سۆزلەرنى دەسلەپ پېئىللاشتۇرۇش، ئاندىن ئۇنىڭ ئىسىمداش شەكلىنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا تۇرغۇن سۆزنىڭ ئۆزىگە بەزى تەركىبلەرنى قوشۇشقا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، سەرپ قىلىنغان بوغۇم سانى سۈنئىي ھالدا ئېشىپ كېتىپ، روشەن ھالدىكى بوشىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل بوشىشىش ھادىسىسى كۆپىنچە مۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، تۇرغۇن سۆزلەردىن ھاسىل قىلىنغان پېئىل ئۆزىگە ئىسىمداش قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن، «سۆھبەتلىشىش ئورنى»، «خۇلاسىلاش ئۇسۇلى»، «نىكاھلىنىش ئەركىنلىكى»، «ھەرىكەتلىنىش نورمىسى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. روشەنكى، مەزكۇر بىرىكمىلەرنى «سۆھبەت ئورنى»، «خۇلاسە ئۇسۇلى»، «نىكاھ ئەركىنلىكى»، «ھەرىكەت نورمىسى» شەكلىدە، يەنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەسلى بويىچە ئىشلىتىش تامامەن مۇمكىن.

يەنە بىرى، تۇرغۇن سۆزلەرگە ھېچبىر زۆرۈرىيەت بولمىسىمۇ ئىسىمداش سۆزلەرنى، خۇسۇسەن ياردەمچى پېئىللارنىڭ ئىسىمداش شەكلىنى قوشۇپ ئىشلىتىش. مەسىلەن: «ئالاقە قىلىش چارىسى»، «تىجارەت قىلىش ئورنى»، «سودا قىلىش ئۇسۇلى»، «زەربە بېرىش ئوبيېكتى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەمەلىيەتتە، بۇ بىرىكمىلەردىكى ئاستى سىزىلغان سۆزلەرنىڭ ئارتۇقچە ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

(3) پېئىللارنىڭ ئاددىي ۋە ئېنىق دەرىجىدىكى شەكلىنى خەۋەر قىلىپ ئىشلەتسىمۇ بولىدىغان جۈملىلەردە ئەتەي مەجھۇل شەكلىنى ئىشلىتىش. مەسىلەن: «شەھىرىمىزنىڭ سودا

ئىشلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى»، «ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۆستۈرۈلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەگەر كونتېكىست ئومۇمىي مەزمۇن ئورامىنىڭ زۆرۈر تەلىپى بولمىسىلا، بۇ جۈملىلەردىكى خەۋەرنى «تەرەققىي قىلدى، ئۆستى» دېيىش كۇپايە.

(4) ئۆزىدىنلا خەۋەر شەكلىنى ھاسىل قىلىپ ئىپادىلەشكە بولىدىغان پېئىللارنى دەسلەپ ئىسىمداش شەكىلگە كىرگۈزۈپ ئاندىن ئۇنى جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى ئورنىغا ئۆتكۈزۈپ، قوللىنىش. مەسىلەن: «تەرتىپكە سېلىنىش ئېلىپ باردى»، «ئۆزگۈنۈش ھېس قىلدى»، «كۆزىتىش قىلدى»، «دەم ئېلىش قىلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر جۈملىلەرنى «تەرتىپكە سالدى، ئۆگۈندى، كۆزەتتى، دەم ئالدى» قىلىپ ئىشلەتسىمۇ ئۇقۇم ئېنىقسىزلىقى كۆرۈلمەيدۇ، مەزمۇن چولتا بولۇپ قالمايدۇ، ئەلۋەتتە.

(5) سۆز-جۈملىلەرگە ئارتۇقچە تەركىبلەرنى قوشۇپ قويۇش. بۇ ئادەتتە، جۈملىدە مۇئەييەن بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىپتىلىپ بولغان تۇرۇقلۇق شۇ سۆزنى ئىزاھلايدىغان ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئۇقۇمداش بولغان يەنە بىر سۆزنى ئاشلىق ياكى ئاشسىز ھالدا قوشۇپ قويۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ شۇنچە يىراق ئارىلىقتا تۇرۇپمۇ مېنى تونۇيالىدى» («ئارىلىق» سۆزى ئارتۇقچە)، «مەن ھېلىقى گەپنى شۇنچە پەس ئاۋازدا پىچىرلاپ دېسەممۇ ئۇ ئاڭلاپ قاپتۇ»(«پىچىرلاپ» سۆزى زىيادە) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

(6) جۈملىدە ئوخشاش مەنىلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى بىھۇدە تەكرارلاش. بۇ ئادەتتە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئۇقۇمنى كۈچەيتىش ياكى تولۇقلاش رولىغا ئىگە بولمىغان سۆزلەرنىمۇ ھېچبىر ئەھمىيەتسىز ھالدا تەكرارلاپ ئىشلىتىش ئىللىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ

قىلىش ۋە ھەل قىلىشتا سالماق پوزىتسىيە تۇتۇش لازىم»، «شەيئىلەر ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ تۇرىدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلى جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى بوشىشىش ھادىسىسىگە ياتىدىغان ئالامەتلەرنى يەنىمۇ تەپسىلىي قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. بىز بۇ يەردە قىسقىچە قىلىپ، شۇنچىلىك كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەندۇق.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، جۈملە قۇرۇلمىسىدىكى بوشىشىش ھادىسىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلىۋاتقان تۈرلۈك ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە، سىياسىي ۋە ئىلمىي ماقالىلەردە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان پاسسىپ ھادىسە. تىلىمىزنىڭ پاساھىتىگە ئېغىر نۇقسان يەتكۈزىدىغان بۇ خىل ئىللەتنى تەدرىجىي ئازايتىش ۋە ئاخىرقى ھېسابتا تۈپتىن يوقىتىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى، ئەلۋەتتە. بىراق ستىلىستىكا تەتقىقاتىنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتلىرىدىن بىرى ھېسابلايدىغان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئۆز تەتقىقاتىنى ئەمەلىيەتكە چۆككەن ھالدا چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ خىل پاسسىپ ئامىللارنى تۈگىتىشكە ئەمەلىي ياردەم بېرەلەيدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ رېئال مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا زور كۈچ قوشالايدۇ. بۇنى ستىلىستىكا ئىلمى بىلەن لېكسىكولوگىيىنىڭ ئورگانىك مۇناسىۋىتى بەلگىلىگەن.

خاتىمە

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، ۋايىغا يەتكۈزۈپ شەرھلەش دەۋر تەلەپ قىلىۋاتقان زور

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەم شەرەپلىك ئەمگەك.

مەن بۇ ئەسەرنى يېزىشتا، تىلشۇناس جاك يۇگېيەن ئەپەندى يازغان «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە بايان» دېگەن كىتاب بىلەن «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» (تىل - يېزىق قىسمى) دىكى تېماتىك بايانلارنى نەزەرىيىۋى ئاساس قىلدىم. مەملىكىتىمىزدە ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا بۇ چاغقىچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى كىتابلارنىڭ لېكسىكا قىسمىدىن مۇۋاپىق پايدىلاندىم. 80 - يىللارنىڭ مابەينىدە، «تىل ۋە تەرجىمە»، «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» قاتارلىق ژۇرنال ۋە توپلاملاردا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلاردىن كۆپ مەنپەئەتدار بولدۇم. ئەسەرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى قولدىن چىقارغاندىن كېيىن، بىر گە ئىشلەۋاتقان ئوقۇتقۇچى كەسپداشلىرىمنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇندۇم، ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ۋە لېكسىيە قىلىپ سۆزلىدىم. بۇ جەريانىدا، كەسپداشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەسەرگە قارىتا مۇئەييەنلەشتۈرۈش، تولۇقلاش ۋە تۈزىتىش خاراكتېرىدىكى ئىلھامبەخش پىكىرلىرىگە مۇيەسسەر بولدۇم. مەن بۇ يەردە مەن پايدىلانغان ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىغا ۋە بۇ ئەمگەكنىڭ ياخشىراق، سۈپەتلىكرەك بولۇپ پۈتۈشى ئۈچۈن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرى ئارقىلىق ماڭا ياردەم قىلغان كەسپداش ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن!

بۇ ئەسەرنى يېزىشقا 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرى كىرىشكەن ئىدىم. ئۈچ يىلنىڭ مابەينىدە، ئالدى بىلەن قۇدرىتىمنىڭ يېتىشىچە قېتىرقىنىپ ئۆگەندىم ماتېريال كۆردۈم، پاكىت توپلىدىم؛ مۇندىن بۇرۇن ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ھەققىدىكى كىتابلاردا بېرىلگەن لېكسىكولوگىيە ھەققىدىكى

بايانلارنى رەتلىدىم، سىستېمىلاشتۇردۇم؛ «لېكسىكولوگىيە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سېماسىئولوگىيە، ئېتىمولوگىيە، ستىلىستىكا، فرازېئولوگىيە، لېكسىكوگرافىيىلەرنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ» دېگەن چۈشەنچە بويىچە، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكا تەتقىقاتىنىڭ ئاشۇ تارماق پەنلەر بىلەن بولغان ئەمەلىي مۇناسىۋىتىنىمۇ ئىمكان بار ئىخچام ۋە مېغىزلىق قىلىپ بايان قىلىشقا تىرىشتىم؛ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتىنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە كۈچ سەرپ قىلىپ كۆپ ئىزدەندىم، ئاخىردا ئۇنىمۇ ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى ئىچىگە قويۇپ تەتقىق قىلدىم.

سەۋىيەم تايىنلىق، ئىزدىنىشىم ھامان چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەردە تۈرلۈك نۇقسان ۋە بەزى جىددىي كەمچىلىكلەرگە يول قويغان بولۇشۇممۇ مۇمكىن. ئىلىم — مۇھاكىمە ئارقىلىق ۋايىغا يېتىدۇ. ھالبۇكى، كەسىپ ئەھلى ۋە كەڭ كىتابخانلارنىڭ، بولۇپمۇ تىل ئوبزورچىلىرىنىڭ بۇ ئەسەرنىڭ ئۇتۇق ۋە ئۇتتۇرۇقلىرى ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ سەمىمىي پىكىرلىرىنى ئايىماسلىقلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

— ئاپتور

1992 - يىل 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى

بېيجىڭ

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار:

«جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» (تىل - يېزىق قىسمى)، جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى.

جاڭ يۇڭيەن: «لېكسىكولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە بايان»، ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت شۆيۈەنى نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ھەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى.

تۇردى ئەخمەت، نەسرۇللا يولبولدى، ئەنسەردىن مۇسا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى.

خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى.

«ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىل نەشرى.

يولۋاس راشىدىن: «ستىلىستىكا دېگەن نېمە؟». «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1991 - يىل 4 - سان.

ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دىكى ماقال-تەمسىللەر بىلەن ‹ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرى› نىڭ سېلىشتۇرمىسى توغرىسىدا›»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1990 - يىل 4 - سان.

ئابدۇسالام ئابباس: «ئۇيغۇر تىلى فرازېئولوگىيىسىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەر ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، I توپلام، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

ئابلىز ياقۇپ: «لۇغەت تۈزۈشتىكى بەزى مەسىلىلەر»، يۇقىرىقى توپلام.

ۋېي سۈيىي: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 3 - قىسىم، كونسپېكت، مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ماي باسمىسى، 1981 - يىل.

جاۋ مىڭمىڭ: «ئۇيغۇر تىلىغا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا»، 1987 - يىل مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى ئاسپىرانتلار بۆلۈمى ماي باسمىسى.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىن

ساۋات»، 1981 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

نۇرمۇھەممەت دۆلەتى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» (خەنزۇچە)، 1989 ـيىل 2 ـ سان.

ئارسلان ئابدۇللا: «ئىدىئوملار ۋە ئۇلارنىڭ ستىلىستىكىلىق رولى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1990 ـ يىللىق 2 ـ سان.

قايداروۋ، سەدۋاقاسوۋ، تالىپوۋ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، I قىسىم (لېكسىكا ۋە فونېتىكا)، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى 1963 ـ يىل ئالمۇتا نەشرى.

ئەخمەت پاسار: «دۇنيادىكى ئادەم ئىسىملىرى ۋەئۇلارنىڭ ئۇيغۇرچىدا يېزىلىش قائىدىسى»، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» (كوللېكتىپ توپلام)، 335 ـ بەت، 1984 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيىسى

ئاپتورى: ئابدۇرەئۇپ پولات

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئوسمان

كوررېكتورى: ھەبىبۇللا ئېلى

مەسئۇل كوررېكتورى: ئايشەم ئابدۇۋەلى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32
باسما تاۋىقى: 11.3125 قىستۇرما ۋارىقى: 2
1994 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
1995 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3500

ISBN 7—5373—0473—4/H·10
باھاسى: 4.50 يۈەن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

本书较详细地讲述维吾尔语词汇的词形、词义,传统维吾尔语及外来语的词性等内容。

维吾尔语词汇学

作　　者：阿布都洛甫·普拉提
责任编辑：阿布里米提·乌斯曼
校　　对：艾比布拉·艾力
责任校对：阿依夏木·阿布都吾力

喀什维吾尔文出版社出版
新疆新华书店发行
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　1/32开本　11.3125印张　插页：2
1994年12月第1版　1995年5月第1次印刷
印数：1——3500

ISBN7—5373—0473—4/H·10（民文）　定价：4.50元